Теорія і практика сучасної психології

2019 р., № 3, Т. 1

Збірник наукових праць

виходить шість разів на рік

Головний редактор:
Зарицька В.В. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології Інституту журналістики і масової комунікації Класичного приватного університету

Заступник головного редактора:
Іванцова Н.Б. – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри практичної психології Інституту журналістики і масової комунікації Класичного приватного університету

Відповідальний секретар:
Гришина Т.А. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології Інституту журналістики і масової комунікації Класичного приватного університету

Редакційна колегія:
Ткач Т.В. – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри практичної психології Інституту журналістики і масової комунікації Класичного приватного університету
Міляєва В.Р. – доктор психологічних наук, доцент, завідувач науково-дослідної лабораторії культури лідерства Київського університету імені Бориса Грінченка
Солодухова О.Г. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Донбаського державного педагогічного університету
Сущенко А.В. – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри управління навчальним закладом і педагогіки вищої школи Інституту управління Класичного приватного університету
Сущенко Т.І. – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри управління навчальним закладом і педагогіки вищої школи Інституту управління Класичного приватного університету
Зубов В.О. – доктор філософських наук, доцент, професор кафедри практичної психології Інституту журналістики і масової комунікації Класичного приватного університету
Шмаргун В.М. – доктор психологічних наук, професор, професор, завідувач кафедри соціальної роботи та психології Національного університету біоресурсів і природокористування України
Шульженко Д.І. – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психокорекційної педагогіки Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова
Ковтун Р.А. – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології Інституту журналістики і масової комунікації Класичного приватного університету

Іноземні члени редакційної колегії
Вишневська В.П. – доктор психологічних наук, професор, професор спеціальної кафедри Державного закладу освіти «Інститут прикордонної служби Республіки Білорусь» (м. Мінськ, Білорусь)
Lidia Lysiuk – доктор психологічних наук, доктор габілітований, професор кафедри педагогіки та психології Вищої школи економіки та інновацій у Любліні (м. Люблін, Польща)
Pawel Ostaszewski – доктор психологічних наук, професор, доктор габілітований, декан факультету психології Гуманітарно-соціального університету SWPS (м. Варшава, Польща)

Технічний редактор: Н. Ковальчук
Дизайнер обкладинки: А. Юдашкіна

ISSN 2663-6026 (Print)
ISSN 2663-6034 (Online)

Сайт видання:

www.tpsp-journal.kpu.zp.ua

Засновник:
Класичний приватний університет
Свідоцтво Міністерства юстиції України
про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 17198-59688 від 27.10.2010 р.

Видавець:
Класичний приватний університет
Свідоцтво Державного комітету
інформаційної політики, телебачення
та радіомовлення України
про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 3321 від 25.11.2008 р.

Журнал включено до переліку фахових видань з психологічних наук згідно наказу Міністерства освіти і науки України від 24.10.2017 № 1413.

Журнал індексується в міжнародних наукометричних базах даних Index Copernicus International (Республіка Польща), Google Scholar.

Видання рекомендовано до друку
та поширення через мережу Internet
Вченою радою
Класичного приватного університету
(протокол № 10 від 26.06.2019 р.)

Усі права захищені.
Повний або частковий передрук і переклади дозволено
лише за згодою автора і редакції.
При передрукуванні
посилання на збірник наукових праць
«Теорія і практика сучасної психології»
обов'язкове.

Редакція не обов'язково поділяє думку автора
і не відповідає за фактичні помилки,
яких він припустився.

Адреса редакції:
Класичний приватний університет
69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70б.
Телефони/факс: +38 098 24 61 364.

Здано до набору 17.06.2019.
Підписано до друку 01.07.2019.
Формат 60×84/8. Цифровий друк. Наклад 150 пр.

© Класичний приватний університет, 2019

ЗМІСТ

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ, ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

О. О. Абрамюк
РОЛЬ ПРОАКТИВНОГО КОПІНГУ ШЛЮБНИХ ПАРТНЕРІВ
У СТРУКТУРІ КОПІНГУ ПОДРУЖЖЯ.....**5**

Н. В. Артюхіна, О. А. Бадо
ПСИХОЛОГІЧНІ МЕЖІ ТА МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ
ЯК АДАПТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ОСОБИСТОСТІ.....**12**

О. С. Безверхий
ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗВ'ЯЗКУ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ
З АГРЕСИВНІСТЮ У МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ.....**18**

А. М. Большакова
ПОКАЗНИКИ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ
ЯК ОСОБИСТІСНІ КОРЕЛЯТИ СХИЛЬНОСТІ
ДО РІЗНИХ СТИЛІВ ГУМОРУ.....**23**

В. Є. Виноградова
ВПЛИВ СЕРЕДОВИЩА НА РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ
ТА ЇЇ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ.....**28**

І. А. Власенко, Н. Д. Вінник
ПЕРЕЖИВАННЯ ВТРАТИ: СПЕЦИФІКА, КОНФЛІКТ,
ТРАНСЦЕНДЕНЦІЯ, ПОДОЛАННЯ.....**33**

О. А. Дніпрова, Т. В. Єрмолаєва
СИНДРОМ ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ
У ПРЕДСТАВНИКІВ РІЗНИХ ПРОФЕСІЙ.....**38**

В. В. Жовтянська
ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ СПРИЙНЯТТЯ
АБСТРАКТНОГО МИСТЕЦТВА.....**44**

З. О. Кіреєва, С. В. Аносєнкова
РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ЧАСУ ДЕРЖСЛУЖБОВЦЯМИ
ТА ЇХ ЗВ'ЯЗОК ІЗ ВИДАМИ РИГІДНОСТІ.....**50**

З. О. Кіреєва, Я. Г. Кушнерова
ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ ПІДЛІТКІВ
У РІЗНИХ ФАЗАХ БІОЛОГІЧНОГО ЦИКЛУ.....**56**

Л. О. Котлова
ЕТИКО-ФІЛОСОФСЬКІ ПЕРЕДУМОВИ ПСИХОЛОГІЇ ЧЕСНОСТІ.....**61**

М. А. Крюкова, А. В. Курова
ГЕНДЕРНІ ІНДИВІДУАЛЬНО-ОСОБИСТІСНІ
ОСОБЛИВОСТІ МОТИВАЦІЇ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ.....**67**

А. С. Липецька
ОСОБЛИВОСТІ СУБ'ЄКТИВНОГО ДОБРОБУТУ ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ.....**72**

О. П. Макарова
ПРОФЕСІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ: СТРУКТУРА ТА ОСОБЛИВОСТІ.....**77**

А. Е. Мелоян, О. Г. Садчікова
ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ОСОБИСТІСНОЇ ЗРІЛОСТІ ТА КОПІНГ-ПОВЕДІНКИ
У ПСИХОЛОГІВ, ЯКІ ПРАЦЮЮТЬ У ЗОНІ ВІЙСЬКОВОГО КОНФЛІКТУ.....**83**

О. А. Мельник
ПЕРЕДУМОВИ ТА ЧИННИКИ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ
У НАУКОВИХ ПОГЛЯДАХ ПРЕДСТАВНИКІВ ШКОЛИ
ФІЛОСОФСЬКОЇ ПСИХОЛОГІЇ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ.....**88**

М. С. Омельченко
ОСОБИСТІСНА ОРІЄНТОВАНІСТЬ РЕФЛЕКСІЙНОСТІ РОЗВИТКУ
ПРОФЕСІЙНОЇ СВІДОМОСТІ КОРЕКЦІЙНОГО ПЕДАГОГА.....**96**

Н. В. Підбуцька
ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ КОПІНГ-ПОВЕДІНКИ
МАЙБУТНІХ ІНЖЕНЕРІВ.....**100**

Л. В. Степаненко
ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ
ТА МЕХАНІЗМІВ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ В ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ.....**105**

Ю. М. Терлецька
ОСНОВИ ПСИХОПІЗНАВАЛЬНОЇ ДЕПРИВАЦІЇ ЛЮДИНИ.....**110**

ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ; ІНЖЕНЕРНА ПСИХОЛОГІЯ

О. М. Тіньков, К. М. Фаворова
ПРОЦЕДУРА ПРОВЕДЕННЯ
ПСИХОЛОГІЧНОГО ПРОФЕСІЙНОГО ВІДБОРУ.....**115**

МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

I. V. Astremska
EMOTIONAL BURNOUT AS THE CURRENT PROBLEM
OF PRACTICAL PSYCHOLOGISTS IN THE EDUCATIONAL SYSTEM.....**121**

А. А. Гришко
ЗНАЧУЩІСТЬ БАТЬКІВСЬКИХ ФІГУР ДЛЯ ДІВЧАТ-ПІДЛІТКІВ
ІЗ ПОРУШЕННЯМИ МЕНСТРУАЛЬНОЇ ФУНКЦІЇ.....**126**

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

О. В. Карапетрова
ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ КЕРІВНИК –
ДИТИНА В КОЛЕКТИВІ ПОЗАШКІЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ.....**133**

Л. М. Марчук
ЕТНОКУЛЬТУРНА АСЕРТИВНІСТЬ ТА МІЖЕТНІЧНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ:
ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ.....**138**

Л. І. Мульована
ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ
УЧАСНИКІВ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ.....**143**

О. В. Петяк
ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ
РЕВНОЩІВ ТА АГРЕСІЇ У ШЛЮБНИХ ПАРТНЕРІВ.....**148**

М. С. Фатєєва
ІНТУЇТИВНЕ ХАРЧУВАННЯ У СВІТЛІ НАУКОВИХ
ВІТЧИЗНЯНИХ ТА ЗАРУБІЖНИХ РОЗШУКУВАНЬ.....**153**

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ, ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.922.27
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.3-1.1

О. О. Абрамюк
аспірант кафедри психології
Львівський національний університет імені Івана Франка

РОЛЬ ПРОАКТИВНОГО КОПІНГУ ШЛЮБНИХ ПАРТНЕРІВ У СТРУКТУРІ КОПІНГУ ПОДРУЖЖЯ

Статтю присвячено дослідженню ролі проактивного копінгу шлюбних партнерів у структурі копінгу подружжя. Здійснено аналіз найсучасніших закордонних та вітчизняних наукових праць проблематики стресоподолання особистості та копінгу у сім'ї, наголошено на відсутності досліджень всього спектру індивідуального копінгу партнерів в шлюбі та його взаємозв'язку з діадним копінгом. Описано рівні індивідуально копінгу особистості в контексті сім'ї. В матрицю індивідуального копінгу включено реактивний рівень копінгу, що описує зусилля-відповідь особистості на конкретний стресор у теперішньому або компенсацію минулих втрат чи збитків; антиципаторно-превентивний рівень копінгу – зусилля зі створення та накопичення ресурсів, що спрямовані на подолання загрози у майбутньому чи зменшення ймовірності настання стресових ситуацій; проактивний копінг, що визначається як зусилля зі створення загальних ресурсів, що спрямовані на досягнення поставлених цілей та управління майбутніми ситуаціями, які розцінюються людиною як складні життєві завдання та виклики.

Резюмовано цінність поняття ресурсів, оскільки проактивний копінг передбачає їх акумулювання для подальшого перерозподілу, управління та ефективного використання. З'ясовано, що проактивний копінг може призвести до критичного виснаження ресурсів особистості в разі помилкового оцінювання життєвих подій, які з нею відбуваються, як провісників кризових чи стресогенних ситуацій. Підсумовано, що мобілізація соціальних ресурсів збільшує ефективність копінгу шлюбних партнерів. Встановлено, що копінг є породженням елементів сімейної системи, так, копінг кожного з елементів сімейної системи впливатиме на її функціонування, на почуття добробуту суб'єкта впливу та його партнера. Перспективою подальших розвідок є емпіричне дослідження копінгу шлюбних партнерів з огляду на описані рівні індивідуального копінгу, встановлення зв'язку індивідуального та діадного копінгу подружжя, а також виявлення впливу копінгу подружжя на функціонування сімейної системи та на суб'єктивний добробут кожного зі шлюбних партнерів.

Ключові слова: *копінг шлюбних партнерів, стресоподолання, ресурси особистості, індивідуальний копінг, реактивний копінг, проактивний копінг, антиципаторно-превентивний копінг.*

Постановка проблеми. Кризові тенденції, що спостерігаються сьогодні в суспільстві, а також загальна криза інституту сім'ї гостро актуалізують вивчення сімейної проблематики, зокрема подружніх відносин. Глибоке вивчення структурних та змістовних трансформацій сучасної сім'ї та їх наслідків у функціонуванні сімейної системи створює можливості розуміння сім'ї як соціального інституту на якісно новому рівні та відкриває перспективи для вирішення широкого спектра проблем сучасного суспільства. Під впливом політичних, соціальних, економічних чинників середовище життєдіяльності сучасної сім'ї стає все більш стресогенним. Дослідження європейських вчених доводять, що стрес є загрозою для задоволеності шлюбом, його тривалості, а також психологічного здоров'я та добробуту партнерів. І якщо феномени стресу, задоволеності шлюбом, кризи сімейного розвитку в даний час детально вивчені, то питання про значення копінгу шлюбних партнерів у важких або стресових ситуаціях для позитивної динаміки сім'ї, тривалості та якості подружніх відносин, а також суб'єктивного добробуту шлюбних партнерів залишаються актуальними та мало розробленими. У зв'язку з цим виявлення чинників стресостійкості шлюбних партнерів є одним з пріоритетних напрямів осмислення, дослідження та наближення позитивних змін кризової ситуації сім'ї в сучасному суспільстві.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У закордонній психології ґрунтовні дослідження копінгу представлені у працях Л. Мерфі, Р. Лазаруса, С. Фолкман, Р. Моос, М. Селігмана, Є. Фрайденберга, С. Гобфолла, Л. Анциферової, В. Бодрова, Р. Грановської, С. Нартової-Бочавер, І. Никольської, Т. Крюкової, А. Лібіної,

© Абрамюк О. О., 2019

Н. Водопьянової та інших [1–6]. Безпосереднє наукове звернення до дослідження особливостей формування та підтримування сталих патернів функціонування особистістю під дією стресу було започатковано в психології в межах трансакційної теорії стресу, представленої у працях Р. Лазаруса та С. Фолькман. Під копінгом автори розуміють «постійно змінні когнітивні та поведінкові способи подолання специфічних зовнішніх і внутрішніх вимог, які оцінюються людиною як значні або такі, що перевищують її можливості» [6, с. 141]. Хоч трансакційна теорія є найбільш розробленою та загальновизнаною концепцією копінгу, широкий інтерес до даної проблематики призвів до створення низки теоретичних підходів: неопсихоаналітичний підхід (Н. Хаан) трактує копінг в термінах динаміки Его, як один із засобів психологічного захисту, що використовується для послаблення напруги [1]; диспозиційний підхід розглядає копінг як властивість особистості та порівняно стійку схильність реагувати на стресовий чинник (А. Біллінгс і Р. Моос, К. Шефер та Р. Ґорзух) [7]; ресурсний підхід акцентує увагу на збереженні ресурсів особистості як чинника її стресостійкості (С. Гобфолл) [8]. Узагальнення літературних джерел з окресленої проблематики дозволяє резюмувати, що копінг – це синтез когнітивних та поведінкових зусиль, які застосовуються людиною для долання специфічних внутрішніх та/або зовнішніх вимог, що викликають психічну напругу та перевищують її ресурси (Р. Лазарус, С. Фолкман, Т. Крюкова) [5; 6].

Вивчення психології подолання в Україні перебуває на стадії формування, водночас набуває все більшої значущості та актуальності у зв'язку особливо гострою політичною та економічною ситуацією в країні. Т. Титаренко описує проблематику стресоподолання у термінах «життєстійкості» особистості та способів подолання людиною життєвих криз. Н. Родіна здійснила ґрунтовні дослідження категорії копінгу та запропонувала системний підхід до копінгу. Дослідження копінгу відбуваються на рівні емпіричного вивчення деяких його особливостей у певних контингентів (І. Аршава, О. Назаров, Е. Носенко, О. Склень, В. Ялтонський), а також того, як ці особливості співвідносяться з окремими індивідуально-психологічними чи соціально-демографічними характеристиками (І. Корнієнко, Т. Ткачук, Д. Штриголь). Детальний аналіз та узагальнення надбань сучасної науки копінгу як психологічної категорії здійснили Е. Носенко, В. Шебанова.

З кінця XX ст. одним із векторів дослідження копінгу є вивчення особливостей стресоподолання у сім'ї. Теоретико-емпіричні розробки сімейного стресу та копінгу представлені у роботах Г. МакКабіна та Дж. Петтерсона, В. Томпсона, С. Картера, Р. Кесслера, П. Вацлавік, Г. Боденманна, Т. Крюкової, О. Куфтяк, Н. Бєлорукової та інших закордонних дослідників, що стосувалися вияву найбільш значущих для сімейної життєдіяльності стресів, а також способів їх подолання [9–13]. Так, Г. Маккабін, Дж. Петтерсон [13] вдосконалили концепцію сімейного стресу ABC-X (модель Хілла) шляхом включення у неї додаткових чинників (соціальний контекст сім'ї), що отримала подальший розвиток у подвійній моделі ABC-X. Ґрунтовні дослідження європейських вчених на чолі з Г. Боденманом сформували концепцію діадного копінгу. Спираючись на власні теоретичні та емпіричні дослідження, швейцарський дослідник Г. Боденманн, резюмує, що попри патогенність наслідків переживання стресів у сімейному житті, їх масштаб залежить від сімейних ресурсів, вміння розв'язувати проблеми та долати стреси [12]. У серії досліджень, присвячених стресоподоланню у сім'ї, російськими психологами було виявлено, що найбільш часто на початку стресового епізоду подружжям використовувався тільки індивідуальний копінг. Коли індивідуальний копінг був не ефективним, партнери застосовували спільні копінг-зусилля, лише після цього (в ситуації неможливості самостійно подолати стрес) – здійснювали пошук соціальної підтримки [9–11]. У протистоянні стресу відіграють роль як потенційні характеристики стійкості кожного окремо взятого члена сім'ї, так і сім'ї як цілісної і функціональної структури. Форми індивідуального копінгу визначені на основі класифікації Р. Лазаруса та С. Фолкман, в той час як у XXI ст. є новітні концепції індивідуального копінгу [14]. Так, дедалі більшої популярності набуває трактування копінгу як способу подолання, що пов'язаний з зусиллями для вибудовування загальних ресурсів, які спрямовані на взаємодію з ситуаціями, що оцінюються як складні завдання та життєві виклики. Таке розуміння стресоподолання розглядається у парадигмі проактивного копінгу (Р. Шварцер, Е. Грінгласс, Л. Еспінволл, Ш. Тейлор і інші) [15]. З огляду на те, що на шляху свого розвитку сім'я стикається не лише з неочікуваними труднощами, а й великою кількістю прогнозованих складних ситуацій, описаних в літературі як нормативні кризи, подружжя може застосовувати копінг превентивного характеру, а також проактивний копінг, що спрямований на постановку та досягнення цілей у майбутньому. З огляду на це, перспективним та важливим є дослідити місце проактивного копінгу як частини індивідуального копінгу кожного зі шлюбних партнерів у структурі копінгу подружжя.

Мета статті. Головна мета цієї роботи полягає у дослідженні та осмисленні ролі проактивного копінгу шлюбних партнерів у структурі копінгу подружжя та його впливу на якість сімейного життя та добробуту кожного з партнерів шлюбу.

Виклад основного матеріалу. Детальне вивчення та розуміння поняття проактивного копінгу, а також визначення його місця в структурі копінгу подружжя неможливе без належного системного теоретико-методологічного аналізу цього феномену.

Вперше у науковий обіг термін «проактивність» був введений В. Франклом у 1949 р. у його книзі «Людина у пошуках справжнього сенсу» для позначення людини, що приймає відповідальність за себе та своє життя, а не шукає причини для пояснення причин подій, що відбуваються з нею, в оточенні та обставинах. У розумінні В. Франкла поняття «проактивність» близьке до поняття «інтернальності» [16]. З 1950-х рр. починається поступове введення дефініції «проактивний» у психологічну науку в контексті характеристики людини та її моделі поведінки. Г. Олпорт поставив на перше місце особистості її активність. Водночас «проактивність» він протиставляє «реактивності». Для Г. Олпорта людина прагне до встановлення й збереження певного рівня напруги, вона живе у світі перспектив, цілей та життєвих прагнень [17]. У 1985 р. Т. Віллс та С. Шіфман запропонували розділяти копінг-поведінку на антиципаторну (випереджувальну) та відновлювальну (повторну реакцію на раніше пережиті ускладнення). Антиципаторний копінг розглядався як засіб управління подіями, які можуть відбутися, а відновлюваний – як механізм, що допомагає знову знайти психологічну рівновагу після негативних переживань в минулому [18]. Пізніше, Р. Шварцер [19] сформулював ідею так званого проактивного копінгу у структурі інших видів копінг-поведінки, досліджених на той час Р. Лазарусом. Автор виділяє такі види копінгу:

– реактивний копінг визначається як зусилля особистості, що спрямовані на протидію стресочинникам, що впливають на людину або компенсацію втрат чи збитків, які вже мали місце у минулому;

– антиципаторний (випереджувальний) копінг – це особистісні ресурси, спрямовані на подолання загрози, яка з високою ймовірністю станеться у найближчому майбутньому;

– превентивний копінг – зусилля зі створення та накопичення

загальних резистентних ресурсів, які здатні редукувати важкість стресових подій, що можуть з однаковою ймовірністю відбутися чи не відбутися у майбутньому, або ж зменшити ймовірність настання стресових ситуацій;

– проактивний копінг – зусилля зі створення загальних ресурсів, що спрямовані на досягнення поставлених цілей та управління майбутніми ситуаціями, які розцінюються людиною як складні життєві завдання та виклики.

Тоді як реактивний копінг пов'язаний з реагуванням на стресові ситуації вже наявними в досвіді, звичними способами та пояснює лише те, у який спосіб людина долає стресові ситуації, з якими вже стикнулася, превентивні стратегії та проактивний копінг створює можливості для подружжя запобігти багатьом стресам та конфліктам, що пов'язані, насамперед, з передбачуваними труднощами в майбутньому: кризовими етапами сімейного життя, специфікою динаміки сімейної системи, особливостями міжособистісної взаємодії тощо. З метою протидії, ліквідації або зміни неминучих стресових ситуацій, проактивний копінг може усувати стрес задовго до його настання. Проактивний копінг передбачає розвиток навичок для зниження впливу стресу. Він відрізняється від інших форм копінг-поведінки тим, що обирається не у відповідь на конкретний стресор, а визначає готовність суб'єкта до викликів загалом. Навички, пов'язані з подібною поведінкою, включають планування, постановку завдань і уявне моделювання події [18]. Такий аспект копінгу доцільно вивчити більш детально, оскільки це може бути одним з чинників, що допомагає шлюбним партнерам безнапасно переживати важкі ситуації та стресові впливи та зберігати на цім внутрішню згуртованість і рівновагу сімейної системи.

З огляду на те, що проактивний копінг передбачає акумулювання ресурсів для подальшого їх перерозподілу, управління та ефективного використання, велику цінність у теорії проактивного копінгу має поняття ресурсів. Ресурси – це фізичні та духовні можливості людини, мобілізація яких дозволяє їй реалізовувати програми та стратегії поведінки для запобігання розвитку стресу [2]. В рамках ресурсного підходу стресоподолання найбільш відомою є теорія «збереження ресурсів» (Conservation of Resources, COR), запропонована С. Гобфоллом. Суть ресурсного підходу полягає в тому, що ефективне збереження психічного і фізичного здоров'я людьми та їх адаптація до різних складних життєвих ситуацій пояснюється вдалим «розподілом ресурсів» (commerce of resources). Припускається, що є деякий комплекс стрижневих ресурсів, які є головним засобом, що виконують функцію контролю та організовують розподіл інших ресурсів [8]. Постійні й гострі втрати ресурсів розглядаються С. Гобфолом як причина неуспішної адаптації й відповідно вторинних втрат ресурсів, які за принципом зворотного зв'язку посилюють дезадаптацію. І навпаки, інвестиції ресурсів можуть модерувати успішну адаптацію, збільшуючи можливість вторинних придбань ресурсів. Автор стверджує про існування первинної асиметрії у сприйняті втрати та придбання ресурсів: втрата ресурсів сприймається диспропорційно більшою, ніж їх придбання.

Представлена теоретична модель проактивного копінгу Е. Грінгласс (рис. 1) схематично зображує взаємозв'язок проактивного копінгу, внутрішніх

та зовнішніх ресурсів, а також результат впливу стресових ситуацій на людину, що може бути, як негативним (у формі переживання депресивного афекту, фізичного та психічного виснаження тощо), так і позитивним (задоволеність життям) [20].

Важливою особливістю проактивного копінгу є використання ресурсів соціальної підтримки, тобто практичні, інформаційні та емоційні ресурси можуть забезпечити люди, з якими взаємодіє суб'єкт стресоподолання. Соціальна підтримка слугує своєрідним захистом від стресових подій, а також може безпосередньо сприяти поліпшенню фізичного і психологічного добробуту. Позитивно корелює соціальна підтримка з самоефективністю, що підвищує ймовірність успішної адаптації до стресу. Згідно з теорією Е. Грінгласс [20], людина зіткнувшись зі стресом здійснює низку копінг-процесів: інтегрує планування та превентивні дії з саморегульованим досягненням цілей, ідентифікує та залучає соціальні підтримувальні ресурси для досягнення позитивного результату. Ефективне використання наявних ресурсів, накопичення ресурсів для майбутнього допомагає оптимізувати та збалансувати їх витрату, результатом чого є вища стресостійкість особистості. Проактивний копінг – це багатовекторна стратегія стресоподолання випереджувального характеру, що об'єднує внутрішньо особистісні процеси регуляції власного життя людини та саморегульоване досягнення цілей. Зважаючи на це, якщо хоча б один зі шлюбних партнерів стоїть на позиції проактивності, це впливає на сімейну систему загалом. Так, один з партнерів, скориставшись інформаційною підтримкою та опанувавши необхідними знаннями (з позитивного сценарію батьківської сім'ї, психоедукаційних програм, індивідуальної психотерапії тощо) про природні зміни в сімейній життєдіяльності, нормативні труднощі та як з ними справлятися змінює когнітивну оцінку стресочинника на такий, що не містить загрози. Окрім цього, такі когнітивні процеси дозволяють одному з партнерів надавати якіснішу соціальну підтримку іншому партнеру, що підвищує загальну стресостійкість партнера, може чинити позитивний вплив на функціонування сімейної системи, а також сприяти психологічному здоров'ю та добробуту обох партнерів.

Узагальнюючи закордонні дослідження, необхідно виділити основні відмінні ознаки проактивного копінгу:

– інтегрування планування та превентивних стратегій з проактивною саморегуляцією досягнення цілей;

– інтеграція проактивного досягнення цілей з ідентифікацією та активним залученням соціальних ресурсів;

– використання проактивного емоційного подолання для саморегуляції в процесі досягнення поставлених цілей [19–21].

Як зазначає Е. Старченкова [22, с. 202], відмінності між вимірами проактивного та реактивного копінгу є суттєвими, оскільки зміщують вектор досліджень до більш широкого спектра проблем управління цілями та ризиками, що передбачає особистісний ріст людини та позитивне переживання стресу. Такий фокус дослідження дає нове розуміння активності особистості в міжособистісній взаємодії, в тому числі створюючи предиспозицію позитивного функціонування шлюбних партнерів у сім'ї та сімейної системи загалом.

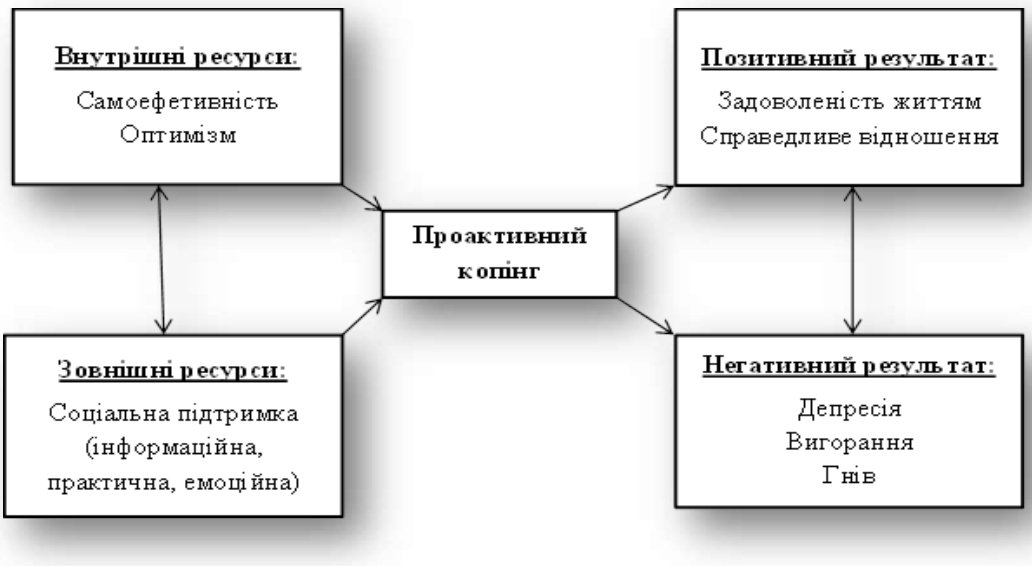

Рис. 1. Теоретична модель проактивного копінгу за Е. Грінгласс [20]

Справедливо зазначити, що є трактування проактивного копінгу (Л. Еспінвол та С. Тейлор) як процесу, з допомогою якого індивід готується до потенційних стресорів у майбутньому, водночас майбутні події виступають у негативній ролі, як загроза, яку потрібно попередити чи усунути. Л. Еспінвол та С. Тейлор зазначають, що проактивний копінг може призвести до критичного виснаження ресурсів особистості в разі помилкового оцінювання життєвих подій, які з нею відбуваються, як провісників кризових чи стресогенних ситуацій [21]. Сучасна методика для виміру проактивного копінгу (the Procative Coping Inventory, PCI) [18] враховує всі вищеописані характеристики проактивного копінгу. Вони операціоналізовані з допомогою шкал проактивного, рефлексивного, превентивного копінгів, стратегічного планування, а також пошуку інструментальної та емоційної підтримки. Автори методики розуміють під проактивним копінг інтеграцію афективних, когнітивних, інтенціональних і соціальних чинників в набір копінг-стратегій, які дають людині можливість не тільки справлятися зі стресовими викликами, але і сприяють просуванню до важливих для особистості цілей.

Підсумовуючи теоретичний аналіз концепцій проактивного копінгу та визначення його перспективи в контексті сімейного стресоподолання, доцільно зобразити його місце в структурі індивідуального копінгу особистості та сімейній системі. За основу була взята модель копінгу в сімейній системі О. Куфтяк [11], оскільки груповий аспект стресоподолання фундаментально вивчений та описаний дослідницею. З огляду на те, що реактивний спосіб стресоподолання описує теперішню та минулу часову перспективу, він теж повинен бути включений у загальну структуру копінгу в контексті сім'ї. Його операціоналізація може бути здійснена традиційними способами вимірювання індивідуального копінгу. На рис. 2 схематично зображено структуру копінгу особистості в контексті сімейної системи.

Копінг пари об'єднує в собі копінг кожного учасника і вже не зводиться до простої суми складників його елементів – діадна взаємодія під час зіткнення зі стресом має синергічний ефект. При цьому варто не применшувати важливості копінгу «елементів» сімейної системи, бо сума збільшуватиметься під час зростання хоч одного доданку. Звісно не можна буквально застосувати математичний закон до сімейної системи, але очевидним є те, що індивідуальний копінг партнера чинитиме вплив на сімейну систему. Чи буде цей вплив позитивним чи негативним для функціонування сімейної системи та добробут кожного зі шлюбних партнерів потрібно дослідити емпіричним шляхом. Водночас допускається, що позитивний ефект проактивного стресоподолання хоча б одного з партнерів буде у разі підкріплення якісною діадною взаємодією та відсутністю конкурентних цілей партнерів.

Висновки та пропозиції. Отже, аналіз концепцій проактивного копінгу свідчить про те, що з допомогою цього конструкту можна пояснити низку позитивних змін, що характеризують людину, орієнтовану на проактивне стресоподолання. Така людина прагне до особистісного зростання, здатна переоцінювати отриманий досвід та конструювати свій життєвий шлях. У процесі проактивного копінгу на перший план виступають соціальні та індивідуальні ресурси, ефективна саморегуляція, які відіграють важливу роль у тому, як індивід переживає стрес. В межах роботи підкреслено важливість індивідуального копінгу шлюбних партнерів в контексті сімейної системи та виокремлено його рівні в структурі копінгу подружжя: реактивний та антиципаторно-превентивний рівень копінгу, проактивний копінг. Такий вектор дослідження відкриває можливі шляхи розвитку активності шлюбних партнерів як суб'єктів впливу та перспективу управління власними та спільними сімейними цілями всупереч традиційному управлінню ризиками

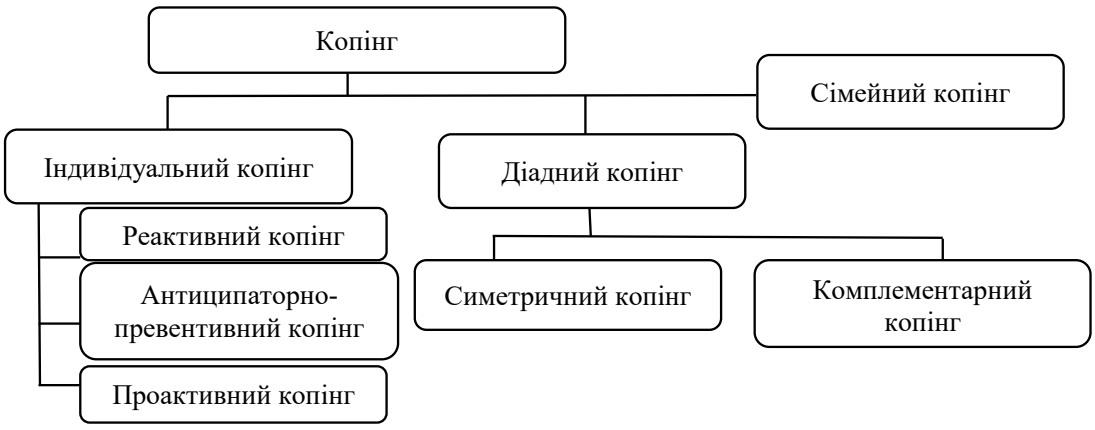

Рис. 2. Структура копінгу особистості в контексті сімейної системи

у важкій життєвій ситуації в рамках реактивного копінгу. У випадку ефективності досягнення особистісних та спільних сімейних цілей подружня взаємодія може мати додатковий позитивний ефект у збільшенні значущості партнерів один для одного, внаслідок сприяння особистісної самореалізації кожного партнера та підвищення їх якості життя. Особлива цінність проактивного копінгу шлюбних партнерів полягає у тому, що він орієнтований на майбутнє, має профілактичний характер, а, відтак, може сприяти позитивному проходженню прогнозованих труднощів, пов'язаних зі специфікою динаміки сімейної системи та закономірними нормативними кризами функціонування та розвитку сім'ї. Водночас потрібно підсумувати, що саморегуляція цілепокладання та визначення шляхів досягнення мети передбачають вирішення складного завдання, під час реалізації якого можуть очікуватися та виникати ускладнення: за конкурентних цілях партнерів проактивна позиція може мати негативні наслідки для добробуту шлюбу.

Перспективою подальших розвідок є емпіричне дослідження копінгу шлюбних партнерів, з огляду на описані рівні індивідуального копінгу, встановлення зв'язку індивідуального та діадного копінгу подружжя, а також виявлення впливу копінгу подружжя на функціонування сімейної системи та суб'єктивний добробут кожного зі шлюбних партнерів.

Література:

1. Анциферова Л.И. Личность в трудных жизненных условиях : переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита. *Психологический журнал*, 1994. Т. 15. № 1. С. 3–18.
2. Бодров В.А. Психологический стресс : развитие и преодоление. Москва : Пер Сэ, 2006. 528 с.
3. Водопьянова Н.Е. Психодиагностика стресса. Санкт Перербург : Питер, 2009. 336 с.
4. Либина А.В. Совладающий интеллект. Москва : Эксмо, 2008. 398 с.
5. Крюкова Т.Л. Человек как субъект совладания. Психология совладающего поведения : материалы Междунар. науч.-практ. Конф. Кострома : КГУ им. Н.А . Некрасова, 2007. С. 41–44.
6. Lazarus R.S., Folkman S. Stress, appraisal, and coping. New York : Springer Publishing Company, 1984. 444 p.
7. Грабовська С., Єсип М. Проблема копінгу в сучасних психологічних дослідженнях. *Соціогуманітарні проблеми людини*. 2010. № 4. С. 188–199.
8. Hobfoll S.E. The Influence of Culture, Community, and the Nested-Self in the Stress Process : Advancing Conservation of Resources Theory. Applied Psychology : An International Review. 2001. № 50(3). P. 337–421.
9. Белорукова Н.О. Семейные трудности и совладающее поведение на разных этапах жизненного цикла семьи : дисс. ... канд. психол. наук. Кострома, 2005.
10. Крюкова Т.Л. Сапоровская М.В., Куфтяк Е.В. Психология семьи : жизненные трудности и совладание с ними. Санкт-Петербург : Речь, 2005. 240 с.
11. Куфтяк Е.В. Концепция семейного совладания : основные положения. Медицинская психология в России : электрон. науч. журн. 2012. № 5 (16). URL: http://medpsy.ru
12. Bodenmann G. Dyadic coping and the significance of this concept for prevention and therapy. Zeitschrift fur Gesundheitspsycologie: Göttingen : Hogrefe, 2008. № 16 (3). P. 108–111.
13. McCubin H.I., Patterson H.I. The Family Stress Process : The Double ABCX Model of adjustment and adaption. Marriage and Family Review. 1983, № 3. P. 7–37.
14. Родіна Н.В. Бірон Б.В. Роль проактивного копінгу в подоланні особистістю життєвої кризи. *Вісник Одеського національного університету.* 2011. Т. 16, В. 17. С. 68–79.
15. Абрамюк О.О. Сучасний стан досліджень проблематики копінгу шлюбних партнерів. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія «психологічна».* Львів : ЛьвДУВС, 2018. Вип. 2. С. 3–11.
16. Франкл В. Человек в поисках смысла. Москва : Прогресс, 1990. 372 с.
17. Allport G.W. Pattern and growth of personality. New York : Holt, Rinehart and Winston, Inc., 1961. 593 p.
18. Greenglass E.R. The Proactive Coping Inventory (PCI). Advances in health psychology research. Berlin : Free University of Berlin, 1998. P. 175–194.
19. Schwarzer R., Tenacious goal pursuits and striving toward personal growth: Proactive Coping. In E. Frydenberg (Ed.), Beyond coping: Meeting goals, vision, and challenges. London : Oxford University Press, 2005. P. 19–35.
20. Greenglass E., Proactive coping. Beyond coping : Meeting goals, vision, and challenges. London : Oxford University Press, 2002. № 3. P. 37–62.
21. Aspinwall L.G. Modeling cognitive adaptation : A longitudinal investigation of the impact of individual differences and coping on college adjustment and performance. *Journal of Personality and Social Psychology,* 1992. № 63. P. 989–1003.
22. Старченкова Е.С. Концепция проактивного совладающего поведения. Вестник *С. Петерб. ун-та,* 2009. Сер. 12. Вып. 2. Ч. 1. С. 198–206.

Abramiuk E. A. The role of proactive coping of marriage partners in the structure of coping of spouses

The article sets to investigate the role of proactive coping of marriage partners in the structure of coping of spouses. The analysis of the latest foreign and domestic scientific works on the issues of stress management and coping in families has been carried out; the absence of studies of the whole spectrum of individual coping of marriage partners and its interrelation with dyadic coping has been emphasized. Levels of individual coping of a personality in the context of a family are described. Reactive level of coping is included to the matrix of individual coping, which describes effort-response of a personality to a specific stressor in the present or a compensation of past losses or harm; anticipatory and preventive level of coping is the efforts to create and accumulate resources which are directed at dealing with the threat in the future or reducing the probability of stress situations occurrence; proactive coping which is defined as efforts to create general resources which are directed at reaching the goals set and managing the future situations which are viewed by a person as difficult life issues and challenges.

The value of the concept of resources is summarized, since proactive coping involves their accumulation for further redistribution, management and efficient use. It is discovered that proactive coping may lead to extreme depletion of resources of a personality in the case of wrong evaluation of life events, which happen to him or her as signs of crisis or stressful situations. It is summarized that mobilization of social resources increases the efficiency of coping of marriage partners. It is discovered that coping is a creation of elements of a family system, so, coping of each element of a family system will influence its functioning, sense of well-being of the subject of influence and his or her partner. The prospect of further investigation is an empirical study of coping of marriage partners, taking into account the described levels of individual coping, establishing the connection between the individual and dyadic coping of spouses, as well as revealing the influence of coping of the spouses on the functioning of the family system and the subjective well-being of each of the marriage partners.

Key words: *coping of marriage partners, stress management, resources of a personality, individual coping, reactive coping, proactive coping, anticipatory and preventive coping.*

УДК 159.9.016.5
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.3-1.2

Н. В. Артюхіна
кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри загальної психології та психології розвитку особистості
факультету психології та соціальної роботи
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

О. А. Бадо
студентка факультету психології та соціальної роботи
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ПСИХОЛОГІЧНІ МЕЖІ ТА МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ЯК АДАПТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ОСОБИСТОСТІ

У статті наведено результати дослідження психологічних меж особистості її механізмів захисту та адаптаційного потенціалу у юнацькому віці. Розглядається думка про те, що сьогодні особливого значення набувають дослідження, що стосуються наукових пошуків для створення засобів активного, продуктивного існування людини у швидких, мінливих умовах сьогодення. Виділяється думка про те, що особливо це стосується стану нашого суспільства, де ситуація розвитку особистості характеризується крайньою нестабільністю, пов'язаною з постійними соціально-економічними й політичними змінами. Вказується, що в такій ситуації розвитку постійно існує незадоволеність потреб на всіх рівнях розвитку особистості, яка у свою чергу, обумовлює постійне існування людини на межі власних можливостей, коли рівень сприйняття перевищує нескінченний потік не завжди екологічної для людини інформації, бо містить в собі все більше агресивних й негативних посилань. Також розглядається думка про те, що все, що окреслюється власними психологічними межами особистості, а саме тіло, здатність тримати фізичну та емоційну дистанцію, власні обмеження, час, потреба у взаєминах, емоції, почуття, установки та переконання, поведінка, вибір, система цінностей, таланти та здібності, думки, бажання – все це переживає постійну трансформацію, зменшуючи час на її осмислення й прийняття. Вказується, що все це істотно впливає на адаптивні можливості особистості, її самозахист, відношення до життя та пошук альтернативних засобів адаптації. Також вказується, що вагома чисельність наукових робіт з психології присвячена саме проблемам дослідження адаптивності людини, як міри покращення власного самовідчуття й підвищення соціального статусу, вивчення дії захисних психологічних механізмів, як засобів убезпечення самооцінки й зменшення психологічного навантаження особистості, а також її психологічних меж, як здатності до вираження себе у світі та відповідальності за свої дії. Однак, поза увагою дослідників залишилося інтегроване в одному дослідженні вивчення саме особливостей взаємозв'язку між психологічними межами, механізмами психологічного захисту та адаптивністю особистості. Визначаються та аналізуються особливості взаємозв'язку між психологічними межами, механізмами психологічного захисту та адаптивністю особистості.

Ключові слова: *особистість, психологічні межі особистості, механізми психологічного захисту, адаптивність, юнацький вік.*

Постановка проблеми. У сучасному світі проблема людини займає центральне місце як у вітчизняній, так і закордонній психології. Сьогодні особливого значення набувають дослідження, що стосуються наукових пошуків для створення засобів активного, продуктивного існування людини у швидких, мінливих умовах сьогодення. Особливо це стосується стану нашого суспільства. Соціальні процеси, що відбуваються в Україні, надають цій проблематиці особливої актуальності тому, що тут ситуація розвитку особистості в українському суспільстві характеризується крайньою нестабільністю, пов'язаною з постійними соціально-економічними й політичними змінами. У такій ситуації розвитку постійно існує незадоволеність потреб на всіх рівнях розвитку особистості. Це, зі свого боку, обумовлює постійне існування людини на межі власних можливостей, коли рівень сприйняття перевищує нескінченний потік не завжди екологічної для людини інформації, що містить в собі все більше агресивних й негативних посилань. Все це істотно впливає на адаптивні можливості, самозахист та відношення до життя людей. Постійна трансформація й зменшення часу на її осмислення й прийняття призводить до зниження відповідальності за власне життя й пошук альтернативних засобів адаптації. Саме тому вагома чисельність наукових робіт з психології присвячена саме проблемам дослідження адаптивності людини, як міри покращення власного самовідчуття й підвищення

© Артюхіна Н. В., Бадо О. А., 2019

соціального статусу, вивчення дії захисних психологічних механізмів, як засобів убезпечення самооцінки й зменшення психологічного навантаження особистості, а також її психологічних меж, як здатності до вираження себе у світі та відповідальності за свої дії. Однак, поза увагою дослідників залишилося інтегроване в одному дослідженні вивчення саме особливостей взаємозв'язку між психологічними межами, механізмами психологічного захисту та адаптивністю особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На даний момент є багато наукових робіт, які присвячені адаптивності особистості (А.Г. Маклаков, Ф.Б. Березін, К. Роджерс, Э. Эриксон, А.Н. Жмирікова, О.І. Зотовой, І.С. Кон, І.К. Кряжева, Л.М. Растова, Т. Шибутані та інші), механізмам психологічного захисту самооцінки особистості (З. Фрейд, А. Фрейд, Б.В. Зейгарнік, В.М. Банщіков, Ф.В. Бассін, Ю.Б. Захарова, М. Кляйн, Р. Плутчик, Е.С. Романова та інші) та дослідженню психологічного простору та психологічних меж особистості (Ф. Перлз, К. Ясперс, Г. Аммон, Т.С. Леві, К. Левін, Л.С. Виготский, Д.Б. Эльконін, Г.Клауд, Дж. Таунсенд та інші). Вивчення ж особливостей взаємозв'язку між психологічними межами, механізмами психологічного захисту та адаптивністю особистості може стати основою для розробки корекційних засобів щодо покращення самовідчуття українців в складний період часу.

Мета статті – полягає у дослідженні особливостей взаємозв'язку між психологічними межами, механізмами психологічного захисту та адаптивністю особистості.

Дослідження проводилось на базі ФПСР ОНУ імені І.І. Мечникова у 2019 році. У дослідженні взяли участь 60 респондентів (82,7% дівчата і 17, 3% хлопці), середнім віком 18,8 років (юнацький вік). Умови дослідження були однакові для респондентів обох статей. Метод психодіагностичного тестування містив такі методики: методику Т.С. Леві «Психологічні межи особистості» для дослідження психологічних меж особистості; тест-опитувальник «Life style index», адаптований Романовою О.С. для дослідження механізмів захисту особистості; багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» А.Г. Маклакова, С.В. Чермяніна для дослідження адаптивності респондентів. Методом математичної обробки даних був обраний коефіцієнт кореляції Спірмена.

Виклад основного матеріалу. Аналіз наукової літератури з питань психологічних меж особистості, її адаптивності та механізмів психологічного захисту дав змогу виділити деякі аспекти цих феноменів, щоб схарактеризувати їх специфічні властивості. Так стикаючись з якою-небудь життєвою ситуацією, особистість взаємодіє з нею певним, індивідуально-специфічним чином, який проявляється у виді її суб'єкт об'єктних або суб'єкт – суб'єктних відносин. Ця взаємодія відбувається на межі особистості. Сама психологічна межа є утворенням в структурі особистості, яка допомагає зберегти, захистити та відстояти потреби, бажання, почуття, переконання, цінності особистості, а також різного роду екзистенціальні сенси й установки перед лицем іншої людини й у контакті з нею. Психологічна межа має певні функції, які допомагають особистості в процесах адаптації й соціалізації. У разі виникнення складних ситуацій, які несуть загрозу власному «Я» особистості людина несвідомо звертається до використання захисних психологічних механізмів. Ці механізми оберігають, підтримують стабільний психічний статус особистості, попереджаючи її дезорганізацію й розпад. Проте, якщо вони стають занадто ригідними, то утруднюють адаптацію та розвиток людини. І психологічні межи особистості, й захисні механізми можна розглядати як складові частини адаптаційного потенціалу особистості.

Проведене дослідження психологічних меж респондентів показало, що у групі респондентів юнацького віку найбільшою мірою виражена функція не впускання меж особистості, а найменшою – спокійно-нейтральна.

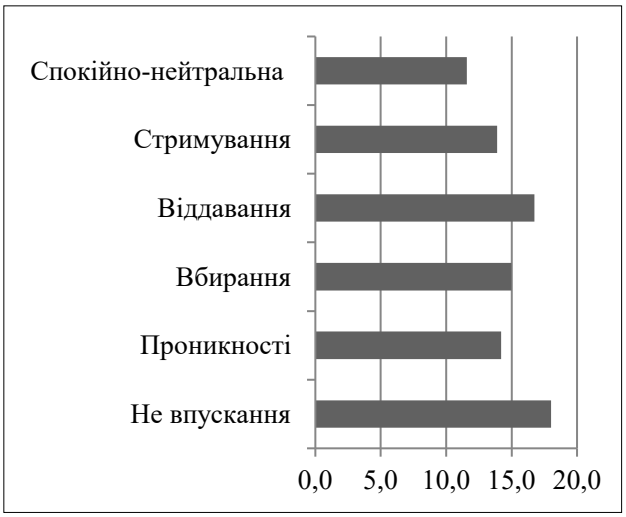

Рис. 1. Середні показники функцій психологічних меж особистості в групи респондентів юнацького віку

Отже, респонденти в більшості своїй сприймають навколишнє середовище як шкідливе. Але з іншого боку вони відчувають, що мають внутрішнє право на незалежність, можуть сказати «ні», захистити свою позицію. При цьому показники функції віддавання межі вказують на те, що респонденти здатні за належних умов виражати себе. Показники функції вбирання свідчать про те, що у респондентів у достатній мірі розвинене внутрішнє право на задоволення своїх потреб, іншими словами вони можуть в порядку необхідності звернутися по допомогу та задовольнити свої потреби. Функція проникності характеризує респондентів як тих, хто вміє

бути впевненим у собі в достатній мірі та має уміння довіри до іншого, може ідентифікуватись з ним не втрачаючи відчуття себе.

Через те, що в респондентів домінує негативне світосприймання, функція стримування не можуть повністю розвинутися. Ми можемо припустити, що через це респонденти не можуть в повній мірі себе стримувати для адекватної взаємодії зі зовнішніми подразниками та світом. Показники спокійно-нейтральної функції межі досить низькі в порівнянні з іншими показниками, що може говорити про вмотивованість юнаків до дії. Тобто, якби ця шкала була вища за інші, ми могли б стверджувати, що респонденти досить пасивні та спокійні у світосприйманні.

За гендерною ознакою показники виявили, що у юнаків найбільшою мірою виражена така функція меж, як стримування, а саме активне стримування, контейнирування внутрішньої енергії для адекватного сприйняття стану світу, що постійно змінюється. У дівчат переважає функція не впускання, що говорить про включення «захисту» від зовнішніх дій, що оцінюються ними як негативні.

Профіль середньо групового суб'єкта дає нам змогу стверджувати, що на даний момент в респондентів є чітко визначенні межі особистості, через які вони сприймають світ з недовірою. Функції психологічних меж розвинуті неоднаково, що значно ускладнює взаємодію юнаків з навколишнім середовищем.

Емпіричне дослідження психологічних механізмів захисту показало, що високі показники мають такі шкали, як «заперечення» (48,08%), «заміщення» (46,15%) та «проекція» (44,23%). Низькі показники виявлені за шкалами «реактивне утворення» (48,08%) та «витіснення» (46,15%). Показники середньо групового суб'єкта за опитувальником механізмів психологічного захисту особистості представлено у рис. 2.

Рис. 2. Середні показники за шкалами методики LSI групи респондентів юнацького віку

З представленої гістограми видно, що у середньому по групі респондентів юнацького віку найбільшою мірою виражена регресія, заперечення та проекція, а найменшою – реактивне утворення. Це свідчить про те, що респонденти емоційні та недостатньо зрілі. Вони імпульсивні, самовпевнені та вимогливі до оточення. Респонденти схильні блокувати будь-які аспекти, що оцінюються ними як негативні, допускаючи лише позитивні. Вони не шукають глибоких інтересів, але жадають визнання та керуються тим, що потрібно стримувати почуття невпевненості в собі, мають страх невдачі. Водночас перекладають відповідальність за власні дії на оточення. Захисні механізми інтелектуалізації та компенсації вказують на те, що відбуваються спроби стримування почуття печалі з приводу реальної або уявної нестачі чогось важливого, своїх недоліків або неповноцінності, при тому компенсація припускає спробу виправлення або знаходження заміни цій неповноцінності.

Було виявлено, що шкали тесту не реагують на відмінності випробовуваних за статевою ознакою у межах даної групи респондентів юнацького віку.

Проаналізований профіль середньо групового суб'єкта дає нам змогу стверджувати, що на даний момент в респондентів розвинуть стійке сприймання світу як неспокійного та тривожного, від якого потрібно постійно захищатися, отже усі механізми захисту є залученими. Тому респонденти відповідають світу зайвим прийняттям тих моментів заперечення, які «не подобаються» свідомості, а це схиляє їх до встановлення поверхових контактів, піддатливості до впливу оточення, що може призводити до формування деструктивної поведінки, або до аутоагресії, яка значно знижує рівень адаптивних здібностей.

Емпіричне дослідження адаптивності показало, що 76,92% респондентів мають низький рівень адаптивних здатностей, які зазначають знижений рівень життєвої активності, у 15,38% – середній, і, лише, 7,69% випробуваних мають високий рівень. Високі показники виявленні за шкалою моральної нормативності (55,77%), яка свідчить, що основним способом соціально-психологічної адаптації юнаків є прийняття норм і цінностей нового соціального середовища, форм взаємодії в ньому та з ним, а також форм предметної діяльності. Середні показники має шкала комунікативних особливостей (51,92%), що свідчить про середній рівень розвитку комунікативних здібностей респондентів, про наявність стійких навичок в побудові контактів з оточенням, та уміння захистити себе. Низькі показники за шкалою нервово-психічної стійкості (42,31%), свідчать про низький рівень регуляції поведінки, схильність до нервово-психічних зривів, та невміння адекватно оцінити своє місце та роль в колективі. Психічний стан вибірки можна схарактеризувати, як помір-

ний з тенденцією до зниження нервово-психічної стійкості. Було виявлено, що за статевою ознакою, юнаки краще адаптуються до змін, ніж дівчата.

Рис. 3. Середні показники за шкалами методики «Адаптивність» групи респондентів юнацького віку

Профіль середньо групового суб'єкта дає нам змогу стверджувати, що адаптивність у респондентів дуже низька, та потребує розвитку необхідних навичок до пристосування. Крім того слід зазначити, що в них також є виражена відсутність адекватної самооцінки та реального сприйняття дійсності.

Використання кореляційного аналізу Спірмена показало наявність прямих та зворотних значущих кореляційних зв'язків між психологічними межами, адаптивністю та механізмами психологічного захисту особистості.

Були встановлені прямі кореляційні взаємозв'язки на 5% рівні між механізмами захисту особистості та функціями її психологічних меж, а саме: між запереченням та функцією не впускання (0,825); між витісненням та функцією не впускання (0,75); між запереченням та функцією проникнення (0,8); регресією та функцією проникності (0,775); компенсацією та функцією проникності (0,825); реактивним утворенням та функцією проникності (0,675); між запереченням та функцією віддавання (0,95); регресією та функцією віддавання (0,775); компенсацією та функцією віддавання (0,925); проекцією та функцією віддавання (0,575); реактивним утворенням та функцією віддавання (0,9); між компенсацією та функцією стримування(0,575), інтелектуалізацією та функцією стримування (0,8); між запереченням та спокійно – нейтральною функцією (0,975); регресією та спокійно – нейтральною функцією (0,975); компенсацією та спокійно – нейтральною функцією (0,8); реактивним утворенням та спокійно – нейтральною функцією (0,8). Це говорить про те, що у разі зростання дій захисних механізмів будуть зростати показники функцій меж особистості, й навпаки, покращення функцій меж особистості, буде призводити до покращення дій механізмів психологічного захисту.

Також були встановлені зворотні кореляційні взаємозв'язки на 5% рівні між механізмами захисту особистості та функціями її психологічних меж, а саме: між запереченням та функцією вбирання(-0,525); компенсацією та функцією вбирання (-0,7); реактивним утворенням та функцією вбирання (-0,7); між витісненням та функцією віддавання (-0,525). Наявність зворотних кореляційних взаємозв'язків вказує на те, що у разі зростання показників дій механізмів захисту будуть зменшуватись показники означених функцій меж особистості, й навпаки, покращення дій функцій вбирання та віддавання буде призводити до зниження функціонування заперечення, компенсації, витіснення й реактивного утворення.

Щодо визначення значущих кореляційних зв'язків між механізмами захисту особистості та її адаптивністю, то можна сказати наступне. Було встановлені такі прямі кореляційні взаємозв'язки на 5% рівні: між регресією та нервово – психічною стійкістю (0,375); проекцією та нервово – психічною стійкістю (0,389); реактивним утворенням та нервово – психічною стійкістю (0,35); запереченням та моральною нормативністю (0,775); регресією та моральною нормативністю (0,775); компенсацією та моральною нормативністю (0,675); реактивним утворенням та моральною нормативністю (0,9). Це говорить про те, що у разі зростання дій захисних механізмів будуть зростати показники нервово-психічної стійкості й моральної нормативності, й навпаки.

Також були встановлені зворотні кореляційні взаємозв'язки на 5% рівні між механізмами захисту та адаптивністю особистості, а саме: між компенсацією та адаптивними здібностями (-0,5); інтелектуалізацією та адаптивними здібностями (-0,525); реактивним утворенням та адаптивними здібностями (-0,4); витісненням та нервово – психічною стійкістю (-0,45); інтелектуалізацією та нервово – психічною стійкістю (-0,925); компенсацією та комунікативними особливостями (-0,5); інтелектуалізацією та комунікативними особливостями (-0,525); реактивним утворенням та комунікативними особливостями (-0,4); витісненням та моральною нормативністю (-0,425); заміщенням та моральною нормативністю (-0,315); інтелектуалізацією та моральною нормативністю(-0,675). Отже, можна стверджувати, що у разі зростання показників дій механізмів захисту будуть зменшуватись як загальна адаптивність особистості, так і окремі її показники, такі як нервово – психічна стійкість, комунікативні особливості й моральна нормативність.

Щодо визначення значущих кореляційних зв'язків між адаптивністю та функціями психологічних

меж особистості, можна сказати наступне. Були встановлені прямі кореляційні взаємозв'язки на 5% рівні між функцією проникності та моральною нормативністю (0,55); функцією віддавання та моральною нормативністю (0,775); спокійно – нейтральною функцією та моральною нормативністю (0,825). Це говорить про те, що у разі зростання показників дій функцій меж особистості будуть зростати показники моральної нормативності, й навпаки. Зворотні кореляційні взаємозв'язки на 5% рівні між адаптивністю та функціями психологічних меж особистості, а саме: між адаптивними здібностями та функцією не впускання (-0,375); комунікативними особливостями та функцією не впускання (-0,775); адаптивними здібностями та функцією проникнення (-0,425); комунікативними особливостями та функцією проникнення (-0,425); адаптивними здібностями та функцією вбирання (-0,625); нервово – психічною стійкістю та функцією вбирання(-0,625); комунікативними особливостями та функцією вбирання(-0,675); моральною нормативністю та функцією вбирання (-0,45); комунікативними особливостями та функцією віддавання(-0,325); адаптивними здібностями та функцією стримування (-0,825); нервово – психічною стійкістю та функцією стримування (-0,625); комунікативними особливостями та функцією стриму (-0,925), говорить про те, що у разі зростання показників дій функцій меж особистості будуть зменшуватись як загальна адаптивність особистості, так і окремі її показники, такі як нервово – психічна стійкість, комунікативні особливості та моральна нормативність.

Висновки та пропозиції. Отже, психологічні межи й механізми захисту, як ресурси адаптації й розвитку особистості являють собою динамічні феномени, стан яких підкоряється коливанню, циклічності та є закономірним. Їхня роль як складових частин адаптаційного потенціалу особистості формується й розвивається в онтогенезі, де здійснюються процеси структуроутворення й ієрархізації елементів потенціалу, де поєднуються ознаки з різними діапазонами оптимального функціонування, що роблять вплив на узгодженість, стійкість та інші характеристики потенціалу як системи. Вивчення стану психологічних меж особистості, їхнього функціонування й функціонування механізмів психологічного захисту надає можливість характеризувати адаптивні здібності людини. Оскільки в процесі емпіричного дослідження було встановлено низький рівень адаптивних здібностей респондентів, то вважаємо, що юнаки потребують вправ з розвинення функцій психологічних меж та усвідомлення непродуктивності залучених ними механізмів психологічного захисту. Також респонденти потребують корекційно-розвивальних вправ щодо покращення їхніх комунікативних здібностей. За таких вправ можна визначити саме арт-терапевтичні, які, як показують численні дослідження, є найбільш ефективними методами подолання комунікативних труднощів в юнацькому віці.

Література:

1. Артюхіна Н.В. Історико-психологічний аналіз феномена межі як межового прояву існування людини: до постановки проблеми. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки».* 2018. Вип. 1(1). С. 20–26.
2. Леви Т.С. Методика диагностики психологической границы личности. Москва : *Вопросы психологии*. № 1. 2013. 131 с.
3. Марцинковская Т.Д. Психологические границы : история и современное состояние. *Мир психологии*. 2008. № 3. С. 55–62.
4. Налчаджян, А.А. Социально-психологическая адаптация личности. Ереван : ЭПО, 1988. 262 с.
5. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. *Методики и тесты.* Издательский Дом «БАХРАХ», 1998 672 с.
6. Романова Е.С., Гребенников Л.Р. Механизмы психологической защиты : генезис, функционирование, диагностика. Издательство «Талант», 1996 г. 144 с.
7. Фрейд А. Психология Я и защитные механизмы. Москва : Педагогика-Пресс, 1993. С. 64−89.

Artiukhina N. V., Bado O. A. Psychological borders and protection mechanisms as adaptive potential of personality

The article presents the results of research on the psychological limits of personality, its mechanisms of protection and adaptive potential in adolescence. It is considered that nowadays research for scientific creation of means of active and productive human existence in fast, changing conditions of the present are of special importance. It is emphasized that this is especially true of the state of our society, where the situation of personality development is characterized by extreme instability, connected with constant socio-economic and political changes. In such a situation of development there is constantly a dissatisfaction with the needs at all levels of personality development, which in turn causes the human being to exist at the limit of his own capabilities, when the level of perception exceeds the infinite flow of not always ecological information for a person, because it contains more and more aggressive and negative references. It is also considered that all that is outlined dissatisfaction with needs in its own psychological limits of the individual, namely, the body, the ability to maintain the physical and emotional distance, own limitations, time, the need for relationships, emotions, feelings, instincts and convictions, behavior, choice, system of values, talents and abilities, thoughts, desires –

all of this is undergoing a constant transformation, reducing the time for its comprehension and acceptance. All this significantly affects the adaptive capabilities of the individual, his self-defense, attitude to life and the search for alternative means of adaptation. It is also indicated that a significant number of scientific works on psychology is devoted precisely to the problems of studying human adaptability, as a measure of improving self-awareness and increasing social status, studying the effect of protective psychological mechanisms, as means of self-assessment and reduction of psychological load of a person, as well as its psychological limits, as the ability to express yourself in the world and responsibility for your actions. However, beyond the attention of researchers remains integrated in one study of the particular features of the relationship between psychological limits, the mechanisms of psychological protection and adaptability of the individual.

The peculiarities of the relationship between psychological boundaries, mechanisms of psychological defense and personality adaptability are determined and analyzed.

Key words: *personality, psychological boundaries of personality, mechanisms of psychological defense, adaptability, youth age.*

УДК 159.923.2
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.3-1.3

О. С. Безверхий
кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри психології та соціальної роботи
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗВ'ЯЗКУ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ З АГРЕСИВНІСТЮ У МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

Статтю присвячено емпіричному дослідженню кореляційних зв'язків між самоактуалізацією та агресивністю у майбутніх психологів. Гуманістична парадигма сучасної психології зумовила прагнення до самоактуалізації як важливий тренд серед майбутніх психологів. В сучасній літературі з генетичної психології поширено інформацію про значний вплив спадковості на агресивність. Вважають, що приблизно 50% загального рівня агресивності є біологічно зумовленими. У статті відбувається пошук відповіді на питання, чи залишаються відкритими для людей з підвищеною агресивністю можливості йти шляхом самоактуалізації. В емпіричному дослідженні виявлено розбіжності у впливі різних проявів агресивності на самоактуалізацію. В основному загальні підвищені рівні агресивності та ворожості негативно корелюють зі шкалою самоактуалізації «підтримка» (автономія, самодостатність). Найбільші перешкоди для самоактуалізації створюють невротизовані види агресії (дратівливість та провина). Вони негативно корелюють з обома основними шкалами самоактуалізації – «підтримка» та «компетентність в часі». Найвиразнішим впливом агресивності безпосередньо на поведінку особи є зниження гнучкості поведінки. Шкала самоактуалізації «гнучкість поведінки» має негативні кореляції одразу з шістьома шкалами агресивності. Тобто, поведінка агресивної людини є ригідною, втрачає керованість, стає невідворотньо деструктивною. Привертає увагу непряма агресія як вид агресії, яка не має негативних кореляцій з обома основними та переважною кількістю допоміжних шкал. Цей вид агресії навіть має позитивну кореляцію зі шкалою «спонтанність». Загалом непряма агресія виглядає як цілком сумісна з розвитком самоактуалізації. У статті висунуто припущення про можливість двоетапного процесу оптимізації агресії для уможливлення переходу особи з підвищеною агресивністю до самоактуалізації. По-перше, нейтралізація невротизованих видів агресії: дратівливість має позбутися намагань придушення та трансформуватися у відкриту агресію, аутоагресія (провина) має перетворитися на гетероагресію. По-друге, весь комплекс агресивних реакцій має трансформуватися у переважно непряму агресію. Зазначається, що, ймовірно, є певний «поріг агресивності», нижче якого описана трансформація можлива.

Ключові слова: *самоактуалізація, агресивність, компетентність в часі, невротизована агресія, непряма агресія, трансформація агресивності.*

Постановка проблеми. В сучасній науковій літературі з проблеми самоактуалізації недостатньо досліджено зв'язок самоактуалізації з проявами агресії особистості. З одного боку, є загальне розуміння, що загалом підвищена агресія негативно корелює з самоактуалізацією. Однак, з огляду на частково генетичну детермінованість агресії, яку науковці оцінюють приблизно 50% [1], постає питання: чи є підвищена агресія фатально непереборною на шляху особистості до самоактуалізації? У який спосіб майбутній психолог, який має біологічно зумовлену підвищену агресію, може розвивати власну самоактуалізацію та які першочергові перешкоди він зустріне на цьому шляху? Зазначимо, що майбутній психолог, завдяки підвищеній рефлексії та володінню інструментами саморегуляції, має більші, у порівнянні зі студентами інших спеціальностей, можливості для адаптації та саморозвитку. Отже, у статті розглядається проблема зв'язку самоактуалізації з агресивністю в аспекті наявності можливостей для самоактуалізації майбутніх психологів з біологічно зумовленою підвищеною агресивністю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про важливість прийняття людиною власної агресії для розвитку самоактуалізації писали засновники гуманістичної психології. Шкала «прийняття агресії» була включена до допоміжних шкал відомої методики діагностики самоактуалізації Еверетта Шострома (Everett Shostrom) "Personal Orientation Inventory" [2]. Мова Л.В. у своєму дисертаційному дослідженні «Психологічні особливості забезпечення особистісної самореалізації майбутніх психологів у процесі фахової підготовки» вказує на низький рівень агресії як необхідну умову самоактуалізації у майбутніх психологів [3, с. 12], не розглядаючи проблеми самоактуалізації майбутніх психологів з підвищеним рівнем агресивності. Наталія Старинська у своїй монографії «Особливості самоактуалізації майбутніх психологів у процесі професійної підготовки» лише констатує приблизно низький серед-

© Безверхий О. С., 2019

ній рівень агресії [4, с. 33] та середню приблизно високу готовність прийняття агресії у вибірці досліджених нею майбутніх психологів [4, с. 73], не розглядаючи проблему самоактуалізації осіб з підвищеною агресивністю. Отже, залишається відкритим питання про шляхи самоактуалізації майбутніх психологів з підвищеною агресивністю, оскільки прийняття власної агресії за таких умов, без додаткових психокорекційних заходів, загрожує особі руйнуванням соціальних взаємин.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є емпіричне дослідження зв'язків самоактуалізації з агресією та, на цій основі, теоретичний аналіз можливостей самоактуалізації для майбутніх психологів з підвищеним рівнем агресивності.

Виклад основного матеріалу. Нами було емпірично досліджено зв'язки між самоактуалізацією та агресією. Для цього ми використали план кореляційного дослідження. Експериментальна група включала 29 студентів випускного курсу (ступінь вищої освіти «бакалавр»), які навчаються за спеціальністю «Практична психологія» у Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського. Дослідження проводилося у травні 2019 року. Для проведення емпіричного дослідження було використано методики: «Самоактуалізаційний тест» (Ю.Е. Альошина, Л.Я. Гозман, М.В. Загика та М.В. Кроз) [5]; Опитувальник рівня агресивності Баса-Дарки [6].

У таблиці 1 подано результати розрахунку коефіцієнтів кореляції між шкалами методики САТ, з одного боку, та шкалами методики Баса-Дарки – з іншого боку. Для нашої кількості досліджуваних (29 осіб) порогом значущості є показники 0,46 для p0<0,01 та 0,36 для p0<0,05. У наведеній таблиці статистично вірогідні кореляції (одна на рівні p0<0,01 та 19 на рівні p0<0,05) виділено жирним шрифтом та підкреслюванням.

Перейдемо до інтерпретації одержаних даних. Самоактуалізаційний тест має дві основних («компетентність в часі» та «підтримка») і 12 допоміжних шкал. Основні зусилля будуть зосереджені на інтерпретації кореляцій показників агресії з основними шкалами самоактуалізації.

Шкала компетентності в часі показує ставлення особи до минулого, сучасного та майбутнього. Високий бал означає: здатність людини жити теперішнім, переживати поточну мить її життя в усій його повноті, а не як фатальний наслідок минулого або підготовку до майбутнього «справжнього життя»; переживати своє життя цілісним, як єдність минулого, теперішнього та майбутнього. Саме таке переживання часу притаманне самоактуалізованій особистості. Низький бал означає зосередження або лише на минулому, або лише

Таблиця 1

Кореляційні зв'язки між показниками самоактуалізації та агресії

Опитувальник Баса-Дарки	Самоактуалізаційний тест САТ						
	Ш1	Ш2	Ш3	Ш4	Ш5	Ш6	Ш7
А1	-0,234	-0,313	0,155	**-0,411**	0,043	-0,156	0,098
А2	0,030	0,115	0,019	0,035	0,064	**0,373**	-0,091
А3	**-0,397**	**-0,392**	-0,067	**-0,530**	0,355	-0,163	-0,132
А4	-0,270	-0,275	-0,038	-0,127	0,107	0,134	0,140
А5	-0,316	**-0,420**	-0,013	**-0,394**	-0,076	-0,319	-0,247
А6	-0,250	-0,240	-0,035	-0,326	0,256	-0,332	-0,230
А7	-0,159	-0,197	0,048	-0,259	0,106	0,061	0,110
А8	**-0,447**	**-0,401**	-0,281	**-0,379**	-0,236	-0,325	-0,289
А9	-0,348	**-0,397**	0,059	**-0,528**	0,222	-0,122	0,026
А10	-0,336	**-0,387**	-0,030	**-0,428**	0,123	**-0,391**	-0,285
Опитувальник Баса-Дарки	Самоактуалізаційний тест САТ						
	Ш8	Ш9	Ш10	Ш11	Ш12	Ш13	Ш14
А1	-0,097	-0,286	0,334	0,170	-0,251	-0,047	0,025
А2	0,100	-0,076	-0,083	0,198	0,157	-0,172	-0,188
А3	-0,279	-0,272	-0,104	-0,267	-0,106	-0,324	-0,082
А4	**-0,431**	-0,234	-0,145	0,090	-0,048	0,178	-0,001
А5	-0,235	-0,066	**0,416**	-0,116	-0,219	0,259	-0,107
А6	-0,130	-0,064	0,262	0,206	-0,068	-0,098	-0,254
А7	0,011	**-0,375**	-0,276	0,032	-0,219	-0,226	-0,284
А8	-0,356	0,069	0,067	**-0,380**	-0,026	0,005	-0,059
А9	-0,167	**-0,398**	0,001	-0,032	-0,246	-0,255	-0,134
А10	-0,214	-0,078	0,399	0,068	-0,165	0,081	-0,223

Умовні позначення: Ш1 – компетентність в часі; Ш2 – підтримка; Ш3 – ціннісні орієнтації; Ш4 – гнучкість поведінки; Ш5 – сенситивність; Ш6 – спонтанність; Ш7 – самоповага; Ш8 – самоприйняття; Ш9 – погляд на природу людини; Ш10 – синергія; Ш11 – прийняття агресії; Ш12 – контактність; Ш13 – пізнавальні потреби; Ш14 – креативність; А1 – фізична агресія; А2 – непряма агресія; А3 – дратівливість; А4 – негативізм; А5 – образа; А6 – підозрілість; А7 – вербальна агресія; А8 – почуття провини; А9 – індекс ворожості; А10 – індекс агресивності.

на теперішньому, або лише на майбутньому, або «дискретне» переживання власного життєвого шляху [7].

Шкала «компетентність в часі» має негативні кореляції зі шкалами «дратівливість» та «почуття провини». Обидві вказані шкали агресивності – і дратівливість, і почуття провини – можна схарактеризувати як «невротизовані» прояви агресивності, тобто такі, які завжди поєднуються з порівняно високим почуттям тривоги. Шкала САТ «компетентність в часі» тісно пов'язана з підвищеною особистісною тривожністю. Засновник гештальт-психології Ф. Перлз вважав найадекватнішим режимом функціонування особистості «занурення в теперішнє», натомість екстраполяції у минуле або майбутнє він пов'язував з невротичними переживаннями [8, с. 16]. Психотерапевт з практикою Наталія Расказова системно описала зв'язки різних видів невротизації з різними варіантами розбалансованості орієнтації в часі [9]. Бредун К.В. виявила п'ять чинників («чистих типів») «суб'єктивного сприйняття часу», в описі яких у представників чотирьох типів («збирального», «застрягаючого», «прагматичного» та «наявного в теперішньому») фіксується розбалансування орієнтації в часі з явними ознаками психічного дискомфорту та невротизації, і лише один тип («функціональний») є збалансованим [10, с. 11–14].

Розглянемо зв'язок дратівливості з тривогою. Роздратування та тривога одночасно породжуються специфічною ситуацією соціальної взаємодії. В.Г. Маралов та В.А. Сітаров визначають дратівливість як «негативний емоційний стан, який виникає у відповідь на виявлення невідповідності зовнішніх стимулів, подій, ситуацій, поведінки людей до очікувань особистості, який проявляється або в стриманості, або в афективній реакції та агресивних діях» [11, с. 495]. Як зазначають вказані автори, роздратування має три ознаки: (1) це негативний емоційний стан; (2) він виникає тоді, коли виявляється невідповідність події, ситуації, іншої людини очікуванням; (3) роздратування може або стримуватися особою, або швидко переростати в інші, яскравіше виражені афективні реакції: гнів, обурення, образу, а також в агресивні дії [11, с. 495]. Зазначимо, що невіддільною частиною дратівливості є стримування агресії, в основі якого лежить переживання загроз: руйнівних впливів своєї можливої агресії на образ «Я»; соціального осуду у випадку нестриманості; зустрічної агресії. В умовах динамічної соціальної взаємодії всі зазначені чинники не можуть повністю рефлексуватися в реальному часі, тому виступають як підвищений рівень тривоги. Отже, стан роздратування завжди супроводжується зростанням тривоги, а дратівливість, як риса характеру, неминуче поєднується з підвищеною особистісною тривожністю.

Розглянемо зв'язок почуття провини з тривогою. Тривога завжди супроводжує почуття провини. Науковці вважають провину і тривогу (страх) нероздільними [12, с. 187]. Керол Ізард, подаючи «профіль емоцій» для ситуації провини, зазначає вагомість переживань страху і тривоги [13, с. 403] в цьому випадку. Почуття провини є основним елементом аутоагресії та породжує психологічну загрозу для «Я»-образу, що переважно проявляється як зростання тривоги. Відповідно, систематичне переживання почуття провини породжує підвищену особистісну тривожність.

Отже, маємо підстави стверджувати, що всі три описаних шкали мають тісний зв'язок з невротизацією (підвищеною тривогою) особистості: невротизація спричиняє розбалансування орієнтації в часі, невротизація спрямовує агресію в річище дратівливості, невротизація супроводжує провину. На основі цього ми припускаємо такий механізм кореляції між шкалами «компетентність в часі» та «дратівливість»: невротизація особистості є тією причиною, яка, з одного боку, спонукає особу виражати агресію в формі роздратування, а з іншого – розбалансовує орієнтацію в часі. Ми також припускаємо, що значуща кореляція між шкалами «почуття провини» та «компетентність в часі» спричиняється тим, що почуття провини з супутнім страхом та тривогою знижують показник за шкалою «компетентність в часі».

Перейдемо до розгляду групи з п'яти негативних кореляцій між шкалою САТ «підтримка» та шкалами методики Баса-Дарки «дратівливість», «почуття провини», «образа», «індекс агресивності», «індекс ворожості».

Шкала «підтримка» вимірює незалежність цінностей та поведінки особи від впливів зовні. Високий бал означає, що людина незалежна у своїх вчинках, керується в діяльності власними переконаннями та цілями. Така особистість вільна у виборі та не піддається зовнішньому впливу. Низький бал означає залежність, конформність, несамостійність, екстернальність [7].

В сучасному суспільстві високий рівень агресії засуджується, за винятком окремих маргінальних середовищ. Тому агресивні особи намагаються контролювати та стримувати власну агресію, хоча б частково, щоб уникнути погіршення та руйнування стосунків з оточенням. Доцільність такого стримування тим більша, чим більший осуд в соціумі викликає певний вид агресії. Більше за інші види агресії оточенням засуджується ворожість через високий рівень деструктивності та руйнівності. Тому знижена здатність особи контролювати власну агресію загалом, і ворожість зокрема, свідчать про знижений самоконтроль, емоційну залежність від ситуації зіткнення та особи опонента – такій людині бракує автономії від оточення та самодостатності.

Є наявними види агресії, які мало засуджуються оточенням, але у самої особи викликають спротив, наприклад, дратівливість і почуття провини. Особа прагне їх контролювати, оскільки дратівливість загрожує «Я»-образу, а почуття провини завдає психологічного болю. Нездатність взяти під контроль ці форми агресії спричиняє залежність від них і також перешкоджає формуванню автономії.

В основі образи як форми агресії лежить заздрість, тобто залежність переживань і думок від успіхів та досягнень інших. Заздрість є специфічним видом залежності, дефіциту самодостатності. Тому в даному випадку така схильність до залежності перешкоджає розвитку автономії.

Отже, підвищена агресивність та ворожість блокують розвиток автономії через неможливість достатнього контролю над власними діями у низці ситуацій, що породжує зовнішній осуд, невпевненість у своїх можливостях та нестачу автономії; у цьому випадку агресія породжує прагнення її контролювати та фрустрацію, що перешкоджає формуванню автономії. Підвищена дратівливість породжує прагнення позбутися її, щоб захистити своє «Я», а почуття провини породжує прагнення позбутися його, щоб захиститися від психологічного болю; в обох випадках фрустрація цих прагнень руйнує віру в себе і знижує рівень автономії.

Перейдемо до розгляду кореляцій шкал методики Баса-Дарки з допоміжними шкалами САТ. Першою привертає увагу група з 6-ти кореляцій між «гнучкістю поведінки» та шкалами «фізична агресія», «дратівливість», «почуття провини», «образа», «індекс агресивності», «індекс ворожості». Як вже зазначалося, всі вказані форми агресії мало піддаються контролю особистості, внаслідок чого поведінка стає стереотипною, ригідною, негнучкою. Нездатність особи достатньою мірою контролювати прояви агресії не дозволяє забезпечити гнучкість поведінки.

Шкала САТ «спонтанність» має позитивну кореляцію зі шкалою «непряма агресія» та негативну – зі шкалою «індекс агресивності». Перша кореляція показує, в який спосіб агресія може бути інтегрована в спонтанну поведінку. Спонтанність характеризується невимушеністю, відсутністю напруження та психологічних бар'єрів. Непряма агресія (поширення чуток, натяки, ігнорування, відповідні невербальні сигнали та непрямі вербальні сигнали тощо), на відміну від інших форм агресивної поведінки, не лише найменше засуджується, часто окремі її види навіть схвалюються. Людина, яка достатньою мірою володіє мистецтвом непрямої агресії, може не хвилюватися через можливий осуд соціального оточення, тому зберігатиме спонтанність поведінки. Отже, зумовлене достатнім рівнем соціального інтелекту вміння планувати та здійснювати непряму агресію, відкриває можливість спонтанності. Тобто, непряма агресія усуває бар'єри для спонтанності, є однією з її причин.

Негативна кореляція спонтанності з індексом агресивності зумовлена тим, що агресивність породжує напруження, яке перешкоджає спонтанності. Отже, підвищена агресивність є причиною зниження спонтанності.

Шкала САТ «самоприйняття» має обернену кореляцію зі шкалою методики Баса-Дарки «негативізм». Негативізм – опозиційний стиль поведінки, що полягає у запереченні соціальних норм і правил. Негативізм як широке неприйняття соціуму, супроводжується аналогічним широким неприйняттям себе внаслідок симетрії ставлень: характер та критерії оцінювання соціуму наслідують характер та критерії оцінювання себе. Отже, негативізм як неприйняття соціуму, нерозривно пов'язаний з симетричним неприйняттям себе. Неприйняття себе породжене несприятливими умовами розвитку особи, воно і стає причиною негативізму.

Шкала САТ «погляд на природу людини» має статистично вірогідні кореляції з шкалами «вербальна агресія» та «ворожість». Шкала «погляд на природу людини» показує схильність особи оцінювати природу людини загалом як позитивну. Віра в доброту людей є проекцією оцінювання себе або як доброї людини, або як агресивної людини або як людини, яка отримує задоволення від агресії.

Висновки та пропозиції. Характеризуючи загалом зв'язки між самоактуалізацією та агресивністю майбутніх психологів, можемо стверджувати, що підвищена агресивність створює істотні перешкоди на шляху самоактуалізації. Загалом, й індекс агресивності, й індекс ворожості негативно корелюють з опорою на власні сили, самодостатністю. Особливо значні перешкоди створюють ті види агресії, які супроводжуються невротизацією (підвищеною особистісною тривожністю), зокрема, дратівливість і почуття провини (аутоагресія). Невротизована агресія не лише перешкоджає автономії, але і розбалансовує орієнтацію в часі, негативно впливаючи на обидві основні шкали самоактуалізації. В цьому аспекті привертає увагу шкала непрямої агресії, яка позитивно корелює зі шкалою «спонтанність», не корелює з основними шкалами самоактуалізації й з усіма іншими допоміжними шкалами. Можна припустити, що основним шляхом самоактуалізації для осіб з підвищеним рівнем агресивності, є шлях трансформації структури власної агресивності. По-перше, це нейтралізація невротичної агресивності, яка має на першому етапі або стати вільною, нестримуваною, відкритою (дратівливість, наприклад, перетворюється на

вербальну агресію), або зазнати інверсії (почуття провини або аутоагресія має трансформуватися в агресію назовні – гетероагресію). По-друге, це трансформація відкритих і прямих форм агресії у непряму агресію. Очевидно, що, по-перше, такі трансформації доцільно здійснювати в ранньому віці, а по-друге, є певний поріг загального рівня агресивності особи, нижче якого така трансформація можлива.

Література:

1. Шустикова М.В. Генетичні та середовищні детермінанти агресивної поведінки. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Біологія».* 2005. С. 111–115.
2. Shostrom E. An Inventory for the Measurement of Self-Actualization. *Educational and Psychological Measurement.* Vol. XXIV. № 2. 1964. URL: https://doi.org/10.1177/001316446402400203 (дата звернення: 15.05.2019).
3. Мова Л.В. Психологічні особливості забезпечення особистісної самореалізації майбутніх психологів у процесі фахової підготовки : автореф. дис. … канд. психол. Наук : 19.00.07. Київ, 2003. 20 с.
4. Старинська Н.В. Особливості самоактуалізації майбутніх психологів у процесі професійної підготовки. Київ : «Інтерсервіс», 2015. 178 с.
5. Самоактуализационный тест. URL: http://psylab.info/Самоактуализационный_тест/Интерпретация_опросника_САТ (дата звернення: 15.05.2019).
6. Опросник уровня агрессивности Басса-Дарки. URL: http://psylab.info/Самоактуализационный_тест/Интерпретация_опросника_САТ (дата звернення: 15.05.2019).
7. Самоактуализационный тест. URL: http://psylab.info/Самоактуализационный_тест/Интерпретация_опросника_САТ (дата звернення: 15.05.2019).
8. Яничев П.И. Психология отражения и переживания времени : актуальные проблемы. *Изв. Рос. гос. пед. ун-та им. А.И. Герцена. Сер. Психол.-пед. науки.* 2007. № 9. С. 7–20. URL: file:///C:/Users/%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D0%B3/Downloads/psihologiya-otrazheniya-i-perezhivaniya-vremeni-aktualnye-problemy.pdf (дата звернення: 15.05.2019).
9. Рассказова Н. Ориентация во времени невротической и аутентичной личности. 2014. URL: http://thesolution.ru/orientatsiya-vo-vremeni-nevroticheskoy-i-autentichnoy-lichnosti/ (дата звернення: 15.05.2019).
10. Бредун Е.В. Типологические особенности субъективного восприятия времени: хронотопический контекст : автореферат дис. … канд. психол. Наук : 19.00.01. Томск, 2018. 24 с.
11. Маралов В.Г., Ситаров В.А. Раздражительность к людям : типология и механизмы. *Интеграция образования.* 2018. Т. 22. № 3. С. 493–507. DOI: 10.15507/1991-9468.092.022.201803.493-507.
12. Ильин Е.П. Эмоции и чувства. Санкт-Перербург : Питер, 2001. 752 с.
13. Изард К. Психология эмоций. Санкт-Перербург : Питер, 2007. 465 с.

Bezverkhyi O. S. Empirical study on the relationship between self-actualisation and aggressiveness of the future psychologists

The article is devoted to the empirical study of the correlation between self-realization and aggressiveness of the future psychologists. The humanistic paradigm of the modern psychology sets a trend for self-actualization which has become one of the core trends among the future psychologists. Modern genetic psychology researches observe the significant influence of heredity on the aggressiveness. It is considered that approximately 50% of the aggressiveness level overall is determined biologically. The article is to answer the question whether people with the increased aggressiveness are capable to achieve the self-actualization. The empirical study reveals the differences between the influences of different forms of aggressiveness on the self-actualization. Overall, the generally increased levels of aggressiveness and hostility negatively correlate with the inner-directed scale of a self-actualization (autonomy, self-sufficiency). The greatest obstacles to self-actualization are the neurotic forms of aggression (irritability and guilt). They negatively correlate with the main inner-directed and time competence scales of the self-actualization. The reduction of the flexibility of the behavior is the clearest impact of the aggressiveness on the person's behavior. The self-actualization behavior flexibility scale has a negative correlation with six scales of aggressiveness at the same time. This means the behavior of an aggressive person is rigid, it loses the controllability, becomes irreversibly destructive. Indirect aggression is brought to attention as a type of aggression that has no negative correlation with the main scales and the majority of the additional scales. This type of aggression even has a positive correlation with the spontaneity scale. In general, the indirect aggression seems to be fully compatible with the development of the self-actualization. The article has an assumption on the possibility of the two-stage process of the optimization of the aggression to make possible the transfer from the person with the increased aggressiveness to the self-actualized person. Firstly, the study suggests the neutralization of neurotic forms of aggression: irritability should stop the attempts to suppress itself and start transforming into an open aggression; an autoagression (guilt) should transform into a hetero-aggression. Secondly, the whole complex of aggressive reactions should be transformed into an indirect aggression mostly. It is defined that there might be a certain "threshold of aggressiveness" and the transformation below this threshold is not possible.

Key words: *self-actualization, aggressiveness, time competence, neurotic aggression, indirect aggression, transforming of aggressiveness.*

УДК 159.9.072.4
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.3-1.4

А. М. Большакова
доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри психології
Харківська державна академія культури

ПОКАЗНИКИ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ ЯК ОСОБИСТІСНІ КОРЕЛЯТИ СХИЛЬНОСТІ ДО РІЗНИХ СТИЛІВ ГУМОРУ

Гіпотезою дослідження було уявлення про те, що особистісними факторами обрання стилів гумору можуть виступати соціальний та емоційний інтелект. Метою дослідження було вивчення взаємозв'язку між показниками розвитку соціального та емоційного інтелекту та схильністю до обрання деструктивних або конструктивних стилів гумору. Діагностику соціального інтелекту здійснено за допомогою тесту Дж. Гілфорда, емоційного інтелекту – опитувальника Емін Д. Люсина, стилів гумору – опитувальника HSQ Р. Мартіна. Статистичний аналіз результатів показав наявність значущих взаємозв'язків між розвитком соціального інтелекту та схильністю до обрання позитивних і уникнення негативних стилів гумору. Визначено, що найбільш тісним є взаємозв'язок здібностей соціального інтелекту з обранням тих стилів гумору, що є спрямованими на оточення (аффіліативний та агресивний). Виявлено, що спрямований на інших підтримувальний гумор притаманний особам, які демонструють здатності до передбачення поведінки оточуючих; правильної оцінки невербальної поведінки інших людей; розуміння змісту вербальної експресії; аналізу динаміки складних міжособистісних ситуацій. Показано, що ті ж компоненти соціального інтелекту пов'язані з неприйняттям агресивного гумору. Визначено відсутність статистично значущих зв'язків загального показника соціального інтелекту зі схильністю до обрання стилів гумору, спрямованих на себе. Доведено, що зі схильністю до обрання стилів гумору пов'язані внутрішньо особистісні компоненти емоційного інтелекту. Показано, що схильність до аффіліативного та самопідтримувального гумору притаманна особам з високим рівнем розвитку здатності до усвідомлення та управління власними емоціями та контролю емоційної експресії. Високий рівень схильності до агресивного гумору притаманний особам з високими показниками розпізнавання та управління власними емоціями при низькому рівні контролю емоційної експресії. З'ясовано, що схильність до самопринизливого гумору пов'язана з низьким рівнем здатності до розпізнавання власних емоцій. Визначено, що міжособистісні компоненти емоційного інтелекту зі схильністю до обрання стилів гумору не пов'язані.

Ключові слова: *соціальний інтелект, емоційний інтелект, гумор, стилі гумору, аффіліативний гумор, агресивний гумор, самопідтримувальний гумор, самопринизливий гумор.*

Постановка проблеми. Для сучасної психології та пересічної свідомості найбільш поширеним є уявлення про гумор як переважно позитивне явище (копінг ресурс, захисний механізм, рекреаційний ресурс, механізм налагодження стосунків та регулювання складних ситуацій міжособової взаємодії, механізм саморегуляції психічних станів, психотерапевтична інтервенція та ін.). Водночас як результати наукових досліджень, так і практичний досвід надання психологічної допомоги показують, що гумор та його використання можуть приймати негативне забарвлення, призводити до руйнування стосунків та виступати причинами психічного неблагополуччя взагалі. Отже, вивчення чинників та детермінант схильності особистості до конструктивних або деструктивних стилів гумору є актуальним завданням психологічної науки. У цьому напрямі цілком обґрунтованим виявляється припущення, що важливим особистісним фактором обрання стилів гумору може виступати соціальний та емоційний інтелект як здатність розуміти потреби, емоції та причини поведінки оточення у зв'язку з власними діями в ситуаціях міжособистісного спілкування.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Введення терміну «соціальний інтелект» у категоріальний апарат психологічної науки пов'язують з ім'ям Е. Торндайка, який визначав цей феномен як один з трьох видів інтелекту, що являє собою «далекоглядність у міжособистісних стосунках» – здатність розуміти інших людей та ефективно взаємодіяти з ними [11]. Згодом термін «соціальний інтелект» використав Г. Олпорт для позначення поведінкового вміння особистості успішно пристосовувати у швидко змінюваному світі людей, яке виявляється у здатності прогнозувати реакції іншої людини, формулювати швидкі (майже автоматичні) судження про її особливості та найбільш ефективні моделі поведінки щодо неї [9]. У роботах Г. Айзенка соціальний інтелект визначається як здатність реалізовувати біологічний (особливості функціонування мозкових структур, що

© Большакова А. М., 2019

відповідають за пізнавальну активність) та психометричний (той, що визначається тестами IQ) інтелекти з метою кращого пристосування до соціальних вимог [5]. На думку Р. Стернберга, соціальний інтелект виявляє собою здатність «уживатися» з іншими людьми, розуміти їх, правильно та критично оцінювати настрій, наміри та мотивацію вчинків [8].

Першим дослідником, який запропонував вимірювальний підхід до вивчення соціального інтелекту, був Дж. Гілфорд. Модифіковані варіанти його Тесту соціального інтелекту є найбільш відомими інструментом емпіричного вивчення цього феномену. На думку дослідника, соціальний інтелект є феноменом, який не залежить від загального інтелектуального фактора, та виявляється в умінні розуміти оточуючих, їх вербальні та невербальні прояви [2].

О. Михайлова (авторка адаптованої для російськомовних досліджуваних форм Тесту інтелекту Дж. Гілфорда) визначає соціальний інтелект як «здатність правильно розуміти та прогнозувати поведінку людей, яка необхідна для ефективної міжособової взаємодії та успішної соціальної адаптації» [7, с. 12].

Дослідження соціального інтелекту створили потужний продуктивний науковий напрям, в межах якого розробляється й проблема емоційного інтелекту – феномена, введення якого в науковий обіг пов'язують з дослідницькою діяльністю американських психологів Дж. Мейєра та П. Селовея (J.D. Mayer, P. Salovey) [1]. Аналіз здібностей, що пов'язані з перероблюванням емоційної інформації, дозволив Дж. Мейєру та П. Селовею виділити чотири компоненти емоційного інтелекту [5]: ідентифікація емоцій, використання емоцій, розуміння емоцій, управління емоціями.

Найбільш відомим російським дослідником емоційного інтелекту є Д. Люсін. Модель цього психологічного конструкта, який він запропонував трактувати як «здібності до розуміння своїх та чужих емоцій та управління ними» [5], містить в собі такі елементи: когнітивні здібності (швидкість та точність переблювання емоційної інформації); уявлення про емоції (як про важливе джерело інформації про себе та інших людей; особливості емоційності (емоційна витривалість, емоційна чутливість).

У сучасній психології проведено значну кількість досліджень щодо зв'язків соціального та емоційного інтелекту з соціальною компетентністю, цілеспрямованістю, соціально-психологічною адаптивністю, гендерною приналежністю, особливостями прийняття рішень, толерантністю до невизначеності, готовністю до ризику, лідерськими якостями та ін. Водночас не всі аспекти цієї важливої теми висвітлено. Так, розгляду потребують особливості взаємозв'язку соціального та емоційного інтелекту з таким важливим проявом людського буття, як гумор та відчуття гумору.

Хоча найбільш поширеним, як у наукових психологічних дослідженнях [6], так й у пересічній свідомості, є уявлення про гумор (почуття гумору, здатність до гумору) як позитивне явище (дієвий копінг ресурс, захисний механізм, ефективна комунікативна стратегія, чинник успішності психотерапевтичного процесу та інше), більш детальний аналіз цього феномену показує, що, в залежності від його конкретного змісту, соціального та внутрішньо особистісного контексту, гумор може отримувати негативне (до деструктивного) забарвлення. Так, відомий американський дослідник Р. Мартін зазначає, що окрім корисних (і для власного Я, і для інших людей), гумор може набувати негативних форм (таких, що спричиняють руйнівний вплив на самооцінку і самоповагу та дестабілізувати відносини). Отже, вивчення потребують особистісні детермінанти розвитку схильності особистості до конструктивних форм гумору як важливого фактору оптимізації міжособистісних відносин та психічного добробуту взагалі. У даному дослідженні ми виходили з припущення, що важливими особистісними предикторами схильності до різних стилів гумору можуть виступати соціальний та емоційний інтелект особистості.

Мета статті (постановка завдання). Метою дослідження, що зумовила формулювання відповідних завдань, було вивчення взаємозв'язку між показниками розвитку соціального та емоційного інтелекту та схильністю досліджуваних до обрання різних стилів гумору.

Виклад основного матеріалу. У дослідженні взяли участь 120 осіб (54 – жіночої статі, 66 – чоловічої) від 19 до 35 років.

Діагностику соціального інтелекту здійснено за допомогою тесту Дж. Гілфорда – методики, яка містить чотири субтести для оцінки розвитку окремих здібностей до розуміння поведінки оточення [7]:

− «історії із завершенням» – виявляє здатність до передбачення наслідків поведінки людей;

− «групи експресії» – визначає здатність до правильної інтерпретації невербальних повідомлень;

− «вербальна експресія» – оцінює чутливість до психологічного змісту та дрібних нюансів людського спілкування;

− «історії з доповненням» – оцінює здатність розпізнавати структуру міжособистісних ситуацій у динаміці, передбачувати різні варіанти завершення подій.

Емоційний інтелект вивчався за допомогою опитувальника ЕмІн (Д. Люсіна) [4]. Було оцінено результати досліджуваних за п'ятьма субшкалами. Міжособистісний компонент емоційного

інтелекту: 1) розуміння чужих емоцій, 2) управління чужими емоціями. Внутрішньо особистісний компонент емоційного інтелекту: 3) розуміння власних емоцій, 4) управління власними емоціями, 5) контроль експресії.

Для діагностики стилів гумору використано відповідний опитувальник (Humor Styles Questionnaire – HSQ) Р. Мартіна зі співавторами [3]. Автори зазначеного опитувальника виходили з того, що стилі гумору можна класифікувати виходячи з двох підстав: спрямованість (на себе чи оточення), психологічний характер (підтримувальний чи принизливий). Можливі чотири варіанти поєднання цих критеріїв утворюють чотири діагностовано стилі гумору:

− аффіліативний (підтримувальний, спрямований на оточення) – приязний, доброзичливий, толерантний обмін жартівливими зауваженнями, що покращує самопочуття усіх учасників комунікації;

− самопідтримувальний (підтримувальний, спрямований на себе) – оптимістичні жарти, позитивна самоіронія, спрямовані на подолання стресових ситуацій;

− агресивний (принизливий, спрямований на оточення) – сарказм, висміювання, образливе жартування, що є засобами деструктивного самоствердження або маніпулювання оточенням;

− самопринизливий (принизливий, спрямований на себе) – образливі жарти, спрямовані на себе, або готовність бути об'єктом чужих образливих жартів.

Статистична обробка результатів, отриманих в ході дослідження, передбачала визначення статистичної значущості взаємозв'язку між оцінками розвитку соціального та емоційного інтелекту та схильністю досліджуваних до різних стилів гумору.

Статистично значущі коефіцієнти кореляції (за Пірсоном) між оцінками соціального інтелекту за Тестом Дж. Гілфорда та схильністю до різних стилів гумору за Опитувальником HSQ Р. Мартіна наведено у табл. 1.

Дані, наведені у табл. 1, показують наявність досить тісного взаємозв'язку між рівнем розвитку різних компонентів соціального інтелекту та схильністю досліджуваних до обрання різних стилів гумору. При цьому, найбільшу кількість взаємозв'язків утворено з тими двома стилями, що пов'язані зі спрямованістю гумору на оточення (аффіліативний та агресивний). Так, цілком очікувано виявилося, що всі показники розвитку соціального інтелекту прямо пов'язані з перевагою аффіліативного гумору та неприйняттям агресивного. Такі дані дозволяють дійти висновку, що спрямований на інших підтримувальний гумор (доброзичливі, приємні жарти, що піднімають настрій та знижують напруження стресових ситуацій у спілкуванні) притаманний особам, які в міжособовій взаємодії демонструють здатності до: чіткого та точного передбачення майбутніх вчинків та реакцій оточення (оцінки за субтестом «історії з завершенням» тесту Дж. Гілфорда); правильної оцінки станів, почуттів та намірів оточення за їх невербальними проявами (оцінки за субтестом «групи експресії»); чіткого розуміння змісту спілкування та оцінки вербальної експресії у контексті конкретної ситуації взаємодії (оцінки за субтестом «вербальна експресія»); аналізу та розуміння динаміки складних міжособистісних ситуацій (оцінки за субтестом «історії з доповненням»). Такі ж самі прояви соціального інтелекту пов'язані у досліджуваних із неприйняттям жорстких, принизливих жартів як засобу деструктивного самоствердження або маніпулювання оточенням (зворотний зв'язок усіх оцінок соціального інтелекту за Тестом Дж. Гілфорда з показником схильності до агресивного гумору за тестом Р. Мартіна – див. табл. 1).

Стилі гумору, спрямовані на самого себе (самопідтримувальний та самопринизливий за опитувальником Р. Мартіна) утворили значно менше взаємозв'язків з оцінками рівня розвитку соціального інтелекту. Так, виявилося, що до обрання самопідтримувального гумору та до уникнення самопринизливого більшою мірою схильними є особи, які виявляють такі здібності соціального інтелекту, як розуміння логіки складних ситуацій взаємодії, виявлення причин незрозумілої поведінки оточення, побудова цілісної картини подій на основі неповних даних (статистично значущий прямий взаємозв'язок оцінок за субшкалою «історії з доповненням» Тесту Дж. Гілфорда з показниками схильності до самопідтримуючого гумору та зворотний з показниками схильності до самопринизливого – див. табл. 1). Прагнення уникати самопринизливого гумору виявилося також

Таблиця 1

Взаємозв'язок соціального інтелекту зі схильністю до різних стилів гумору

Показники соціального інтелекту за Тестом Дж. Гілфорда	Стилі гумору за опитувальником HSQ Р. Мартіна			
	аффіліативний	самопідтримувальний	агресивний	самопринизливий
Історії з завершенням	0,259**		-0,275**	
Групи експресії	0,217*		-0,292**	
Вербальна експресія	0,224**		-0,277**	-0,278**
Історії з доповненням	0,204*	0,264**	-0,212*	-0,185*
Композитна оцінка	0,192*		-0,254**	

Примітки: * статистична значущість при $p < 0,05$; ** статистична значущість при $p < 0,01$

притаманним досліджуваним з високими оцінками «вербальної експресії» за Тестом соціального інтелекту. Отже, уникнення образливих жартів, спрямованих на себе, або незгода бути об'єктом чужих образливих жартів більшою мірою властиві особам з високою чутливістю до тонких нюансів людських стосунків, здатністю швидко та точно розуміти мовну експресію та обирати відповідний тон спілкування із різними співрозмовниками.

Загальний рівень розвитку соціального інтелекту, відповідно до даних табл. 1, виявився пов'язаним із оцінками схильності до типів гумору, спрямованих на інших (прямий зв'язок з аффіліативним гумором, зворотний – з агресивним). Статистично значущих зв'язків загального показника соціального інтелекту зі схильністю до обрання позитивного (самопідтримувального) або негативного (самопринизливого) стилів гумору визначено не було (див. табл. 1).

Таким чином, дослідження показало наявність статистично значущих взаємозв'язків між розвитком соціального інтелекту та обранням позитивних і уникненням негативних стилів гумору.

Результати кореляційного аналізу (статистично значущі коефіцієнти) щодо взаємозв'язку емоційного інтелекту (за опитувальником ЕмІн) та показників схильності до різних типів гумору (за опитувальником HSQ Р. Мартіна) наведено у табл. 2.

Дані, представлені у табл. 2, показують, що для обрання різних стилів гумору більшого значення мають внутрішньо особистісні компоненти емоційного інтелекту. Зокрема, виявилося, що оцінки здатності досліджуваних до розуміння власних емоцій на статистично значущому рівні корелюють зі схильністю до всіх чотирьох типів гумору (прямо – з аффіліативним, самопідтримуючим та агресивним, зворотно – із самопринизливим). Здатність до управління власними емоціями прямо корелює з аффіліативним, самопідтримуючим та агресивним гумором, контроль експресії прямо – з аффіліативним та самопідтримуючим, зворотно – з агресивним гумором. Отже, для досліджуваних зі схильністю до аффіліативного (підтримувального, спрямованого на оточення) та самопідтримуючого (підтримувального, спрямованого на себе) стилів гумору притаманним є високий рівень розвитку здатності до усвідомлення власних емоцій (їх розпізнавання, ідентифікації та розуміння причин), до управління емоціями (довільного визивання бажаних емоцій та контролю небажаних), до контролювання зовнішніх проявів власних емоцій. Високий рівень схильності до агресивного гумору виявився притаманним особам з високими показниками розпізнавання та управління власними емоціями при низькому рівні контролю емоційної експресії. Схильність до самопринизливого стилю гумору цілком очікувано виявилася пов'язаною з низьким рівнем здатності до розпізнавання власних емоцій (див. табл. 2).

Оцінки міжособистісного компонента емоційного інтелекту майже не утворили статистично значущих зв'язків зі схильністю досліджуваних до обрання різних стилів гумору. Виключенням є уникнення агресивного гумору, яке виявилося притаманним особам з високим рівнем розвитку здатності до розуміння емоційних станів оточення на основі їх зовнішніх проявів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведене емпіричне дослідження показало наявність статистично значущих взаємозв'язків між розвитком соціального інтелекту та схильністю до обрання позитивних і уникнення негативних стилів гумору.

Найбільш тісним виявився взаємозв'язок різних здібностей соціального інтелекту з обранням тих стилів гумору, що є спрямованими на оточення (аффіліативний та агресивний). Спрямований на інших підтримувальний гумор притаманний особам, які в міжособистісній взаємодії демонструють здатності до: чіткого та точного передбачення майбутніх вчинків та реакцій оточення; правильної оцінки станів, почуттів та намірів оточення за їх невербальними проявами; чіткого розуміння змісту спілкування та оцінки вербальної експресії у контексті конкретної ситуації взаємодії; аналізу та розуміння динаміки складних міжособистісних ситуацій. Ті ж компоненти соціального інтелекту пов'язані у досліджуваних із неприйняттям жорсткого, принизливого гумору як засобу деструктивного самоствердження або маніпулювання.

Статистично значущих зв'язків загального показника соціального інтелекту зі схильністю до обрання стилів гумору, спрямованих на себе – позитивного (самопідтримувального) або негативного (самопринизливого) не визначено.

Таблиця 2

Взаємозв'язок емоційного інтелекту зі схильністю до різних стилів гумору

Показники емоційного інтелекту за опитувальником ЕмІн Д. Люсіна	Стилі гумору за опитувальником HSQ Р. Мартіна			
	аффіліативний	самопідтримувальний	агресивний	самопринизливий
Розуміння чужих емоцій			-0,194*	
Управління чужими емоціями				
Розуміння власних емоцій	0,209*	0,422***	0,228**	-0,287**
Управління власними емоціями	0,285**	0,325***	0,18*	
Контроль експресії	0,231**	0,183*	-0,184*	

Примітки: * статистична значущість при $p < 0,05$; ** статистична значущість при $p < 0,01$, *** статистична значущість при $p < 0,001$

Внутрішньо особистісний компонент емоційного інтелекту пов'язаний з обранням різних стилів гумору. Схильність до аффіліативного та самопідтримувального стилів гумору притаманна особам з високим рівнем розвитку здатності до усвідомлення та управління власними емоціями та контролю емоційної експресії. Високий рівень схильності до агресивного гумору притаманний особам з високими показниками розпізнавання та управління власними емоціями при низькому рівні контролю емоційної експресії. Схильність до самоприниженого гумору пов'язана з низьким рівнем здатності до розпізнавання власних емоцій.

Оцінки міжособистісного компонента емоційного інтелекту зі схильністю до обрання різних стилів гумору майже не пов'язані.

Перспективи подальших досліджень з даної проблеми полягають в уточненні якісних взаємозв'язків соціального інтелекту та стилів гумору.

Література:

1. Андреева И.Н. Эмоциональный интеллект : исследования феномена. *Вопросы психологии.* 2006. № 3. С. 83–95.
2. Гилфорд Дж. Структурная модель интеллекта. Психология мышления. Москва : Прогресс, 1965. С. 433–458.
3. Иванова Е.М., Митина О.В., Зайцева А.С., Стефаненко Е.А. Русскоязычная адаптация опросника стилей юмора Р. Мартина. *Теоретическая и экспериментальная психология.* 2013. Т. 6. № 2. С. 71–85.
4. Люсин Д.В. Новая методика для измерения эмоционального интеллекта : опросник ЭмИн. *Психологическая диагностика.* 2006. № 4. С. 3–22.
5. Люсин Д.В. Социальный интеллект: Теория, измерение, исследования. Москва : Институт психологии РАН, 2004. 176 с.
6. Мартин Р. Психология юмора. Санкт-Питербург : Питер, 2008. 480 с.
7. Михайлова Е.С. Тест Гилфорда диагностика социального интеллекта: методическое руководство. Санкт-Питербург : ИМАТОН, 2006. 56 с.
8. Стернберг Р.Дж., Форсайт Дж.Б., Хедланд Дж. Практический интеллект. Санкт-Питербург : Питер, 2002. 265 с.
9. Allport G.W. Pattern and growth in personality. New York : Holt Rinehart and Winstin, 1961. 593 p.
10. Salovey P., Mayer J.D. Emotional intelligence. *Imagination, Cognition, and Personality.* 1990. № 9. P. 185–211.
11. Thorndike E.L. Intelligence and its uses. *Harper's Magazine.* 1920. № 140. С. 227–235.

Bolshakova A. M. Indexes of social intellect as personality correlates of tendency to different humor styles

Paper objective is to study of correlation between social and emotional intellect and tendency to different humor styles. The diagnostics of social intellect was carried out on the basis of the Test of J.P. Guilford; emotional intellect – Questionnaire EmIn of D. Lusin; humor styles – Humor Styles Questionnaire – HSQ of R. Martin. In the course of statistical treatment of the results, an analysis of correlation between social, emotional intellect and tendency to choose positive and tendency to avoid negative humor styles was carried out. It was discovered, that social intellect abilities are most closely connected with humor styles, which are directed to the other people (affiliative humor style and aggressive humor style). It's presented that affiliative (supporting and directed to the other people) humor style is correlated with abilities to the foresight of behavior of other people; correct estimation of non-verbal behavior of other people; understanding of maintenance of verbal expression; to the analysis of difficult interpersonal situations dynamics. It's shown, that the same components of social intellect are related to avoidance of aggressive humor. It was discovered, that general index of social intellect is not connected with tendency to choose humor styles, directed to it. It is well-proven that tendency to choose different humor styles are related to the inner-personal components of emotional intellect. It is shown that tendency to the affiliative humor style and self-supporting humor style are correlated to the abilities to own emotions understanding and management and abilities to emotional expression control. It is educed, hat high level tendency to the aggressive humor is related to high level of own emotions understanding and management, and related to the low level of emotional expression control. It is found out, that tendency to self-humiliating humor style is related to the low level of abilities to own emotions understanding. Certainly, that interpersonal component of emotional intellect is not related with tendency to different humor styles.

Key words: *social intellect, emotional intellect, humor, humor style, affiliative humor, aggressive humor, self-supporting humor, self-humiliating humor.*

УДК 159.954–043.86:[929:001]
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.3-1.5

В. Є. Виноградова
кандидат педагогічних наук, доцент,
завідувач кафедри психології та педагогіки
Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського

ВПЛИВ СЕРЕДОВИЩА НА РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ ТА ЇЇ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ

У статті розкриваються соціальні, політичні та економічні проблеми суспільства, які впливають на розвиток особистості. Розглядаються питання формування творчих здібностей особистості залежно від макросередовища. Аналізується роль цінності творчості, науки та розвитку творчих здібностей в суспільстві. Також зазначено сучасні тенденції та напрями розвитку економіки, що характеризується органічним поєднанням та використанням знань, інформації та творчості. Надано світовий рейтинг країн за рівнем креативності та місце України у цьому рейтингу. Підкреслена важливість розвитку креативних індустрій в Україні. Приділяється увага аспектам дослідження розвитку творчих здібностей в освітньому та сімейному середовищах. Проаналізовані найбільш значущі чинники, які впливають на розвиток творчих здібностей особистості відповідно до її віку. Визначено основні чинники стимулювання розвитку творчих здібностей на основі особистісно зорієнтованого характеру взаємодії вчителя з учнями, застосування психолого-педагогічних технологій, що забезпечують самостійну активність учнів у процесі творчої діяльності та системність навчальної роботи з учнями в умовах творчо-розвивального середовища. З'ясовано, що творчість можлива в будь-якій організації, де можливі інновації та винаходи. А також творчі здібності розвиваються в умовах, які стимулюють цей процес.

Досліджуються чинники, що впливають на формування креативності в умовах звичайного життя К.Д. Ушинського та В.І. Вернадського. У статті визначено основні чинники, що вплинули на розвиток здібностей К.Д. Ушинського та В.І. Вернадського. До них було віднесено такі: високий рівень IQ, який проявлявся у гарних здібностях до навчання; «соціальний» чинник, спілкування у колі високоінтелектуальних людей, «гімназійне життя» та рання самостійність значно вплинули на розвиток креативності, а також взаємодія з природою, так званий особистісно-природничий чинник, нову інформацію майбутні науковці синтезували та аналізували «разом з природою».

Отже, середовище є реальною дійсністю, в умовах якої відбувається розвиток людини. На формування творчих здібностей особистості впливає як мікросередовище, яке включає сім'ю та інші системи, які безпосередньо впливають на особистість, так і макросередовище: суспільство, соціально-політичний та економічний устрій країни, в якій формується особистість.

Ключові слова: *особистість, творчість, соціально-економічна ситуація, креативний простір, формування особистості, В.І. Вернадський, К.Д. Ушинський.*

Постановка проблеми. Середовище розуміють як реальну дійсність, в умовах якої відбувається розвиток людини. На формування особистості впливає як мікросередовище, яке включає сім'ю та інші системи, які безпосередньо впливають на особистість, так і макросередовище: суспільство, соціально-політичний та економічний устрій країни, в якій формується особистість. Також має вплив географічне середовище, до складу якого належать клімат, природні умови й ресурси, що можуть впливати на характер трудової діяльності людини. Якщо розглядати вузьке коло спілкування особистості, тобто сім'ю, друзів, то саме воно більшою мірою може визначати спектр поглядів, інтересів, потреб, системи ціннісних орієнтацій дитини, створює умови для розвитку її природних задатків. Наукова проблема полягає в тому, щоб виявити чинники середовища які можуть впливати на розвиток творчих здібностей видатних особистостей, формування їх креативності та креативного мислення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні питання розвитку творчих здібностей, талантів приділяють увагу не лише корпорації, а це питання виходить на державний та, навіть, світовий рівень. Наприклад, Martin Prosperity Institute (університет у місті Торонто) щорічно надає дані стосовно креативності та креативного класу 139-ти країн світу. За індексом креативності країни оцінюються за трьома показниками економічного розвитку – технології, таланти та толерантність. Необхідно зазначити, що на рейтинг впливає питома вага інвестицій в наукові дослідження, кількість дослідників і патентів на душу населення, якість освіти та інші.

За рейтингами останніх років найбільш креативною країною визнали Австралію, на другому місці – США, на третьому – Нову Зеландію.

© Виноградова В. Є., 2019

В десятку рейтингу також увійшли такі країни, як: Канада, Данія, Фінляндія, Швеція, Ісландія, Сінгапур та Нідерланди. Сьогодні ці країни вважаються дуже успішними. Україна в цьому Водночас за рівнем наявності талантів, Україна має досить гарні позиції порівняно з багатьма іншими країнами, що могло б сприяти вищим позиціям України в цьому рейтингу, однак наша країна поки-що суттєво програє за показниками толерантності суспільства. Необхідно зазначити, що Великобританія ввела творчі здібності своїх працівників у фактор формування ВВП країни.

Професор економіки Джон Хокінс пропонує розглядати творчість як свій головний основний капітал. Він визначив три принципи створення креативного середовища [7]:

1) універсальність креативності (у всіх є творчі здібності, вони закладені в кожній дитині);

2) свобода (власне ставлення до будь-якої ідеї – прийняти чи відхилити);

3) формування ринків і зв'язків для успішної реалізації ідей.

Основне завдання на цім – перетворити свободу в ефективну економічну діяльність.

Аналітичний центр CEDOS розробив індекс культурного та креативного потенціалу міст. Було зібрано більше ста показників для найбільших міст України: Дніпра, Києва, Львова, Одеси та Харкова. Проведено дослідження за яким було визначено креативний потенціал міста, тобто наскільки середовище міста може впливати на розвиток креативності особистості. До складників середовища міста віднесли кількість бібліотек, музеїв, театрів, кінотеатрів тощо. Показники виявляли наскільки сприятливі у місті умови для розвитку талантів. Однак, сьогодні немає таких досліджень по всіх містах України. Якщо брати ці показники, то у великих містах в певній мірі середовище сприяє розвитку креативності особистості, враховуючи ті можливості, які наявні. Однак, у маленьких містечках та сільських місцевостях середовище не прилаштоване для розвитку креативності підростаючого покоління.

Професор Майкл Хау з Ексетерського Університету, вважає, що творчі досягнення в більшій мірі залежать від загальних поведінкових чинників і характеристик навколишнього середовища. Він згоден з тим, що кожен наділений даром творчості, але вважає, що лише деякі люди мають необхідні якості, щоб розвинути його в повній мірі. Потрібно тривалий настрій, точне відчуття мети, сильна мотивація для досягнення успіху, здатність зосередити зусилля на конкретних завданнях і часто розуміння і підтримка домашніх.

Пітер Базальгетт, креативний директор британської компанії Endemol Entertainment, яка входить до однієї з великих європейських груп по створенню телевізійних програм, називає шість характеристик творчих людей. Перша – відкритість: «Це означає, що ти дозволяєш свідомості блукати майже як уві сні». Друга якість – незалежність свідомості: «Творчі люди порушують правила, а не встановлюють їх». Третє – вони не бояться змін. Четверте – «тест чистого аркуша <...> Творчі люди відчувають виклик простору та прагнуть щось на ньому помістити». П'яте – добре розвинене почуття гумору. І останнє, він заявляє, що творчі люди амбітні та готові до конкуренції [7].

Необхідно зазначити, що обдаровані люди відхиляються від норми не тому, що у них є якась рідкісна здатність, а тому, що у них немає блоку, фільтра, який накладається на талант, притаманний усім. Дослідники дійшли висновку, що психологічна природа творчості для всіх загальна, рідкістю є наша здатність, або природна психологічна можливість використовувати її. Загальна вроджена здатність ставитися до заняття творчістю, але не до виробництва творчих продуктів. Будь-хто може мріяти, і у нього може з'явитися ідея. Набагато менше людей можуть створити креативний продукт. Це залежить від технічних умінь, фізичних ресурсів і, можливо, від чинниікв навколишнього середовища.

Однак, діти, які потрапили в несприятливі умови розвитку, на жаль, мають досить незначні можливості для реалізації власних потенціалів. Це підтверджується багаточисельними науковими дослідженнями впливу середовища на розвиток творчих здібностей. Наприклад, за результатами кроскультурних досліджень П. Торренса визначаються наступні положення:

– особливості середовища позначаються на типі креативності та процесі її формування;

– розвиток креативності не визначається генетично, а залежить від культури, в якій розвивається дитина;

– розвиток творчих здібностей не передбачає пауз у своєму процесі;

– зниження рівня креативності можна пояснити за рахунок того, наскільки виражені нові вимоги та стресові ситуації, з якими стикається дитина;

– розвивати креативність можна у будь-якому віці шляхом спеціального навчання [8].

Гіппенрейтер Ю. проаналізувавши умови виховання та спадковості зробив наступний висновок: фактори середовища досить вагомі порівняно з чинником спадковості, і можуть іноді повністю компенсувати або, навпаки, нівелювати дії останнього [2]. Думка В. Дружиніна підтверджує попереднє твердження. Він вважає, що креативність актуалізується лише у сприятливих умовах навколишнього середовища. Задля формування креативності необхідно створити наступні умови: по-перше, це наявність позитивного зразка творчої поведінки; по-друге, відсутність зразка регламентованої поведінки; по-третє, створення умов

для наслідування творчої поведінки; і насамкінець, це соціальне підкріплення творчої поведінки [3]. Ще Сальвадор Далі радив: «Необхідно систематично створювати плутанину, це звільняє творчість». Творчість – це складність.

В концепції гуманістичної психології розроблено положення, в якому перераховані умови необхідні для прояву творчості. В ньому зазначається, що необхідно створювати умови для виявлення внутрішніх можливостей дитини. Однак, не треба форсувати творчий розвиток дитини. П. Торренс виділив наступні умови, які можуть сприяти формуванню та розвитку творчості у дітей: орієнтація дитини на творчі рішення; зняття перешкод щодо ініціативи дитини; заохочення творчості вдома і в дошкільному закладі; можливості діяти з думками та предметами; виховання у дитини знання цінності творчих рис своєї особистості; уваги до всіх властивостей навколишнього середовища. К. Роджерс виділяв внутрішні та зовнішні умови, що сприяють розвитку творчого потенціалу особистості. До внутрішніх умов він відносив відкритість дитини досвіду; внутрішню оцінку своєї творчості («чи задоволений я собою, а чи не будуть задоволені мною») та можливість грати з образами та поняттями. Однак, для того, щоб з'явилися внутрішні умови, необхідно створити зовнішні умови. До зовнішніх умов відносять: забезпечення психологічної безпеки (повага до дитини як до особистості, відсутність зовнішніх оцінок) та психологічної свободи (свобода у вираженні своїх почуттів і вчинків).

На думку В.Г. Панка та Г.В. Рудь, життєвий шлях обдарованої та талановитої особистості виступає «як результуюча траєкторія різноманітних суб'єктивних і об'єктивних подій і звершень, в якій особистості слід нарощувати свій суб'єктний внесок, що могло би збільшити її можливості краще управляти своєю долею, зокрема кар'єрою та ставати менш залежною від об'єктивних чинників формування цієї траєкторії. В цьому сенсі життєвий шлях може виступати своєрідною детермінантою розвитку та самоактуалізації творчо обдарованої особистості, коли її успішність виступає глобальним біографічним чинником зростання обдарованості та таланту, і, навпаки, їх неперервний розвиток і самоактуалізація все більше визначає успішність їх життя» [5, с. 132].

Отже, все і всі, хто оточує кожну людину, події, які з нею відбуваються, так чи інакше здійснюють вплив на її життя. Але необхідно зазначити те, що деякі люди стають креативними та видатними, а інші залишаються жити «звичним життям». Однак, попри численні роботи, присвячені проблемам розвитку творчих здібностей, обдарованості, спеціального дослідження, на нашу думку, потребують дослідження механізми розвитку творчих здібностей у видатних науковців.

Проаналізуємо чинники, які вплинути на формування креативного мислення у видатних науковців на прикладі життя К.Д. Ушинського та В.І. Вернадського.

Мета статті. Проаналізувати історичні та сучасні джерела, в яких описується життя та діяльність В.І. Вернадського та К.Д. Ушинського з метою виявити чинники середовища, що вплинули на розвиток їх творчих здібностей.

Виклад основного матеріалу. Одним з чинників, котрий вплинув на розвиток К.Д. Ушинського було його дворянське походження. Його батьки мали гарну освіту. Особливу роль у житті майбутнього вченого відіграла його мати – завдяки якій, майбутній педагог легко вступив до третього класу гімназії. З дитинства у нього відмічалися гарні здібності до навчання, завдяки чому К.Д. Ушинський дуже швидко засвоював учбову програму та докладав мінімум зусиль на підготовку до занять. Цей момент можна зазначити першим на шляху розвитку креативного мислення – розвиток вроджених здібностей, які поєднуються з жагою до знань (про це свідчить його книголюбство), які нерозривно пов'язані з творчим мисленням.

Другим чинником є, так званий «соціальний» фактор, завдяки якому К.Д. Ушинський отримував досвід, котрий відіграв у його студентському житті важливу роль. Тут можна згадати про його відносини з однокласниками, які були старші за нього, але сприймали його як рівного. Новий досвід та широке коло спілкування, «гімназійне життя» та рання самостійність значно вплинули на розвиток креативності, коли К.Д. Ушинський розширював свій світогляд та формував власну думку.

Третім чинником можна виділити особистісно-природничий. К.Д. Ушинський дуже часто прогулювався вздовж берегів Десни, де поруч знаходився хутір його батька та часто там читав книжки. Він зазначав, що саме під час таких прогулянок, йому приходили цікаві ідеї та думки. Тобто отримавши нову інформацію, він синтезував та аналізував її «разом з природою». У своїх творах він ще не раз згадував краєвиди дитинства, які запам'ятав назавжди.

Звернемося до умов формування та розвитку особистості В. І. Вернадського. Спробуємо проаналізувати, що саме впливало на розвиток креативності та креативного мислення вченого.

В.І. Вернадський народився у сім'ї економіста Івана Васильовича. У родині Вернадських було четверо дітей: старший брат Микола, Володимир та дві молодші сестри-близнючки Ольга та Катерина. Перші п'ять років життя Володимира пройшли у Санкт-Петербурзі. Потім, у зв'язку з хворобою батька, сім'я переїхала до Харкова.

Стосунки між батьками були дуже дружні. В.І. Вернадський пригадував: «Вони любили одне одного надзвичайно, я не пам'ятаю ніколи, щоб

між ними відбувалася сварка, та, здається, її й не було ніколи» [1, с. 22].

Вихованням Володимира більшою мірою займався батько Іван Васильович. Він досить багато часу приділяв його освіті та розвитку. Він сформував Володимиру Івановичу інтерес до науки, любов до людей. Володимир Іванович доволі рано навчився читати та багато годин проводив з книжками, водночас він читав різноманітну літературу: географію, йому подобались книжки про мандрівників, про природу, у 5 років цікавився історією та прочитав цілу низку історичних книжок. Отже, з раннього дитинства В. І. Вернадському було цікаво знаходити та систематизувати різні факти. Про це також свідчать його спогади у листі Н.Є. Старицькій, де він описує як у ранньому віці продивлявся та розкладав батькові папери біля письмового стола. Продивляючись журнали, які виписував батько, відмічав картинки, які в них були, та запам'ятовував їх, що свідчить про інтенсивний розвиток когнітивних процесів, таких як, пам'ять та уява, які нерозривно пов'язані з креативним мисленням.

Тобто батьки прищепили Володимиру інтерес до книг, а це, зі свого боку, стало одним з головних чинників, що вплинуло на розвиток особистості. Взагалі найулюбленішим місцем у будівлі Вернадських для нього був батьківський кабінет. Пригадуючи життя у Харкові, В.І. Вернадський писав, що життя у ті часи було одним з найкращих, які можна побажати. Найбільш світлими хвилинами були для нього ті книжки й думки, які сформувались під їх впливом, а також розмови з батьком та двоюрідним дядею Е.М. Короленком.

Значно вплинула на формування особистості Володимира няня Олександра Петрівна. Він пригадував її як людину добру і розумну. Вона сприяла формуванню релігійного світогляду, а також рівного та шанобливого ставлення до людей будь-якої класової приналежності. Вона зауважувала про те, що «тепер немає кріпаків і поміщиків – усі люди» [1, с. 35]. Саме ця людина була одною із перших, яка допомагала йому формувати критичне мислення. З цього ми бачимо, що, починаючи з дитинства, люди, які оточували його, допомагали розвивати особисту думку на різні речі, що, зі свого боку, сприяло розвитку креативного мислення. У гімназії захоплення історією церкви підтримав духівник М. Соколов, який давав книги зі своєї бібліотеки та з бібліотеки гімназії. Варто зазначити, що на той час В.І. Вернадський намагався використати кожний шанс скористатися іншими бібліотеками, окрім домашньої, яка стала відправною точкою у його пізнанні.

Також вагомий, на нашу думку, внесок у розвиток особистості В.І. Вернадського зробив його двоюрідний дядько Е.М. Короленко, з яким вони довгими вечорами багато про що спілкувалися, підтримуючи у юного Вернадського жагу до природничих наук.

Вернадський любив підкріплювати свої теоретичні знання практично. Він писав, що через природу намагався знайти відповіді на, хвилюючі його, питання. За допомогою здатності помічати дрібниці, він міг систематизувати та застосовувати свої знання, спілкуючись з природою. Варто зазначити, А.Н. Краснова, за допомогою якого, Вернадський почав розкривати свій потенціал у природничих науках, публікуючи статті у гімназійному природничо-історичному журналі. Вернадський вважав, що саме так можна знайти відповіді на всі питання. Тобто, за допомогою сенсорних процесів, він розвивав здібність до висловлення інтуїтивних суджень. За допомогою взаємодії з природою, В. І. Вернадський розвивав здібність до розв'язування задач в умовах неповної детермінованості. Тобто, намагався пояснити взаємозв'язок того, що у книзі та в житті. Одним із значних та ранніх проявів високого рівня креативного мислення, ми можемо прослідкувати, на прикладі яким чином Вернадський у гімназії складав іспит з математики. Він здивував викладача Верещагіна своїм нестандартним підходом, коли запропонував три нетипові рішення задачі.

Таким чином, ми бачимо, що на розвиток креативного мислення В.І. Вернадського вплинули його соціальне оточення, спілкування у колі високоінтелектуальних людей, природне середовище та власні особливості особистості.

Висновки та пропозиції. Отже, на прикладі видатних науковців В.І. Вернадського та К.Д. Ушинського, можна зробити висновок, що для того, щоб стати повноцінним членом суспільства необхідні такі якості, як: активність, свобода, ініціативність, здатність удосконалювати оточуючий світ і нести за це відповідальність, продукувати нові ідеї та змінювати себе. Як суб'єкт виховання особистість формується лише за наявності у батьків певної системи цінностей. Тому це дає можливість дитині розвиватися та проявляти свої здібності, а також допомагає їй стати творцем своєї долі та суб'єктом власної життєдіяльності. Головними пріоритетами сім'ї мають бути демократія, гуманізм, свобода.

Тому, на нашу думку, сьогодні необхідно створити умови для цілеспрямованого розвитку суспільства, починаючи з розвитку талановитої особистості. Таким чином, створення середовища, в якому дитина може бути самостійною, проявляти свободу вибору, повага до дитини та відсутність надмірної вимогливості до неї, сприяє формуванню у неї творчих здібностей.

Література:
1. Вернадский В.И. Письма Н.Е. Вернадской (1886–1889).
2. Гиппенрейтер Ю.Б. Общаться с ребенком. Как? Москва : ЧеРо, Сфера, 2003. 118 с.
3. Дружинин В.Н. Психология : учебник для гуманитарных вузов. Санкт-Петербург : Изд. дом ПИТЕР, 2007. 656 с.
4. Вернадский В.И. Научная мысль как планетное явление. Москва : Наука, 1991. 271 с.
5. Панок В.Г., Рудь Г.В. Психологія життєвого шляху особистості : Монографія. Київ : Ніка-Центр, 2006. 280 с.
6. Ушинський Костянтин Дмитрович. URL: http://uk.wikipedia.org/wiki/Ушинський_Костянтин_Дмитрович
7. Хокинс Дж. Выступление на TED «Креативная экономика». URL: https://www.youtube.com/watch?v=rCqhnIpQ_Xw.
8. Torrance E.P. Rewarding Creative Behaviour. Experiments in classroom creativity. Prentice Hall, 1965. 353 p.

Vynohradova V. Ye. Influence of the environment on the development of a personality and its creativity

The social, political, and economic problems of society that affect the development of an individual are revealed in the article. The questions of forming the creative abilities of the person depending on the macro environment are studied. The role of value of creativity, science, and the development of creative abilities in society is analyzed. It is specified modern trends and directions in the economy characterized by a natural combination and the use of knowledge, information, and creativity. The world country ranking of the creativity level and the place of Ukraine in this rating are given. The importance of developing creative industries in Ukraine is emphasized.

It is given attention to the research of the development of creative abilities in educational and family environments. The most significant factors that influence the development of creative abilities of the individual in conformity with its age were analyzed. The basic factors of stimulation of the development of creative abilities based on a person-centered character of interaction of a teacher with students, application of psychological and pedagogical technologies providing the independent activity of students in the process of creative activity, and the systematic of class assignment with pupils in conditions of creative and developing environment are determined. It is found that creativity is possible in any organization where innovations and inventions occur. The creative abilities are developed in conditions that stimulate this process.

The factors that influence the formation of creativity in the conditions of the ordinary life of K.D. Ushinsky and V.I. Vernadsky are studied. The main factors that influenced the development of the abilities of K.D. Ushinsky and V.I. Vernadsky are defined in the article. These are the following: a high level of IQ, which is demonstrated in good abilities to study; "Social" factor – communication in the midst of highly intellectual people; "Upper secondary school life" and early independence that influenced the development of creativity significantly; interaction with nature, the so-called personality and natural factor. The new information was synthesized and analyzed by future scientists "together with nature".

Consequently, the environment is a real substance in which human development takes place. The formation of creative abilities of the person is influenced as the micro environment including a family and other systems that affect the personality directly and the macro environment including society, socio-political and economic structure of a country in which the person is formed.

Key words: *personality, creativity, socio-economic situation, creative space, personality formation, V.I. Vernadsky, K.D. Ushinsky.*

УДК 159.942:364.64
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.3-1.6

І. А. Власенко
старший викладач кафедри загальної, вікової та педагогічної психології
Київський університет імені Бориса Грінченка

Н. Д. Вінник
старший викладач кафедри загальної, вікової та педагогічної психології
Київський університет імені Бориса Грінченка

ПЕРЕЖИВАННЯ ВТРАТИ: СПЕЦИФІКА, КОНФЛІКТ, ТРАНСЦЕНДЕНЦІЯ, ПОДОЛАННЯ

У статті представлено теоретичний аналіз психологічної літератури щодо переживання втрати, показано специфіку переживання втрати близької людини. Підкреслено індивідуальний характер перебігу горя. Вказано на особливості горювання в ситуаціях втрати батьками дитини, перинатальних втрат, у разі дитячих втрат (близьких або сиблінгів). Наведено фактори ризику при переживанні втрат у дитячому віці, що підвищують імовірність психологічних відхилень: втрата у віці менш ніж 5 років, втрата матері для дівчинки до 11 років і батька для хлопців-підлітків; конфліктні відносини з померлим.

Проаналізовано феномени, етапи, стадії та особливості переживання горя. Наголошено, що події, пов'язані з втратами, займають провідні позиції за ступенем стресогенності, проте як екзистенційний досвід такі переживання мають значний конструктивний потенціал. Зосереджено увагу на стадії реорганізації життя, коли людина відновлює втрачені соціальні зв'язки, повертає цінність життя, причому часто відкриваються ще і нові смисли, перебудовуються наявні плани на майбутнє, з'являються нові цілі.

Запропоновано технологію «Колесо життєвого балансу», психологічний вплив якої спрямований на переосмислення життя, трансценденцію як процес духовного відродження та подолання горя. З'ясовано, що втрата для індивіда може набути характеру кризи чи екзистенційного конфлікту, коли він стикається з «даностями існування» - смертю, свободою, ізоляцією, відсутністю сенсу. Виникає неможливість реалізації життєвого задуму: руйнуються плани, надії, перспективи. Під час конфлікту індивід має відійти від буденності, глибоко зануритись у міркування про власне існування, обмеження і можливості. Розв'язання екзистенційних проблем – це завжди досвід, особистісна відповідь людини на унікальну ситуацію. При цьому людина має знайти, вистраждати власну відповідь на втрату, що вимагає значних ресурсів. Також представлено рекомендації для осіб, які переживають втрату, що спрямовані на прийняття горя, прояв почуттів, пошук підтримки, турботу про своє життя і здоров'я.

Ключові слова: *горе, втрата дитини, втрата батька/сиблінга, фактори ризику, «робота горя».*

Постановка проблеми. Ситуації втрати стають атрибутом існування сучасної людини у зв'язку з ціннісними трансформаціями, соціально-політичною нестабільністю, кризовими явищами в економічній сфері, військовими конфліктами тощо. Відомо, що одним із найскладніших викликів для людини є переживання горя і втрати. Вони є стресогенними для індивідів незалежно від соціального, гендерного, вікового статусу. Ми погоджуємось із думкою Ю. Заманаєвої [4] про те, що проблема переживання втрат мало обговорюється в сучасному суспільстві. Загострення уваги на катастрофах і втратах в національному та глобальному інформаційному просторі поєднується з не пропрацьованістю цієї проблематики на рівні суспільної свідомості. Наразі відсутні навички осмислення того, як люди долають переживання втрати і як оточення можуть допомогти їм у цьому. Актуальність вивчення цієї проблеми зумовлена вимогами практики психологічної допомоги людині, яка через різні причини стає чутливою до переживання втрат.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показав, що автори досліджують переживання втрат в різних контекстах: феномен, етапи, стадії переживання горя (Е. Кюблер-Росс, Е. Ліндеманн, З. Фрейд, В. Шефов та інші), особливості переживання втрати близької людини (В. Волкан, Ю. Заманаєва, J. Littlewood), дитини (J.M. Snaman, В. Отрадинська), втрати в дитячому віці (В. Шефов). Також у літературі висвітлюють переживання критичних життєвих ситуацій (Ф. Василюк), втрати смислу (С. Мааді, О.Новохатько, Є. Осін, В. Франкл), втрати батьківщини (Н. Хрусталева), аспекти соціальної підтримки в ситуаціях втрат (І.Добряков, Lehman D.R. et al, Philpott E. et al).

Мета статті. Виходячи з вищеозначеного головною метою цієї роботи є теоретичне осмислення феномену переживання втрати в літературі.

© Власенко І. А., Вінник Н. Д., 2019

Сформульовано завдання: проаналізувати теоретичні підходи до переживання горя і втрат у контексті екзистенційного конфлікту і подолання, представити техніку переосмислення життя та надати рекомендації для осіб, які переживають втрату.

Виклад основного матеріалу. Переживання Ф. Василюк трактує як «особливу внутрішню діяльність, внутрішню роботу, за допомогою якої людині вдається перенести певні (зазвичай важкі) життєві події та стани, відновити втрачену душевну рівновагу, словом, впоратися з критичною ситуацією» [1, с. 12]. Горе – важке переживання особистістю втрати значущих для неї цінностей: здоров'я, близьких людей, певних відносин, інших вітальних смислів [8, с. 25]. Залежно від глибини переживання, горе виявляється в психічних (душевний біль) і фізичних стражданнях (спазми, напади задишки), зниженнях життєвого тонусу, безсонні, пригніченому настрої, апатії до світу, зниженні вітальних і соціальних потреб.

Перший напрям досліджень у межах психології втрати стосується втрати близької людини. Вона є винятковою подією, не лише перевертає поточне життя, але й може мати серйозні наслідки в далекому майбутньому. Велике нещастя часто трактують як випробування, поштовх до перебудови життя. Горе ставить перед людиною завдання, які необхідно вирішити, щоб по-справжньому пережити втрату і повернутися до життя. Для цього повинні пройти певні внутрішні процеси та має бути виконана важлива внутрішня робота – «робота горя». Це поняття ввів у науковий обіг З. Фрейд в роботі «Сум і меланхолія». Він характеризує печаль так: «Важка печаль – реакція на втрату коханої людини – відрізняється ... скорботним настроєм, втратою інтересу до зовнішнього світу, оскільки він не нагадує померлого, – втратою здатності вибрати який-небудь новий об'єкт любові, що означало б замінити загиблого, відмовою від будь-якої діяльності, яка не стосується пам'яті померлого… ця затримка і обмеження «Я» є вираженням виняткової заглибленості в печаль, при якій не залишається ніяких інтересів і намірів для чогось іншого» [9, с. 216].

Складну гаму емоційних компонентів переживання горя представляють Р. Моуді і Д. Аркенджел, на їхню думку «горе – це не емоції, а процес, що залучає різні почуття» [6, с. 91], серед яких називаються покинутість (почуття ізоляції), гнів, тривога, паніка, депресія (пригніченість), страх, досада, жаль, фрустрація, провина тощо, любов та почуття, що відбиваються саме процесуальний аспект переживання горя: розрада, смиренність або прийняття. Підкреслюється індивідуальний характер переживання втрати.

Втрата близької людини розглядається Ю. Заманаєвою як системне багатокомпонентне переживання, що має формально-динамічні та змістовні аспекти. Автор систематизує дослідження, присвячені психології втрати. В них переживання втрати трактується як процес, що має афектні, когнітивні та поведінкові симптоми; послідовне вирішення психологічних завдань; процес трансформації зв'язку з людиною, що померла; подія, що травмує особистість; процес «смислової реконструкції»; процес змін, що відбуваються на духовному рівні особистості [4].

D. Littlewood описує особливості переживання втрат у дорослому віці, зокрема викликаний втратою близької людини суб'єктивний досвід (соматичний, психологічний, емоційний). Автор акцентує увагу на зміні атитюдів щодо смерті та помирання в західному суспільстві: заперечення та уникання цих тем. Для частини дорослих процес втрати трансформується в пошук сенсу, глибше розуміння себе і життя [14].

В літературі вказують на те, що для батьків смерть дитини є подією, що спустошує їх, призводить до глибокого горя і значущих психосоціальних та психічних патологічних проявів. Після смерті своєї дочки Софі З.Фрейд написав другу, що пережити дитину – жахлива річ [цитата за 2]. Це найбільш важка втрата для людини. Із зачинанням дитини батьки звикають до відчуття майбутнього, що включає цю дитину. Зі смертю дитини батьки втрачають не лише зв'язок із нею, але і заплановане в їх уявленнях майбутнє.

За J. Snaman et al, батьківське горе є комплексним феноменом, що потребує залучення нових моделей втрати, в яких головний акцент робиться на відносинах і усвідомленому досвіді батьків, що пережили втрату. J. Snaman et al вдались до аналізу батьківських наративів щодо втрати дитини від онкозахворювання. Це дало змогу виявити чотири концепти: 1) опис траєкторії горя і розгортання втрати з плином часу; 2) механізми батьківського копінгу в ході «роботи горя»; 3) фактори, що поглиблюють горе батьків; 4) джерела батьківської підтримки під час траєкторії горя [15].

У дисертаційній роботі В. Отрадинська досліджує переживання і опанування втрати дитини матерями під час Бесланської трагедії, коли відбувся теракт [7]. Автором виявлено специфіку переживання втрати дитини в результаті теракту. Розроблено соціально-психологічну технологію допомоги матерям, які пережили втрату дитини. Вона включає напрями: роботу з уявленнями матерів про роль оточення в ситуації втрати та підвищення адаптивних стратегій подолання, роботу з невідреагованими емоціями горя, сприяння їх переробці; зниження депресивного фону і пошук сенсу життя; корекцію ірраціональної поведінки та переконань.

Предметом опрацювання були такі аспекти незавершеного горювання: комплекс провини, унікальність переживання, патологічний зв'язок

з дитиною, що відійшла, неможливість вибудувати відносини, втрата звичних моделей поведінки. Автор наголошує увагу на тому, що важливо проводити як соціально-психологічну роботу з матерями, що втратили дітей під час терористичних актів, так і групи взаємопідтримки [7].

Проблема перинатальних втрат батьків висвітлена в сучасній літературі недостатньо. І. Добряков та співавтори наводять особливості горювання матері при перинатальній втраті. Акцентовано увагу на переживанні матір'ю психічної травми в такій ситуації, високій ймовірності виникнення у неї саморуйнівної поведінки, недостатній підготовленості медичного персоналу у сфері супроводу втрати. Автори розкривають необхідність інформаційної, психологічної та духовної підтримки матері в цей період [3].

В літературі також вказують на специфіку переживання втрат дітьми. Дитячому горю властиві такі особливості, як відстроченість, прихований характер, несподіваність, нерівномірність. Дитина може не виявляти негайного горя, а гостра реакція інколи відкладається на місяці [10]. Серед можливих дитячих реакцій на втрату С. Шефов відзначає запитання, інтерес; зміни в поведінці; невротичні, психосоматичні симптоми, тривогу, страх; печаль, сльози.

Закордонні автори наводять чинники ризику у разі переживання втрат (одного з батьків/сиблінга) у дитячому віці, що підвищують імовірність психологічних відхилень: втрата у віці менш ніж 5 років або ранньому підлітковому віці; втрата матері дівчини у віці менш ніж 11 років і батька у хлопців-підлітків; психологічні труднощі в дитини, що передували втраті; конфліктні відносини з померлим, які були у дитини перед його смертю [12].

Також факторами ризику є психологічна вразливість того з батьків, хто залишився в живих; нестача належної підтримки з боку сім'ї/громади батька/матері, що залишився/лась, або нездатність скористатись наявною підтримкою; досвід повторного шлюбу батька/матері у разі, коли наявні негативні відносини між дитиною та особою, що «заміщує» одного з батьків; нестабільність, непостійність оточення; нестача базових знань про смерть; наявність самовбивства /домашнього вбивства батьків або сиблінга [12].

Переживаючи втрату, індивід опиняється у кризовій ситуації [1], стикається з екзистенційним конфліктом, за якого виникає неможливість реалізації життєвого задуму: руйнуються плани, надії, перспективи, відчуття опори. Ці конфлікти є феноменом, що розкривають основи існування людини – через зіткнення з «даностями існування» [за 11]) – смертю, свободою, ізоляцією, відсутністю сенсу. В ході конфлікту індивід має відійти від буденності, глибоко зануритись у міркування про власну ситуацію, існування, обмеження і можливості. Розв'язання екзистенційних проблем – це завжди досвід, особистісна відповідь людини на унікальну ситуацію, що складається в її житті. Цю відповідь складно «взяти», її потрібно знайти, вистраждати, що доводить життя і творчість В. Франкла. Як вказує сучасний психотерапевт В. Волкан, «коли ми повністю переживаємо горе, ми глибше пізнаємо себе» [2, с. 18].

Отже, втрата близьких – неминучість, одна з найтрагічніших подій в житті людини, що залишає шрам в її душі. Так, за шкалою життєвих змін Т. Холмса і Р. Рейха, події, пов'язані з втратами, впевнено займають провідні позиції за ступенем стресогенності. Як екзистенційний досвід переживання втрати містить значний потенціал (можливість переосмислити життя, знайти нові сенси, розпізнати істинно значущі речі, глибше пізнати себе і світ).

Психологи вказують, що горе буває нормальним і патологічним. У разі нормального горя людина, що пережила втрату, згодом долає потрясіння і починає знову жити повноцінним життям. За патологічного ж варіанту переживання горя залишається не вирішеним, не завершеним, що зумовлює психологічні проблеми, призводить до дезадаптації. Наведемо характеристику динаміки переживання втрати за класичною моделлю Е. Кюблер-Росс [за 10]. У закордонній літературі зроблено спробу співвіднести її етапи з назвами стадій горя, запропонованими іншими авторами [13]. Ми представимо картину горя у часовій перспективі:

1) стадія шоку і заперечення. У багатьох випадках виникає сильний удар, який приголомшує потерпілого і вводить його в шоковий стан. Швидше за все, психіка людини не в змозі винести удару і прагне на якийсь час відгородитися від реальності, створивши ілюзорний світ;

2) стадія гніву та образи. Після того як факт втрати починає визнаватися, все гостріше відчувається відсутність померлого. Думки потерпілого все більше обертаються навколо біди, що його спіткала. Він прагне збагнути те, що трапилося, відшукати причини, у нього виникає маса різних «чому»;

3) стадія провини та нав'язливості. Подібно до того, як у багатьох вмираючих настає період, коли вони намагаються бути зразковими пацієнтами та обіцяють вести правильне життя, якщо одужають, так і у людей, що переживають втрату, в душі може відбуватися щось схоже, лише в минулому часі та на рівні фантазій;

4) стадія страждання і депресії. Те, що в послідовності стадій горя, страждання виявилося на четвертому місці, не означає, що спочатку його немає, а потім воно з'являється. Йдеться про те, що на певному етапі страждання досягає свого піку і затьмарює собою всі інші переживання;

5) стадія прийняття і реорганізації. Врешті людина, як правило, приходить до емоційного прийняття втрати, послаблюється душевний зв'язок з померлим, поступово повертається здатність повноцінно жити в цій навколишній дійсності та з надією дивитися в майбутнє. Людина відновлює втрачені соціальні зв'язки та заводить нові, повертається інтерес до значущих видів діяльності, відкриваються нові точки докладання своїх сил і здібностей. Життя повертає для неї втрачену цінність, причому часто відкриваються і нові смисли.

Один із прийомів психологічної допомоги на останній стадії – інструмент «Колесо життєвого балансу», що підходить як для психологічної допомоги фахівця, так і для самодопомоги. У нього є варіації застосування. Ми пропонуємо класичний варіант: Виберіть, будь ласка, 8 (мінімум 6, максимум 10) найбільш значущих сфер свого життя. Це повинні бути ті сфери, без яких ви не будете відчувати, що живете повноцінним життям. У кожного вони будуть свої, як приклад можна навести кілька – сім'я, робота, відпочинок, здоров'я, фінанси та ін. Намалюйте на аркуші паперу коло і розділіть його на стільки секторів, скільки у вас вийшло сфер життя. Кожен сектор назвіть однієї з обраних вами сфер. Тепер вам необхідно кожен сектор оцінити за 10-бальною шкалою – наскільки ви задоволені цією своєю областю життя, де «1» (вісь колеса) – зовсім не задоволений, «10» (верх колеса) – повністю задоволений. Погляньте на те, що у Вас вийшло? Які думки приходять вам в голову?

А тепер ще раз дуже уважно подивіться на своє колесо. Зміни в якому одному сегменті максимально відіб'ються в кращу сторону на всьому вашому колесі? Які це мають бути зміни? Коли ці зміни відбудуться, як буде виглядати ваше колесо? Відзначте пунктиром нові значення. Погляньте ще раз на нове колесо і подумайте, який найлегший крок ви можете зробити, щоб прийти до цього варіанту колеса? Коли ви готові зробити цей крок?

Згаданий прийом може бути корисним для стимулювання міркувань, рефлексії, пошуку і зівставлення варіантів дій людини задля її адаптації до життя. На закінчення вслід за Р. Моуді та Д. Аркенджел зауважимо, що позитивним результатом психологічного впливу є трансценденція як різновид подолання горя. Трансценденція – це процес духовного відродження, що вимагає глибокого проникнення в скорботу, чого не кожен може або хоче. Після цього його базові особистісні особливості підлягають змінам, бачення світу збагачується, а життя отримує якісний розвиток [6]. Людина стає більш мужньою, мудрою, доброю, починає більше цінувати життя. Змінюється ставлення до інших: зростають співчуття, розуміння і безкорислива любов. З іншого боку, можлива і фіксація людини на горі, що характеризується відчаєм, гнівом, при цьому відчувається нестача духовної віри, сенсу життя, можливості адаптуватися. Ці прояви потребують звернення за допомогою до фахівців, що допоможуть пережити втрату.

Теоретичний аналіз психологічної літератури уможливив надати рекомендації потерпілим: потрібно прийняти своє горе; не боятися проявляти свої почуття, відчай; не забувайте турбуватися про своє здоров'я; будьте терплячими; діліться своїм горем зі знайомими; спілкуйтесь з людьми, які пережили або переживають таке ж горе. Пам'ятайте, що скорбота є духовним пошуком, не соромтесь звернутися до релігії; допомагаючи іншим, допоможете собі; не приймайте кардинальних рішень; спробуйте ще раз адаптуватися до життя. Заздалегідь готуйтесь до пам'ятних дат, пов'язаних із людиною, яку ви втратили. Добре мати поруч людину, готову вислухати вас, доцільно виконувати традиційні ритуали.

Таким чином, було проаналізовано теоретичні підходи до переживання горя і втрат, показано специфіку переживання втрати близької людини. Підкреслено, що у кожного перебіг горя є індивідуальним, як і прийняття втрати. Вказано на особливості горювання в ситуаціях втрати дитини, перинатальних втрат, у разі дитячих втрат (близьких або сиблінгів). Подано модель переживання втрати за Е.Кюблер-Росс.

Втрата для індивіда може набути характеру кризи чи екзистенційного конфлікту, коли він стикається з «даностями існування» і має знайти власну відповідь на втрату. Представлено техніку «Колесо життєвого балансу», надано рекомендації для осіб, які переживають втрату, пов'язані з прийняттям горя, проявом почуттів, турботою про своє здоров'я та наповненість життя. Перспективами подальших розвідок є виявлення специфіки проведення груп зустрічей, що спрямовані на завершення роботи горя, опис ефективних практик навчання спеціалістів, що допомагають у ситуаціях втрати.

Література:

1. Василюк Ф.Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций). Москва, 1984.
2. Волкан В., Зинтл Э. Жизнь после утраты : Психология горевания / пер. с англ. 2-е изд. Москва : Когито-Центр, 2014. 160 с.
3. Добряков И.В., Блох М.Е., Фаерберг Л.М. Перинатальные утраты : психологические аспекты, специфика горевания, формы психологической помощи. *Журнал акушерства и женских болезней.* 2015. № 3. С. 4–10.
4. Заманаева Ю.В. Переживание утраты близкого как процесс изменений во внутреннем

мире личности : автореф. дис. … канд. психол. наук : 19.00.01. СПб., 2004. 20 с.
5. Малкина-Пых И.Г. Психологическая помощь в кризисных ситуациях. Москва : Изд-во Эксмо, 2005. 960 с.
6. Моуди Р., Аркэнджел Д. Жизнь после утраты. Как справиться с несчастьем и обрести надежду. Киев ; Москва : София, 2003, 288 с.
7. Отрадинская В.В. Социально-психологические особенности переживания и совладания с ситуацией потери ребенка в террористическом акте: на примере матерей Беслана : автореф. дис… канд. психол. Наук : 19.00.05. Москва, 2011. 20 с.
8. Психология личности : Словарь-справочник / Под ред. П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. Киев : Рута, 2001. 320 с.
9. Фрейд З. Печаль и меланхолія. Психология эмоций. Тексты. 2-е изд. / под ред. В.К. Вилюнаса, Ю.Б. Гиппенрейтер. Москва : Изд-во МГУ, 1993, С. 215–223.
10. Шефов С. Психология горя. Санкт-Петербург : Речь, 2006. 144 с.
11. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия. Москва : Независимая фирма «Класс», 1999. 576 с.
12. Bereavement : Reactions, Consequences, and Care. Osterweis M, Solomon F, Green M, editors. Washington (DC): National Academies Press (US); 1984. URL: https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK217849/ (Дата доступу 02.05.2019)
13. Coping with grief and loss / Composed by A. Reith. URL: http://www.csustan.edu/counseling/grieflosshandout.html
14. Littlewood J. Aspects of Grief : Bereavement in Adult Life. Tavistock / Routeledge, London ; New-York 2015. 191 p.
15. Snaman J.M., Kaye E.C., Torres C., Gibson D., Baker J.N. Parental Grief Following the Death of a Child from Cancer : *The Ongoing Odyssey Pediatric Blood & Cancer.* 2016. Vol 63. Is. 9.

Vlasenko I. A., Vinnyk N. D. Experience of bereavement: peculiarities, conflict, transcendence, coping

The theoretical analysis of psychological literature concerning bereavement is presented in the article. An emotional experience is described as a special inner work by means a person can get over difficult life events and conditions and recreate a lost balance of mind in short cope with difficult situation. It is emphasized that bereavement is individually specific. The peculiarities of parents' bereavement after child's loss, perinatal death, (parent/sibling's) loss in childhood are described. Risk factors connected with a loss experience in childhood have been identified that increases a probability of psychological deviations such as a loss at the age younger 5, mother's loss for girls younger 11, father's loss for boys adolescents, conflict relations with deceased. In the article have been analyzed a phenomenon, stages, parts and peculiarities of grieving. It is shown loss events are considered among the most stressful ones for a person while at the same time such experience has a great constructive potential such the opportunity to reconsider one's existence, find a new life sense, better understand his/her inner world.

The attention is focused on life reconstruction stage of grief when a person renew lost social cohesion, return lost value of one's life while plans for future are being rebuilt. The loss can be perceived by a person as a crisis/existential conflict when he/she faces "givens of existence" as a death, a freedom, an isolation as well as absence of sense. While having such conflict experience the griever has to deeply reflect his/her existence, limitations, possibilities and therefore one can find, suffer his/her own response for the loss. It has been proposed an instrument of a Life Balance Wheel that can be used for reconsidering a griever's life, seeking his/her resources. The authors have also given the recommendation to grievers.

Key words: *grieving, child's loss, parent/sibling's loss, risk factors, work of mourning.*

УДК 159.942:331.54
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.3-1.7

О. А. Дніпрова
кандидат медичних наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки та психології
Університет імені Альфреда Нобеля

Т. В. Єрмолаєва
старший викладач кафедри педагогіки та психології
Університет імені Альфреда Нобеля

СИНДРОМ ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ У ПРЕДСТАВНИКІВ РІЗНИХ ПРОФЕСІЙ

У статті аналізується проблема взаємозв'язку синдрому емоційного вигорання і копінг-поведінки психологів та лікарів-стоматологів.

В дослідженні взяли участь 2 групи, що включають в себе 40 психологів, та 40 – лікарів-стоматологів. Респондентам було запропоновано методики, що дозволяють виявити і визначити наявність та рівень емоційного вигорання та способи подолання емоційного вигорання, які найчастіше використовують фахівці.

Всі випробовувані проходили тестування в такому порядку: заповнення анкети-опитувальника В. Бойко «Діагностика рівня емоційного вигорання»; Гіссенського особистісного опитувальника тест «Я», тест «Він, Вона»; опитувальника «Індекс життєвого стилю» LSI (Plutchik R, Kellerman H. & Conte H.); опитувальника способів опанування (Lazarus R., Folkman S.).

Отримані в дослідженні дані та їх аналіз, дає змогу зробити висновок: не дивлячись на те, що синдром емоційного вигорання повністю не сформований ні у психологів, ні у стоматологів, у респондентів групи психологів всі три фази перебуваюь на стадії формування, в той час як у групи стоматологів на стадії формування виявлена лише одна фаза. Таким чином, можна дійти висновку, що психологи більше схильні до переживання проявів емоційного вигорання ніж лікарі-стоматологи. Це, на наш погляд, пов'язано зі специфікою роботи психологів, які постійно стикаються з негативними переживаннями клієнтів, мають більший рівень емпатія щодо проблеми клієнта і т. інш.

Обидві групи спеціалістів використовують одні й ті ж копінг-стратегії, такі як «самоконтроль» та «позитивна переоцінка». Проте психологи часто дистанціюються від стресової ситуації, не вирішуючи тим самим проблему вигорання, яке вже має місце, а «консервуючи» її. Що стосується стоматологів, то крім «самоконтролю» та «планування розв'язання проблем», вони використовують копінг-стратегії конструктивного характеру, тобто приймають відповідальність та самі планують розв'язання проблем, але, окрім того ще шукають підтримки у соціумі, що сприяє зниженню емоційної напруги і знижує швидкість наростання емоційного вигорання.

Ключові слова: *копінг-стратегії, копінг-поведінка, самоконтроль, позитивна переоцінка, дисфункціональні наслідки.*

Постановка проблеми в загальному вигляді. В останні роки зростає інтерес до проблеми зміцнення здоров'я фахівців будь-яких професій у зв'язку з необхідністю збереження трудових ресурсів і підвищення ефективності професійної діяльності (Ломов Б.Ф., Никифоров Г.С., Ананьєв В.А., Водоп'янова Н.Є., Анциферова Л. І., Luban-Plocca B., Maslach C., Matulene G. та інші). Особливо значущі дослідження впливу професійної діяльності на стан психічного здоров'я професіоналів у галузі медицини та психології (Ташликов В.А., Маркова А.К., Абрамова Г.С. Безносов СП., Вачков І.В. та інші). Як чинник ризику погіршення їх здоров'я виділяють інтенсивне емоційне напруження під час взаємодії з людьми. У лікарів стоматологів і психологів нерідко виявляють симптоми соматичних і нервово-психічних розладів, що ведуть до професійної деформації, високий рівень емоційного вигорання з домінуванням тривоги і клінічної депресії, хронічну втому [7; 8].

Емоційне вигорання це вироблений механізм емоційної, частіше за все професійної, поведінки. «Вигорання» це функціональний стереотип, адже дає змогу людині самостійно керувати і доцільно витрачати енергетичні ресурси. Тим часом, можуть мати місце та його дисфункціональні наслідки, коли вигорання негативно впливає на виконання професійних обов'язків [1]. У зв'язку з цим актуально досліджувати у даних фахівців не лише прояви емоційного вигорання, а й процеси адаптації до стресу (психологічні захисні механізми і копінг-стратегії).

Все різноманіття причин, що детермінує синдром емоційного вигорання, призводить до поведінки або в формі психологічного захисту від

© Дніпрова О. А., Єрмолаєва Т. В., 2019

неприємних переживань, або у вигляді конструктивної активності особистості, спрямованої на розв'язання проблеми.

У зв'язку з вивченням того, як люди поводять себе в стресових ситуаціях в повсякденному житті, а також в екстремальних умовах, Р. Лазарусом і С. Фолкманом було введено термін «coping behavior» (поведінку подолання), який використовувався для опису можливих та притаманних людині способів поведінки в різних ситуаціях. Спочатку це поняття визначалося, як сума когнітивних і поведінкових зусиль, що витрачаються людиною для послаблення впливу стресу. Сучасний підхід до вивчення механізмів формування поведінки подолання стресу включає таке положення: людині властивий інстинкт подолання, однією з форм прояву якого є пошукова діяльність, що забезпечує участь певних стратегій в процесі взаємодії суб'єкта в різних ситуаціях. Дослідження взаємозв'язку синдрому емоційного вигорання і копінг-поведінки дозволяють спрогнозувати програми заходів з профілактики синдрому і виробити найбільш сприятливі стратегії подолання стресових ситуацій, що неминуче виникають під час професійної діяльності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій показує, що специфіка даного синдрому, особливо прояви його розвитку та стратегії копінгу вивчалися багатьма авторами і описані з допомогою різних понять (Адлер А., Ананьєв В.А., Богданова М.А., Бойко В.В., Безносов С.П., Водоп'янова Н.Є., Гришина Н.В., Джексон С., Зеєр Е.Ф., Елдишова О.С., Кайбишев В.Г., Климов Е.А., Ковалев С.В., Лазарус Р., Ломов Б.Ф., Маркова А.К., Маслач К., Никифоров Г.С., Орел В.Е., Ронгинская Т.И., Сыманюк Э.Э., Старченкова Е.С., Трунов Д.Г., Умняшкина Л.В., Фолкман С.,Форманюк Т.В., Фрейденберг Х.ДЖ., Matulene G.) і з різних позицій, але не дивлячись на велику кількість досліджень в закордонній та вітчизняній психологічній науці синдрому «емоційного вигорання», проблемам взаємодії поведінки подолання та емоційного вигорання присвячено недостатню кількість досліджень [2–6].

Попри велику кількість досліджень в закордонній та вітчизняній психологічній науці синдрому «емоційного вигорання», проблемам взаємодії поведінки подолання та емоційного вигорання присвячено недостатню кількість досліджень.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає у вивченні та описі взаємозв'язку емоційного вигорання та бажаних копінг-стратегій у психологів та лікарів-стоматологів .

Виклад основного матеріалу дослідження. З метою виявлення та вивчення синдрому емоційного вигорання у двох груп фахівців, психологів та лікарів стоматологів, було проведено низку досліджень. Для цього використовувалися такі методи дослідження:

- метод збору емпіричних даних - тестування;
- методи статистичної обробки та інтерпретації результатів дослідження: процентний підрахунок результатів; аналіз середніх величин; критерій Т Стьюдента.

В дослідженні взяли участь 2 групи, що включають в себе 40 представників професії психолог, та 40 лікарів стоматологів. Респондентам було запропоновано методики, що дозволяють виявити і визначити наявність та рівень емоційного вигорання, та способи подолання емоційного вигорання які найчастіше використовують фахівці. Всі випробовувані проходили тестування в такому порядку: заповнення анкети-опитувальника В. Бойко «Діагностика рівня емоційного вигорання»; Гіссенського особистісного опитувальника тест «Я», тест «Він,Вона»; опитувальника «Індекс життєвого стилю» LSI (Plutchik R, Kellerman H. & Conte H.); опитувальника способів опанування (Lazarus R., Folkman S.).

За результатами опитувальника В. Бойко «Діагностика рівня емоційного вигорання» ми отримали такі показники, які представлені на рис. 1.

У психологів фаза «Напруга» знаходиться на стадії формування (т = 55). Фаза «Резистенції» у психологів також знаходиться на стадії формування (т = 52). На цім симптом «Неадекватне виборче емоційне реагування» (т = 16) вже склався, водночас як інші симптоми даної фази перебувають на стадії формування. Це такі симптоми як: «Емоційно моральна дезорієнтації», «Розширення сфери економії емоцій», «Редукція професійних обов'язків». Аналіз фази «Резистенції» дає змогу побачити справжню картину ситуації емоційної ригідності, яка впливає на важливі сфери функціонування особистості. Насамеред, це спотворення Я-концепції, де уявлення про себе як про людину з високою мораллю і про професіонала – дифузно. Це може призвести до порушення етичних принципів як основи поведінки і взаємин з оточуючими. Фаза «Виснаження» також знаходиться на стадії формування (т = 51) поруч з усіма своїми симптомами: «емоційний дефіцит», «емоційна відстороненість», «особистісна відстороненість (деперсоналізація)», «психосоматичні та психовегетативні порушення».

У лікарів стоматологів фаза «Напруга» ще не сформувалася (т = 26). На цій стадії формування в ній знаходиться симптом «переживання психотравмуючих обставин». Оскільки в даному симптомі відбита динаміка реакції організму на стрес, то тут можна припустити, що у лікарів включилися механізми опанування стресових ситуацій. Інша група симптомів цієї фази у лікарів не склалася. Фаза «резистенції» у лікарів знаходиться на стадії формування (т = 41). У ній на цій стадії знаходяться симптоми: «неадекватне виборче емоційне реагування» і «редукція професійних обов'язків». Таким чином, у лікарів проявляється

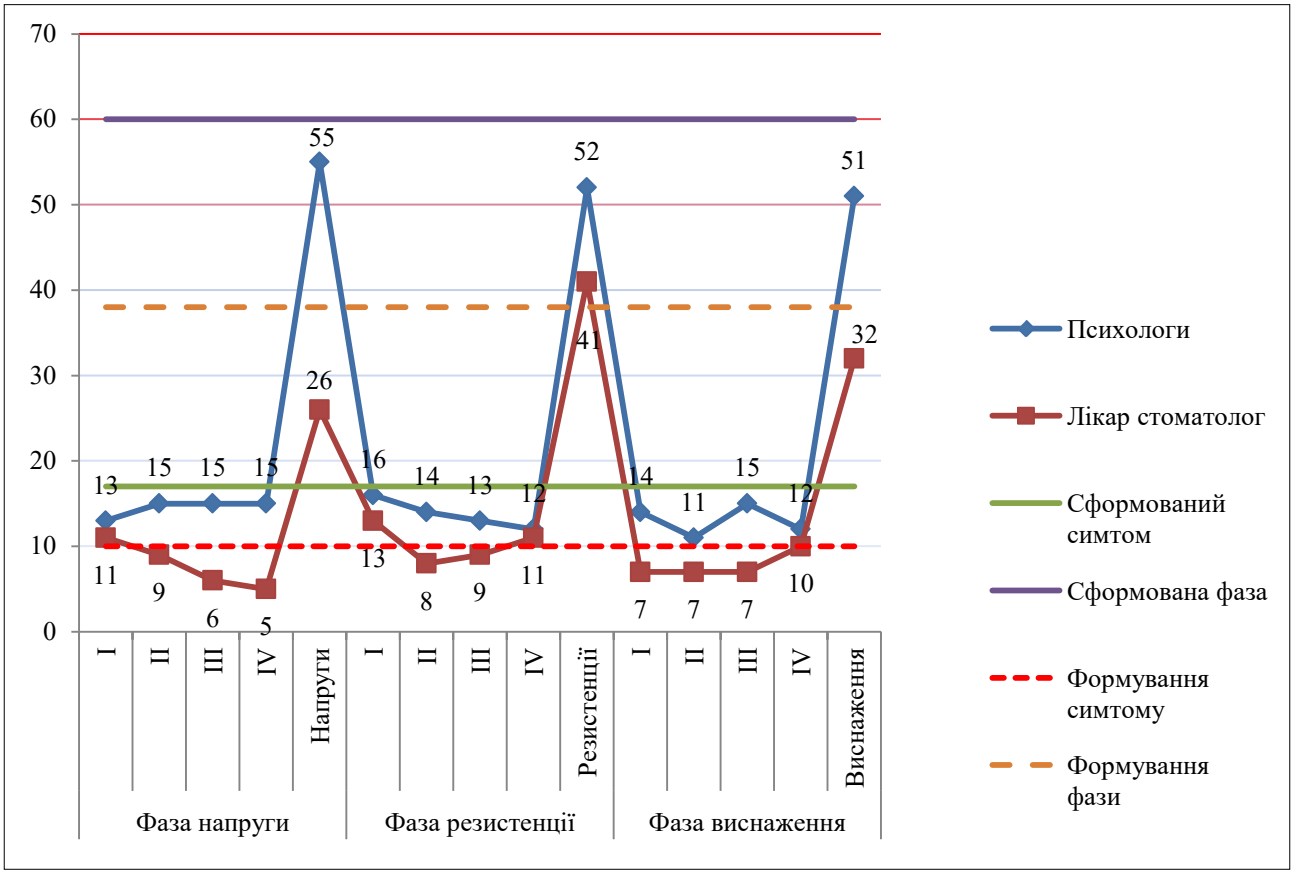

Рис. 1. Рівень «емоційного вигорання» за результатами опитувальника В. Бойко

складність в диференціації власного емоційного фону, що, як правило, пов'язано з погіршенням емоційного самопочуття і може призвести до напруги. Інші симптоми даної фази у лікарів не склалися. Остання фаза «Виснаження» не сформувалася (т = 32). У ній переважну кількість симптомів не сформовано. Симптом «психосоматичні та психовегетативні порушення» (т = 10) у лікарів знаходиться на стадії формування, що свідчить про погіршення фізичного самопочуття у зв'язку з реакцією на стресові ситуації.

Наведені дані показують, що у всіх фахівців немає сформованого синдрому емоційного вигорання. У психологів всі його фази знаходяться на стадії формування. У стоматологів на стадії формування знаходиться фаза «Резистенції» а фази «Напруга» і «Виснаження» ще не сформувалися. Крім того, тут чітко простежується лінія погіршення психофізичного самопочуття у всіх фахівців, виражена в виникненні деструктивного захисту за типом «Уникнення» (симптоми: «деперсоналізація», «емоційна відстороненість»), а також в появі соматичних і вегетативних порушень як симптомів тілесної трансформації стресу.

Результати дослідження за Гіссенським особистісним опитувальником представлені на Рис. 2.

Згідно з отриманими результатами, соціально-психологічний «профіль» особистості фахівців виглядає у такий спосіб.

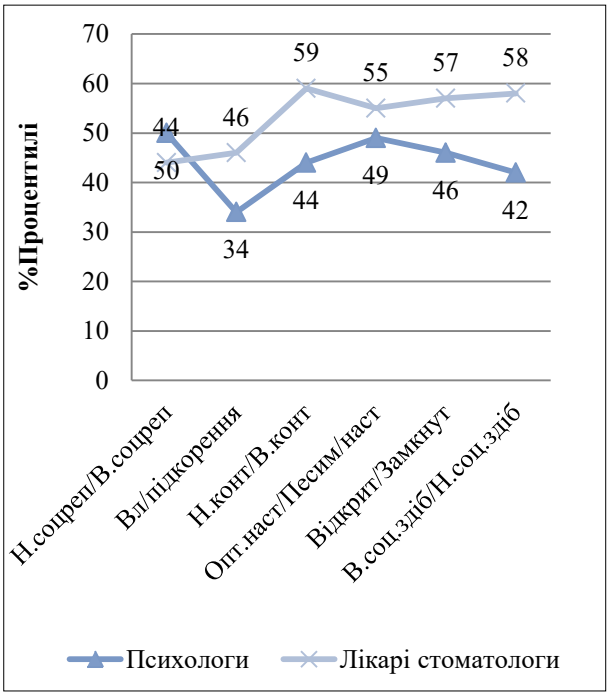

Рис. 2. Соціально-психологічний «профіль» особистості фахівців

Показники соціально-психологічного профілю особистості у психологів і лікарів. Соціально-психологічний «Профіль» особистості психолога виглядає таким чином. Психологи адекватно оці-

нюють свою соціальну репутацію і здатність взаємодіяти з оточенням (за шкалою І «Соціальне схвалення» т = 50%). Водночас психологи владолюбні, вони прагнуть зайняти лідируюче положення серед оточуючих, виявляють наполегливість у досягненні мети, можуть наполягти на своєму (за шкалою ІІ «Домінантність» т = 34%).

Для психологів швидше характерно зниження контролю. Вони непостійні, схильні до безтурботної поведінки (за шкалою ІІІ «Контроль» т = 44%). Фон настрою у них рівний (за шкалою IV «Настрій» т = 49%). Вони швидше довірливі, відкриті, відверті з людьми (за шкалою V «Відкритість» т-46%). Також психологи вважають, що у них достатньо розвинені соціальні здібності. Вони активні, соціально стійкі, успішно взаємодіють з оточенням (за шкалою VI «Соціальні здібності» т = 42%).

Соціально-психологічний «профіль» особистості лікаря стоматолога виглядає таким чином. За даними самооцінки, у лікарів є деякі складності взаємодії з соціальним оточенням; ймовірніше вони не вважають себе привабливими та шанованими іншими (за шкалою І «Соціальне схвалення» т = 44%). Лікарі швидше владолюбні і претендують на першість (за шкалою ІІ «Домінантність» т = 46%). Свій контроль вони оцінюють як високий, що проявляється як педантичність, відсутність схильності до легковажної поведінки (за шкалою ІІІ «Контроль» т = 59%). Лікарі схильні до зниженого настрою, бувають пригнічені, самокритичні (за шкалою IV «Настрій» т = 55%). Також вони оцінюють себе як замкнутих, недовірливих і відсторонених від інших (за шкалою V «Відкритість» т = 57%); з низькими соціальними здібностями (за шкалою VI «Соціальні здібності» т = 58%).

Показники дослідження за опитувальником «Індекс Життєвого стилю»LSI (Plutchik R, Kellerman H. & Conte H.) відображено на рис. 3.

У психологів, провідною стратегією психологічного захисту стала «компенсація» (т = 5б%). Таким чином, для психологів характерно приховане відчуття власної неповноцінності, яке вони прагнуть подолати шляхом аналізу і усунення власних недоліків.

Домінанта «компенсації» дозволяє охарактеризувати психологів, як людей з установкою на серйозну і методичну роботу над собою, схильних долати труднощі та прагнути досягати високих результатів в своїй діяльності. Психологами також активно використовується «Придушення» (m = 53%), з допомогою якого вони намагаються витіснити неприємні імпульси, що провокують стан тривоги. Найменше психологами використовується захист «інтелектуалізація» (m = 3%). Це означає, що вони не схильні долати конфлікт шляхом надмірної раціоналізації, де скорочена сфера почуттів.

У лікарів стоматологів серед захистів найбільш виражено «Реактивну освіту» (m = 67%). З допомогою реактивної освіти особистість намагається стримувати соціально неприємні та неприйнятні з її точки зору почуття, думки, дії, шляхом розвитку протилежних прагнень. Це вказує, що лікарі намагаються контролювати соціально неприйнятні імпульси, прагнуть відповідати загальноприйнятим стандартам поведінки, схильні до моралізаторства, бажають бути прикладом для оточуючих. На «другому» місці за ступенем вираженості у лікарів захист «Придушення» (m = 58%), спрямований на витіснення в область несвідомого неприємних імпуль-

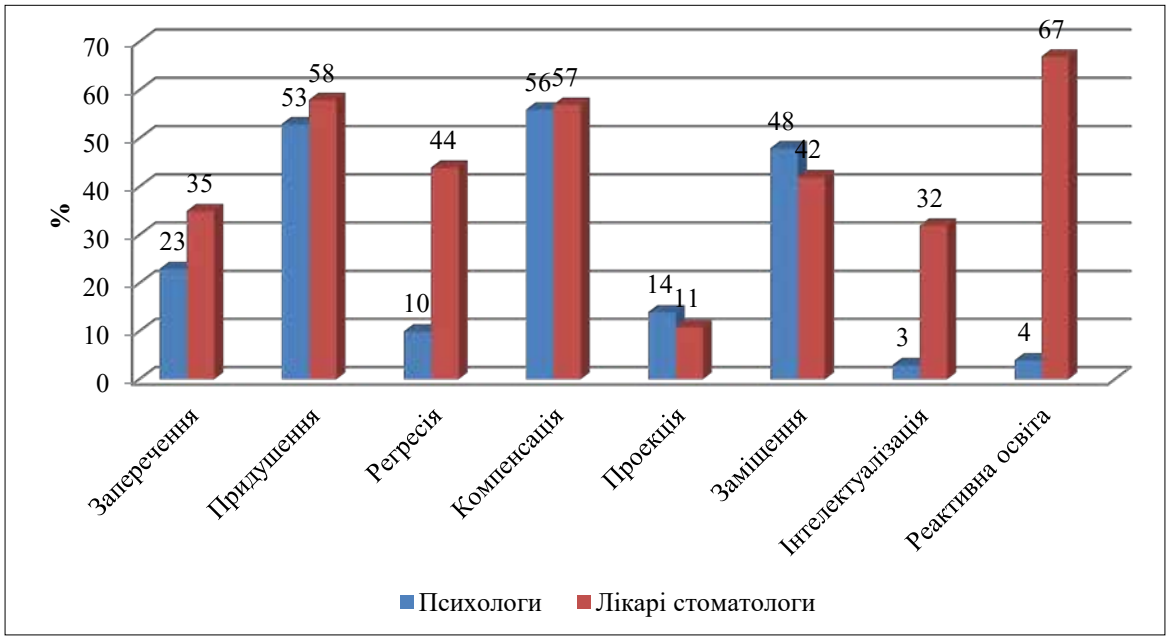

Рис. 3. Механізми психологічного захисту

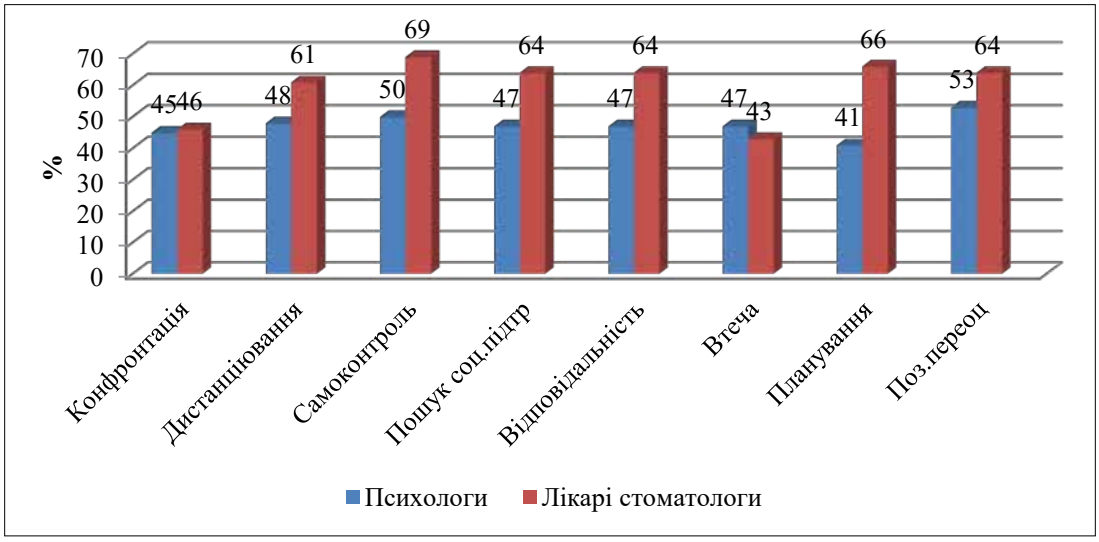

Рис. 4. Копінг-стратегії психологів та лікарів стоматологів

сів. Лікарі, використовуючи «Придушення», схильні уникати ситуацій, які б викликали у них страх. Третю позицію у лікарів займає «Компенсація» (m = 57%). Характеризується прагненням особистості замінити реальний або уявний недолік на прийнятну для себе якість. Використання «Компенсації» сприяє розвитку бажання працювати над собою, виправляти свої недоліки, долати труднощі, досягати високих результатів. Найменше лікарями використовується механізм «Проекції» (m = 11%), спрямований на перенесення зовні неприйнятних почуттів, думок, дій.

Аналіз стратегій копінгу згідно з методикою «Опитувальник способів опанування» (Lazarus R., Folkman S.) в адаптації ТЛ.Крюкової) представлено на рис. 4.

Для психологів максимальна частка використання належить копінг-стратегії «Позитивна переоцінка» (т = 53%). Даний копінг характеризується тим, що в стресовій ситуації психологи оптимістично дивляться на можливість її подолання та фокусують свою увагу на позитивних значеннях у складній ситуації.

На другому місці у психологів – «Дистанціювання» (т = 48%) і «Самоконтроль» (т = 50%). Тобто психологи намагаються дистанціюватися від ситуації і роблять спробу контролювати свою поведінку.

Найменше психологами використовується копінг-стратегія «Планування розв'язання проблем» (т = 41%), яка характеризується виробленням чітких кроків для подолання труднощів. Виявлено, що лікарі вважають за краще в стресових ситуаціях використовувати в якості базисної, стратегію «Самоконтролю» (т = 69%).

Ця стратегія характеризується прагненням особистості контролювати в напруженій ситуації свої почуття і дії. Також лікарі використовують конструктивний копінг «Планування розв'язання проблем (m = 66%). Далі йдуть копінги: «Прийняття відповідальності» (т = 64%), «Пошук соціальної підтримки» (т = 64%), «Позитивна переоцінка» (т = 64%). Найменше лікарями використовується стратегія «Втеча від проблемної ситуації» (т = 43%).

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Отже, отримані в дослідженні дані та їх аналіз, дає змогу зробити висновок: не дивлячись на те, що синдром емоційного вигорання повністю не сформований ні у психологів ні у стоматологів, у респондентів групи психологів всі три фази знаходяться на стадії формування, в той час як у групи стоматологів на стадії формування виявлена лише одна фаза. Таким чином, можна дійти висновку, що психологи більше схильні до переживання проявів емоційного вигорання ніж лікарі-стоматологи. Це, на наш погляд, пов'язано зі специфікою роботи психологів, які постійно стикаються з негативними переживаннями клієнтів, мають більший рівень емпатія щодо проблеми клієнта тощо.

Обидві групи спеціалістів використовують одні й ті ж копінг-стратегії, такі як «самоконтроль» та «позитивна переоцінка». Проте психологи часто дистанціюються від стресової ситуації, не вирішуючи тим самим проблему вигорання, яке вже має місце, а «консервуючи» її. Що стосується стоматологів, то крім «самоконтролю» та «планування розв'язання проблем», вони використовують копінг-стратегії конструктивного характеру, тобто приймають відповідальність та самі планують розв'язання проблем, але, окрім того ще шукають підтримки у соціумі, що сприяє зниженню емоційної напруги і знижує швидкість наростання емоційного вигорання.

Література:

1. Водопьянова Н. Синдром выгорания : диагностика и профилактика. СПб.: Питер, 2008. 336 с.
2. Бойко В.В. Энергия эмоций в общении : взгляд на себя и на других. Москва, «Наука», 1996. 154 с.
3. Лазарус Р. Психологический стресс и копинг-процессы. Москва : Медицина, 1966. 466 с.
4. Лазарус Р. Транзактная теория и научное исследование эмоции и копинга. Москва : Медицина, 1987. 67 с.
5. Трунов Д.Г. «Синдром сгорания» : позитивный подход к проблеме. *Журнал практического психолога.* № 5. Москва, 1998. С. 84–89.
6. Юрьева Л.Н. Профессиональное выгорание у медицинских работников : Формирование, профилактика, коррекция. Київ : Изд-во Сфера, 2004. 272 с.
7. Психолог. Професіограма. URL: http://um.co.ua/12/12-2/12-2710.html
8. Лікар стоматолог. Професіограма. URL: http://profi.org.ua/profes/likar_stom.shtml

Dniprova O. A., Yermolaieva T. V. Syndrome of emotional burnout in representatives of different professions

The article analyzes the problem of the relationship between the emotional burnout syndrome and the coping behavior of psychologists and dental practitioners.

The study involved 2 groups, which include 40 psychologists and 40 dentists. Respondents were offered methods to identify and determine the presence and level of emotional burnout and ways to overcome emotional burnout, which are the most often used by professionals.

All subjects were tested in the following order: filling in questionnaire by V. Boyko "Diagnosing the level of emotional burnout"; Gissen personal questionnaire test "I", test "He, She"; LSI Life Style Index questionnaire (Plutchik R, Kellerman H. & Conte H.); Questionnaire for methods of mastering (Lazarus R., Folkman S.).

The data obtained in the study and their analysis, make it possible to conclude: despite the fact that neither psychologists nor dentists face complete emotional burnout, the respondents of the group of psychologists, all three phases are in the formation stage, while in the group of dentists at the stage of formation revealed only one phase. Thus, we can conclude that psychologists are more likely to experience the manifestations of emotional burnout than dental practitioners. This, in our opinion, is related to the specifics of the work of psychologists who are constantly faced with negative experiences of clients, have a higher level of empathy with regard to the client's problem, etc.

Both groups of specialists use the same coping strategies, such as "self-control" and "positive revaluation". However, psychologists often distance themselves from the stressful situation, thus not solving the problem of burnout, which already takes place, but "preserving" it. As for dentists, in addition to "self-control" and "problem-solving planning", they use constructive coping strategies, that is, they take responsibility and plan to solve problems themselves, but besides, they are still looking for social support that reduces emotional stress and reduces the rate of growth of emotional burnout.

Key words: *coping strategies, coping behavior, self-control, positive revaluation, dysfunctional consequences.*

УДК 159.954.3
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.3-1.8

В. В. Жовтянська
кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник
Інститут соціальної та політичної психології
Національної академії педагогічних наук України

ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ СПРИЙНЯТТЯ АБСТРАКТНОГО МИСТЕЦТВА

У статті аналізуються психологічні механізми, які лежать в основі сприйняття абстрактного мистецтва. Ці механізми визначаються на основі теорії, яка описує процеси формування і функціонування суб'єктивних репрезентацій дійсності. Згідно з цією теорією суб'єктивна репрезентація як результат пізнання завжди є в діалектичний єдності з процесом пізнання. Водночас процес формування суб'єктивних репрезентацій здійснюється на основі смислу, який є пошуковою гіпотезою про якості певного об'єкта і може мати різну ступень завершеності та оформленості. Він формується на основі індивідуальних асоціацій, пов'язаний з емоційною сферою психіки та виражає індивідуальний пристрасний погляд на дійсність. Крім того, смисл представляє собою дорефлексивний модус пізнання і зазвичай залишається неусвідомлюваним. Абстрактне мистецтво, закриваючи можливості для однозначних інтерпретацій власного змісту, тим самим актуалізує пошукову складову постання суб'єктивної репрезентації, тобто смисл. Таким чином, сприйнятий зміст абстрактного мистецького твору є актуалізованою гіпотезою про якості певного зрізу дійсності, яка заснована на індивідуальних асоціаціях і пов'язана з емоційною сферою психіки. Водночас абстрактне мистецтво дозволяє змістити фокус уваги глядача на ті аспекти сприйняття дійсності, які зазвичай залишаються неусвідомлюваними. Таке мистецтво відтворює ті недискретні процесуальні аспекти функціонування суб'єктивних репрезентацій, які не підлягають однозначним закінченим визначенням й інтерпретаціям. У статті зазначається, що зміст мистецтва ніколи не зводиться до референтної функції, тобто здатності представляти конкретний денотат. Чим більше той чи інший жанр мистецтва фіксується на формі, тобто на конкретних предметних засобах художнього вираження, тим більше мистецькій витвір є унезалежненим від денотативності. При цьому розгортання смислів як суб'єктивних способів бачення дійсності, що також містять і ставлення до цієї дійсності, є вихідною цінністю для будь-якого жанру мистецтва.

Ключові слова: *психологія мистецтва, суб'єктивна репрезентація, процес пізнання, результат пізнання, смисл, асоціація, емоційна сфера психіки.*

Постановка проблеми. У сучасній психології є зовсім небагато концепцій, які б визначали загальні механізми сприйняття мистецького твору. Власне, таких концепцій небагато і в історії психологічної науки. Насамеред, це пов'язано зі складністю проблеми дослідження. Вивчати строгим науковим методом те, що належить до царини естетики, це майже те саме, що «вимірювати гармонію алгеброю». Та водночас механізми естетичного сприйняття є психологічними в своїй основі, а відтак можуть і мають вивчатися психологією.

Та окрім складності проблеми, брак досліджень у цій галузі пов'язаний із нестачею методологічних засобів, релевантних для її вирішення. Зокрема, західна психологія довгий час розвивалася під впливом біхевіористичної парадигми; радянська ж психологія, як відомо, розвивалася у річищі марксизму. Але і біхевіоризм, і марксизм, кожен по-своєму, є вузько прагматичними вченнями, які не надто пристосовані для вивчення такої надлишкової з прагматичного погляду діяльності, як мистецтво.

Звісно, це не означає, що психологічні дослідження мистецтва взагалі не проводились; їхній огляд буде представлено нижче. Окремою проблемою в межах загального напрямку вивчення психології мистецтва є аналіз сприйняття абстрактного, або нефігуративного мистецтва. Такий його різновид, який став чи не найбільш яскравою ознакою доби модерна, і досі викликає багато суперечок і подекуди навіть нерозуміння. Це пов'язано з тим, що абстрактне мистецтво нібито втрачає функцію референції (тобто здатність щось показувати, презентувати), притаманну класичному фігуративному мистецтву. Відповідно, позбавлене референції мистецтво часто сприймається як позбавлене змісту. Тож про що говорить абстрактне мистецтво і де ховається його зміст? Відповідь на це питання, представлена не в мистецтвознавчій, а в психологічній площині складає мету цієї роботи.

Огляд літератури. Розглянемо найбільш відомі психологічні підходи до аналізу мистецтва загалом. Хоча, як уже було зазначено, біхевіоризм і важко назвати вдалим методологічним базисом

© Жовтянська В. В., 2019

для аналізу мистецтва (на що вказували і західні психологи [1], втім на його основі також були розроблені теорії, які намагалися дати пояснення суті мистецького впливу. Так, Д. Берлін вважав, що задоволення від мистецького твору пов'язано з наявністю в цьому творі збуджуючого потенціалу, який, зі свого боку, зумовлений такими характеристиками стимула, як новизна, неочікуваність, складність тощо [там само]. Водночас задоволення залежить від збуджуючого потенціалу не лінійно, а по функції, що нагадує перевернуту літеру U. Це пов'язано з діяльністю двох фізіологічних систем підкріплень. Одна з них у відповідь на збуджуючий потенціал генерує позитивний афект, який збільшується зі збільшенням збуджуючого потенціалу, а інша генерує негативний афект, який так само збільшується зі збільшенням збуджуючого потенціалу. Одначе друга система, за Берліном, має більш високий поріг активації, тому включається дещо із запізненням у порівнянні з першою.

Ця теорія свого часу дістала свою порцію критики за фізіологічність і спрощеність і наразі належить швидше до історії психології, аніж до її актуального фокусу. Водночас видається цікавим, що в основу мистецького впливу Берлін поклав складність і не банальність вихідного стимулу – щось, що кидає виклик, а не заспокоює і повертає до рівноваги гомеостазу. Якщо ця теорія є наразі надбанням історії науки, то еволюційні теорії естетики, які є не менш спрощеними та «фізіологічними», тим не менш наразі залишаються актуальними [2]. Згідно з ними, психічне сприйняття прекрасного є напрацьованим в процесі еволюції механізмом, який допомагає індивіду обрати найбільш сприятливе для нього оточуюче середовище або ж найбільш пристосованих для розмноження представників свого виду. Відповідно, естетична привабливість мистецького твору зумовлена еволюційно сформованою системою нейрофізіологічних підкріплень, яка спричиняє наше гарне самопочуття, кожного разу, коли ми сприймаємо щось, що корисно для нашого пристосування. Такими, зокрема, є гармонійні пейзажі або чарівні представники протилежної статті.

Про обмеженість таких теорій, мабуть, немає сенсу говорити розлого. Найпершим контрприкладом, який тут спадає на думку, є той факт, що прекрасними нам можуть видаватися, зокрема, і речі, які мало стосуються нашого біологічного пристосування, а то й навіть шкодять йому. Одне з чисельних визначень краси, як того ступеню жахливого, який ми спроможні винести, теж має свою парадоксальну правду. Крім того, що з позиції еволюційних теорій важко пояснити загрозливу красу морської бурі або виверження вулкана, з них так само важко пояснити, чому нам можуть видаватися прекрасними абстрактні фігури або певні поєднання кольорів.

Втім на останнє зауваження в межах цих теорій можна знайти своє пояснення. Н. Хамфрі висунув припущення, що естетичні вподобання походять з предиспозиції людей і тварин вишукувати враження, які допомагають їм вчитися класифікувати об'єкти дійсності через безпосередню легкість схоплення [там само]. Тому нам подобаються регулярності, повтори, симетрія тощо.

Увагу структурам, які можна знайти зразках в художньої творчості, приділяв відомий дослідник мистецтва Р. Арнхейм [3]. Будучи гештальтистом, він розглядав картину як рівнодіючу усіх візуальних «сил», які формуються художніми засобами (формою, місцеположенням об'єктів на полотні, напрямками ліній і перспективи, кольором тощо). Цілісність мистецького витвору, за Арнхеймом, вимагає рівноваги між різновекторними силами, тобто структурними елементами картини. Дослідник вважав, що будь-яке художнє полотно є свого роду судженням про сутність дійсності. Тому художня форма завжди має певне значення: вона вказує на щось більше, ніж є вона сама. Якщо структурні елементи суперечливі та неврівноважені, то це заплутує мистецький виклад: невизначеність змушує глядача коливатися між двома і більше висловлюваннями, які не створюють цілісного враження.

Якщо в історії психології переважали біхевіористичні та когнітивно-орієнтовані концепції мистецтва, то зараз, ніби для завершення гештальту, активно розвиваються напрямок, у якому вивчаються особливості емоційного відгуку на мистецький витвір. Тут наразі не пропонується якоїсь цілісної естетичної теорії, а більше йдеться на емпіричні дослідження перебігу емоційних реакцій. Вихідною позицію для цього напрямку є припущення про те, що в основі емоцій лежать не самі по собі події, а їхні суб'єктивні оцінки [1]. Якщо це припущення видається самоочевидним, то інше припущення є значно більш цікавим. Воно полягає в тому, що різні емоції утворюються різними групами оцінок, тобто виступають як набір певних оціночних компонентів. Наприклад, для інтересу – емоції, яку постійно пов'язують з мистецьким впливом – виділяють два основні компоненти: перевірку новизни і перевірку копінг-потеціалу. Головною ідеєю, яка пов'язана з даним напрямком дослідження є те, що мистецький витвір може викликати не одну, а цілий набір емоцій, а відтак його вплив є складним, а не одновекторним і таким, що пов'язаний з дихотомією «задоволення-незадоволення».

Хотілося б звернути окрему увагу на два останні підходи до вивчення мистецького впливу. Кожен з них є цікавим і продуктивним по своєму, і водночас вони є майже протилежними за тим ракурсом, з якого вони підходять до аналізу мистецтва. Перший підхід зосереджується на цінності

самої художньої форми, водночас зазначаючи, що вона завжди виходить за межі того, що дано безпосередньо, тобто має функцію референції – здатність вказувати на щось інше. Другий підхід зосереджується на складності емоційного переживання, яке викликає художній твір. Саме ці три елементи, так чи інакше, має враховувати цілісна концепція сприйняття мистецтва: самоцінність художньої форми, референтну функцію мистецького витвору, а також ту його здатність викликати переживання, яка якнайкраще характеризує цей аспект існування людської культури.

Викладення основного матеріалу. Психологічна концепція, яка б враховувала всі три вище названі елементи, очевидно, має залучати до аналізу і когнітивні, і емоційні аспекти відображення індивідом оточуючої дійсності. Для розуміння особливостей сприйняття абстрактного мистецтва я пропоную авторську теорію, яка описує загальні закономірності формування і функціонування суб'єктивних репрезентацій дійсності [4]. Під суб'єктивною репрезентацією об'єкта тут розуміється сукупність характеристик і властивостей, які на думку індивіда притаманні певному об'єктові або явищу. Це можуть бути різноманітні знання, вірування, переконання, очікування тощо. Найближчим до дещо громіздкого терміну «суб'єктивна репрезентація» є загальновживане поняття «уявлення», але в психології воно найчастіше використовується для позначення образів пам'яті або фантазії. Розглянемо коротко основні положення вказаної теорії:

1) суб'єктивна репрезентація як результат відображення завжди є в діалектичний єдності з процесом відображення. Це положення базується на філософсько-методологічному баченні С. Рубінштейна, який наголошував, що психічний образ є лише в процесі пізнання суб'єктом оточуючої дійсності як момент цього пізнання [5]. Тобто не є образу як сталої одиниці, це завжди зміст пізнавальної діяльності, статичний аспект якої є певною абстракцією. Крім того, Рубінштейн вказував, що оскільки образ є лише в процесі пізнання суб'єктом оточуючої дійсності, то це означає, що цей образ є аспектом психічного життя взагалі; зокрема, він не є поза суб'єктом з його прагненнями, бажаннями, почуттями тощо. Тобто це загальне теоретико-методологічне положення фіксує момент єдності між когнітивною та емоційно-потребовою сферою психіки у цілісній життєдіяльності суб'єкта;

2) друге положення базується на здобутках теорії дуальних процесів. Ця теорія стверджує, що в основі формування будь-яких суджень індивіда про об'єкти і явища дійсності лежать когнітивні процеси двох типів [6–8]. Процеси першого типу характеризуються як швидкі, несвідомі, автоматичні і високопотужні. Вважається, що вони по своїй суті є інтуїтивними та такими, що ґрунтуються на асоціативних зв'язках. Процеси другого типу характеризуються як повільні, свідомі, довільні і ресурсовитратні. Вважається, що вони пов'язані з рефлексивністю і аналітичним мисленням; на них покладено функцію перевірки інтуїтивних знахідок, сформованих процесами першого типу. Процеси першого типу ще іноді позначаються як Система 1 або рефлекторна система, а процеси другого типу – як Система 2 або рефлексивна система;

3) систему 1 можна розглядати як пошукову гіпотезу щодо якостей певного об'єкта, яка необов'язково оформлюється як готова повноцінна відповідь. Це значить, що суб'єктивна репрезентація об'єкта може мати різну ступінь повноти та чіткості. Це корелює з першим положенням про те, що суб'єктивна репрезентація як результат пізнання завжди є в діалектичний єдності з процесом пізнання, тобто репрезентація може бути представлена як пошуковий варіант відповіді з різним ступенем завершеності чи оформленості. Такий погляд на Систему 1 ріднить це поняття з концептом смислу, бо він вводився Л. Виготським, а саме – як плинний недискретний аспект розгортання думки [9];

4) система 1 пов'язана з емоційною сферою, яка задає пристрасне оціночне ставлення до об'єктів, яке залишається присутнім в репрезентаціях дійсності, якщо тільки Система 2 не відокремить це пристрасне ставлення до речей від їхніх об'єктивних властивостей. Зв'язок Системи 1 з емоційною сферою дозволяє зіставити її з поняттям смислу вже в тому сенсі, як воно вводилось у О. М. Леонтьєвим, а саме – як пристрасний аспект семантично-опосередкованих репрезентацій (значень) [10];

5) без застосування рефлексії суб'єктивні репрезентації дійсності не відокремлюються індивідом від самої дійсності, і об'єкти в такому випадку сприймаються крізь призму певної когнітивної моделі. Це пояснюється тим, що ми зазвичай бачимо чи розуміємо не психічні образи чи суб'єктивні репрезентації, а зміст цих образів чи репрезентацій, тобто об'єктний, і як нам видається, об'єктивний світ. Розрізнити одне від одного якраз і дає змогу рефлексія, коли сам шлях побудови когнітивної моделі стає предметом уваги. Якщо ж процес відбувається повністю спонтанно і когнітивна модель не проблематизується, то питання про її неспівпадіння з об'єктом не постає;

6) є різновид суб'єктивних репрезентацій, для яких пристрасний, нераціоналізований аспект розуміння об'єктів є вихідною самостійною цінністю. Тут суб'єктивний погляд на речі і особистісний досвід переживання важливі самі по собі, поза рефлексією. Щодо таких суб'єктивних репрезентацій не має сенсу говорити про істину як логічну категорію і тут не потрібна раціональна верифікація. Це стосується

суб'єктивних репрезентацій, які мають естетичне або етичне навантаження, або сакральний зміст, який не верифікується за визначенням.

Якщо коротко, то дана теорія говорить, що формування суб'єктивних репрезентацій здійснюється на основі смислу, який є пошуковою гіпотезою про якості певного об'єкта, може мати різну ступень сформованості та оформленості та пов'язаний з емоційною сферою психіки. Надалі засновані на індивідуальних асоціаціях інтуїтивні знахідки, представлені у смислі, можуть проходити (або не проходити) раціональну верифікацію. Водночас є різновид суб'єктивних репрезентацій, для яких така верифікація не потрібна, оскільки пристрасний індивідуальний погляд на речі тут є вихідною цінністю. Вираження і розвиток таких суб'єктивних репрезентацій здійснюється, зокрема, з допомогою мистецтва, для якого й індивідуальний авторський погляд на речі, і здатність залучати емоції є необхідними принципами постання.

У контексті описаної теорії стають цілком пояснюваними засади сприйняття абстрактного мистецтва. Справді, сутність, зміст і спосіб впливу такого мистецтва стануть цілком зрозумілими, якщо пригадати, що за суб'єктивними репрезентаціями дійсності стоїть психічний процес, який за своїм характером є гіпотезою і пошуком відповіді, а не лише відповіддю як такою. Таке мистецтво звертається до смислу як процесуального аспекту постання суб'єктивних репрезентацій. Він з одного боку пов'язаний із переживаннями, емоційним відгуком на події, а з іншого – з пошуковим когнітивним процесом, зі спробами розуміння й інтерпретації проблеми. А абстрактне мистецтво – це і справді проблема, яка «запускає» пошук відповіді, тим самим стимулюючи глядача до інтеракціїї з мистецьким витвором. Це не значить, що відповідь має бути у вигляді якогось кінцевого оформленого образу, який дозволить «розгадати», опредметнити безпредметне по своїй суті мистецтво. Така однозначність швидше перетворила би художній витвір на нонсенс, а не вичерпала б його зміст. Адже як уже зазначалося, смисл є недискретним і плинним, його важко опредметнити вузькими рамками визначень. Водночас він безпосередньо пов'язаний з переживаннями, до яких абстрактне мистецтво спроможне апелювати напряму.

До речі, абстрактність – відсутність безпосередньо представленого денотату (об'єкту дійсності) – ще не означає, що витвір мистецтва не містить референції. Смисл уже за своєю природою є інтенціональним, тобто він завжди спрямований на характеризацію певного об'єкта. Просто це не значить, що ця характеризація має конкретний денотативний зміст. Адже наші уявлення про об'єкт можуть бути повними або неповними, чіткими або нечіткими, зваженими або наповненими емоційними враженнями. Ця динаміка і подекуди недовизначеність якраз і становить характеристику суб'єктивної репрезентації як психічного процесу. Відтворюючи складну сферу людських смислів і переживань мистецтво зовсім не обов'язково має звертатися до конкретики образів, а водночас воно спроможне розказати щось про дійсність, зокрема і про ті її аспекти, які взагалі важко відтворити в конкретних визначеннях.

Складна динаміка психічного процесу, який стосується суб'єктивних репрезентацій, добре відтворена різноманітністю мистецьких, передусім – образотворчих жанрів, які характеризуються різним ступенем і своїми особливостями фігуративності. Це може бути і вже згадуваний абстракціонізм, і сюрреалізм з його специфічним баченням дійсності, і імпресіонізм, більше зосереджений на точній передачі враження, ніж «об'єктивних» властивостей сюжету, і багато-багато інших.

Щоби не спрощувати сутність мистецтва, важливо зауважити, що його змісти зовсім не зводяться до референції: мистецтво це не лише «про щось», про якийсь зовнішній щодо нього об'єкт дійсності. Так само, як і гра, воно важливо само по собі, тут і зараз, в безпосередній присутності і в своїй власних межах. Відкриваючи смисли і викликаючи переживання мистецтво тим не менше живе по своїм власним законам – законам естетики. Якщо говорити про живопис, то це буде поєднання кольорів, зваженість композиції, специфіка перспективи тощо. Але водночас це і є ті засоби, з допомогою яких мистецтво спроможне викликати переживання.

Мистецтво завжди опікувалося власною естетикою, формою, ніколи не зводячись до змісту відтворюваного і його схожістю з денотатом. А чим більше уваги приділяється формі, тим більше художній витвір стає самопрезентаційним, унезалежненим від денотативності. Апогею ці тенденції знаходять в абстракціонізмі, але тією чи іншою мірою вони існували завжди. Саме тому художній витвір, скажімо, картина – це ніколи не фотографічний відбиток з об'єкта чи ситуації. Кожна епоха має свої особливості «викривлення» дійсності, а точніше – свої способи її бачення, які знайшли своє вираження в мистецтві. Так само свої особливості можуть мати й окремі художники. Ці особливості складають стиль епохи або митця, відтворюючи, з одного боку, естетичну самодостатність – деякий канон краси, а з іншого – філософію і світогляд певного соціуму або окремої особистості. В будь-якому разі, мистецтво завжди, насамперед, опікується смислами, тобто суб'єктивними способами бачення дійсності, які виступають для нього первинною цінністю.

Аналізуючи наявність або відсутність фігуративності в мистецтві я попередньо базувалася на зразках художньої творчості. Тут поява абстракціонізму свого часу сприймалася як естетичний

переворот і навіть нонсенс (і саме тому цей випадок особливо цікавий). Натомість деякі інші види мистецтва з відсутністю опредметненого змісту уживаються досить спокійно.

Якщо говорити про поезію, то можна помітити, що сучасна поетична творчість доволі розкута у виборі засобів висловлювання, від яких зовсім не вимагається чіткого окреслення об'єктів або подій. Якщо поетичне слово викликає живі емоції або алюзії у свого реципієнта, то це значить, що воно вже знаходить свій відгук і має свій зміст. Водночас ніхто не вимагає, щоб цей зміст був уніфікований і зрозумілий для всіх. У цьому така поетична творчість подібна до нефігуративного живопису, який більше апелює до суто індивідуального сприйняття, аніж до наперед визначеного митцем образу. В цьому плані сучасна поезія до певної міри контрастує із зразками поезії класичної, для якої незрозумілість змісту не є нормою. (Розподіляючи поезію на сучасну і класичну, я заздалегідь вдаюсь до свідомого спрощення, оскільки різноманітність жанрів, так само як і різноманітність зразків всередині цих жанрів для поетичної творчості не викликає сумнівів). Та водночас і в класичному мистецтві від художнього слова ніколи не вимагалося чіткості та прозорості логічного силогізма.

Поезія за визначенням зосереджена на засобах художнього вираження: римі, ритмі, благозвучності, грі слів тощо. А як вже зазначалося, чим більше уваги приділяється формі, тим більше арт-об'єкт стає унезалежненим від денотативності. Тому відсутність апеляції до чітко опредметненої конкретики, до визначеного сюжету для цього жанру зазвичай не сприймається як проблема. Узагалі, гра між формою і змістом є тією інтригою і звабою, яка завжди буде в арсеналі поетичної творчості.

Якщо для поезії нефігуративність є розповсюдженим явищем, то для музики – це обов'язкова і внутрішньо притаманна їй характеристика. Хоча музика і здатна виражати переживання і навіть смисли, вона повністю позбавлена денотативного змісту. Іноді вона супроводжується текстом для компенсації такої його відсутності, і тоді ми отримаємо окремий жанр – пісенна творчість, та водночас музика цілком може існувати і сама по собі. Для неї притаманна повна зосередженість на формі – на звучанні і його гармонії. Музика – це найбільш доступний і звичний спосіб торкнутися досвіду інтенціональних переживань і смислів, позбавлених предметної завершеності.

Узагалі, сам феномен абстрактного мистецтва дає можливість унаочнити ті складні механізми, які стоять за формуванням суб'єктивних репрезентацій. Він показує, що наші уявлення про об'єкти необов'язково є усталеними і однозначними, і що за ними стоїть процес пізнання, який необов'язково набуває закінченої форми. У певному сенсі абстрактне мистецтво – це найбільш «психологічне» мистецтво, воно розгортає за суб'єктивною репрезентацією психічний модус її постання. Можливо, це найкоротший шлях до людської душі (але зовсім необов'язково найлегший). Цей шлях є тим більше цікавий, якщо зважити на те, що пошуковий процесуальний бік постання суб'єктивних репрезентацій – смисл – за звичайних обставин залишається неусвідомлюваним.

Крім того, феномен мистецтва як такого дає можливість побачити, наскільки пов'язаними з емоційною сферою можуть бути когнітивні процеси відображення дійсності, і наскільки важливою є ця сфера для пізнання і освоєння цієї дійсності.

Висновки. Отже, психологічні засади сприйняття абстрактного мистецтва можуть бути висвітлені теорією, яка описує психологічні механізми формування і функціонування суб'єктивних репрезентацій дійсності. Ця теорія дозволяє стверджувати, що абстрактне мистецтво має свій зміст, який функціонує як пошукова гіпотеза про властивості чи сутність представленого художніми засобами об'єкта. Ця гіпотеза формується на основі індивідуальних асоціацій, викликаних мистецьким твором, і навантажена суб'єктивним емоційним ставленням. Водночас, вплив абстрактного мистецтва (як і мистецтва взагалі) не вичерпується його референтною функцією. Акценти, зроблені на мистецькій формі поза її референтною функцією, що характерно, зокрема, для абстрактного мистецтва, дозволяють адресату актуалізувати смисловий аспект суб'єктивних репрезентацій дійсності, який часто залишається неусвідомлюваним.

Література:

1. Silvia P. J. Emotional Responses to Art: From Collation and Arousal to Cognition and Emotion. *Review of General Psychology.* 2005. № 9 (4). P. 342–357.
2. Seghers E. Cross-species comparison in the evolutionary study of art: a cognitive approach to the ape art debate. *Review of General Psychology.* 2014. № 18. P. 263-272.
3. Арнхейм Р. Искусство и визуальное восприятие. Москва : Прогресс, 1974. 392 с.
4. Жовтянська В. В. Психологічні закономірності формування суб'єктивних уявлень з погляду теорії смислових трансформацій. *Психологічні науки: проблеми і здобутки.* Київ, 2015. № 8. С. 43–57.
5. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Санкт-Петербург : Питер, 2012. 288 с.
6. Evans J. St. B. T. Dual-processing accounts of reasoning judgment and social cognition. *Annual Review of Psychology.* 2008. №. 59. P. 255–278.

7. Lieberman M. Reflexive and reflective judgment process: a social cognitive neuroscience approach. *Social judgment: implicit and explicit process.* Cambridge : Cambridge Univ. Press, 2003. P. 44–67.
8. Pennycook G., Fugelsang J. A., Koehler D. J. What makes us think? A three-stage dual-process model of analytic engagement. *Cognitive Psychology.* 2015. № 80. P. 34–72.
9. Выготский Л. С. Мышление и речь. Собрание сочинений. Т. 2. Москва : Педагогика, 1982. С. 5–361.
10. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва : Политиздат, 1975. 304 с.

Zhovtianska V. V. Psychological mechanisms of comprehension of abstract art

The article analyzes psychological mechanisms that underlie comprehension of abstract art. These mechanisms are detected on a basis of the theory that describes the processes of formation and functioning of subjective representations of reality. According to this theory, the subjective representation as a result of cognition always exists in dialectical unity with the process of cognition. At the same time, a process of formation of subjective representations is carried out on the basis of a sense, which is a search hypothesis about properties of a particular object and can have different degrees of completeness and distinctness. The sense is formed on a basis of individual associations, connected with the emotional sphere of mind and expresses an individual passionate view of reality. In addition, sense is a pre-reflexive mode of cognition and usually remains unconscious. Abstract art actualizes search component of subjective representation's development, i.e. sense, through closing possibilities for unambiguous interpretations of its own content. Thus, comprehended content of an abstract artistic work is an actualized hypothesis about properties of a certain cut of reality, which is based on individual associations and is connected with the emotional sphere of mind. Further, abstract art allows shifting the focus of the viewer's attention to those aspects of comprehension of reality, which usually remain unconscious. Such art reproduces those non-discrete fluid aspects of subjective representations' functioning that are not subject to unambiguous complete definitions and interpretations. The article states that content of art is never reduced to the reference function, that is, the ability to represent a particular denotate. The more one or another genre of art is fixed on the form, that is, on certain concrete way of artistic expression, the more the artistic work is independent of denotation. And the deployment of sense as subjective ways of reality vision, which also contain an attitude to this reality, is the starting point for any genre of art.

Key words: *psychology of art, subjective representation, process of cognition, result of cognition, sense, association, emotional sphere of mind.*

УДК 159.923.2
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.3-1.9

З. О. Кіреєва
доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри загальної психології та психології розвитку особистості
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

С. В. Аносєнкова
здобувач кафедри загальної психології та психології розвитку особистості
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ЧАСУ ДЕРЖСЛУЖБОВЦЯМИ ТА ЇХ ЗВ'ЯЗОК ІЗ ВИДАМИ РИГІДНОСТІ

У статті представлено думку про важливість флексибільності в житті людини. Акцентується на тому, що високопрофесійне виконання обов'язків держслужбовцем у сучасному світі пов'язано з можливістю знайти баланс між ригідністю і флексибільністю, використовуючи індивідуально-особистісні характеристики, розвиваючи спеціальні знання та навички. Констатується, що часто флексибільність вивчається через феномен ригідності. Фіксовані форми поведінки (полюс ригідності) в у психології розглядають як функціональну ригідність мислення, як ефект установки, особистісну ригідність, в рамках континууму «ригідність-флексибільність». Визначено, що у держслужбовців проявляється схильність до широких форм фіксованої поведінки. Встановлено, що третина держслужбовців має нездатність за об'єктивної необхідності змінити думку, ставлення, установку, мотиви поведінки, модус переживання. Доведено, що особливості флексибільності/ригідності у держслужбовців проявляються у впертості, педантизмі, стереотипіях в поводженні та мисленні. У них виявлений високий рівень різних форм ригідної поведінки, який потребує корекційних вправ та дає змогу констатувати відсутність флексибільності. Передбачається, що переважна кількість державних службовців можна віднести до флексибільно-еластичних типів, які після рішення завдання з новими умовами повертаються до старого способу вирішення.

Ключові слова: *особистість, флексибільність, ригідність, державний службовець, час, репрезентації часу.*

Постановка проблеми. Поняття «репрезентація», висувається на передній план на сучасному етапі розвитку психології. У роботах Дж. Андерсона, А.В. Брушлінського, А. Пайвіо, Дж. Ройс, М.О. Холодної, Г.П. Стеценко, Н.І. Чуприкової, О.Ю. Артем'євої, О.Г. Шмельова, О.О. Сергієнко репрезентації трактуються як узагальнено-абстрактні продукти перероблювання сприйнятого, засоби суб'єктивного уявлення дійсності, особливого роду психічна реальність, яка, хоча, й ініціюється «ззовні», зовнішньою дією, але зароджується та забезпечується «усередині» суб'єкта. Осягнення темпоральної дійсності, на думку З.О.Кірєевої [4], виражено у репрезентаціях часу та його властивостей, що зумовлені переживаннями, досвідом життєдіяльності, особистісними особливостями та впливом соціокультурних феноменів і мови. Тому, на наш погляд, вивчення репрезентації часу в осіб з різним рівнем ригідності є актуальним і відповідає напряму наукової школи «Психологія часу» Д.Г. Елькіна – Б.Й. Цуканова.

Короткий огляд останніх досліджень і публікацій. Методологія системного підходу або системного аналізу явищ різного походження використовується досить широко. В основі цієї методології лежить загальна теорія систем [7, с. 35]. Одним з принципів розвитку систем є взаємодія двох протиборчих тенденцій – тенденція до збереження і тенденція до зміни цих систем. Отже, проблема стійкості та мінливості людини може бути представлено при розгляді понять ригідність і флексибільність, які утворюють психологічний конструкт «ригідність – флексибільність».

І.П. Павлов розглядав ригідність як одну з форм фіксованої поведінки та надавав цьому стану більше значення, зближуючи його зі стереотипністю і нав'язливістю. Вчений вважав, що в основі ригідності лежить застійність або інертність нервових процесів, де «інертність, з одного боку, є нормальним явищем, а з іншої – що переходить при відомих мірах в патологічний стан» [цит. за 3].

К. Гольдштейн визначав ригідність як прихильність до неадекватного акту поведінки для поставленого завдання: ригідний індивід не може перемкнутися з однієї дії на іншу, якої вимагає завдання.

З часом, Г.А. Ніжарадзе зазначав, що у більшості випадків під ригідністю розуміється використання суб'єктом неадекватних для цієї ситуації стереотипів поведінки, некритичне наслідування

© Кіреєва З. О., Аносєнкова С. В., 2019

відомого способу дії, нездатність змінити одного разу вибрану стратегію і тому подібне [5]. О.А. Рождественська визначила ригідність як ускладнену або несвоєчасну зміну поведінки при зміні ситуації [6].

Е.В. Галаженський [2] спираючись на визначення Г.В. Залевського вважав, що сутність ригідності як загальносистемної властивості полягає в тому, що вона являє собою інтегральний, найбільш загальний показник міри відкритості психологічної системи.

Щодо флексибільності, то здатність особистості змінити елемент або усю програму поведінки у разі вимог об'єктивної ситуації визначають як флексибільність. К. Роджерс вважав однією з умов психічної цілісності та здоров'я особистості гнучкість в оцінці самого себе, уміння під натиском досвіду переоцінювати систему цінностей, що раніше оформилася, що є умовою безболісного пристосування людини до умов життя, що безперервно зміняються.

У закордонних когнітивних дослідженнях поняття «флексибільність» пов'язують з когнітивною гнучкістю (cognitive flexibility). Так, D.R. Dajani, L.Q. Uddin визначають когнітивну гнучкість не лише як суму реалізації різних виконавчих функцій, але і як зміщення або реконфігурацію відповіді на нову мету. F. Buttelmann, J. Karbach вважають, що когнітивна гнучкість, це здатність гнучко перемикатися між завданнями – це є основним виміром виконавчих функцій (EF – executive functions), який дозволяє контролювати дії та гнучко адаптуватися до умов, що змінюються.

Українська дослідниця Л. Балецька [1] вважає, що когнітивна гнучкість це особлива здібність людини до швидкої зміни своїх думок в залежності від ситуації до ситуації, при цьому з незначним фокусом на внутрішніх стресогенних факторах. Взагалі у сучасній вітчизняній психологічній літературі, поняття гнучкості розподіляють на: особистісну характеристику (інтелектуальна гнучкість) і особливість розумової діяльності (гнучкість мислення). Українські науковці в широкому сенсі розуміють феномен когнітивної гнучкості як вміння особистості перемикати мисленнєві процеси, незалежно від того, чи викликане воно спеціальною зміною правил або необхідністю у перегляді колишніх установок, думок в умовах нової ситуації [1].

Відомо, що для вивчення флексибільності використовують шкалу CFS – когнитивну шкалу гнучкості, що була створена М.М. Мартіном і R.B. Рубіном [9], яка забезпечує вивчення гнучкості в контексті ефективної комунікації. Пізніша версія CFI ґрунтується на CFS і розширює її корисність [8]. Вчені К.Ю. Осовалюк та С.С. Кургінян зробили спробу адаптації опитувача CFI-R російською мовою (2018 р.) і ними були отримані задовільні психометричні характеристики, проте процедура не закінчена та опитувач не опублікований, тому у своєму дослідженні й ми використовуємо методику Г.В. Залевського «Томський опитувач ригідності» («ТОР»), метод суб'єктивного шкалювання репрезентацій часу.

Мета статті – емпіричним шляхом дослідити зв'язок репрезентацій часу держслужбовцями з видами ригідності.

Матеріали та методи дослідження. З метою вирішення поставленої мети ми використовували: теоретичні методи, методи психологічної діагностики та методи математичної обробки даних (описова статистика, кластерний аналіз). Метод психологічної діагностики містив: методику Г.В. Залевського «Томський опитувач ригідності» («ТОР»), метод суб'єктивного шкалювання репрезентацій часу.

Асоціативні слова-реакції та висловлювання про час розподілялися за категоріями (за З.О. Кіреєвою): наглядно-образні, сенсорно-перцептивні, судження про швидкість течії часу, тривалість часу, вічність, абстрактні судження, ціносно-смислові судження, метафоричні судження.

При застосуванні методу суб'єктивного шкалювання учасникам дослідження пред'являлося 18 пар прикметників, за допомогою яких можна схарактеризувати час: різноманітний – одноманітний, приємний – неприємний, гарний – поганий, добрий – злий, світлий – темний, безпечний – небезпечний, неорганізований – організований, роздроблений – цільний, розтягнутий – стислий, довгий – короткий, сильний – слабкий, складний – простий, безмежний – обмежений, пустий – насичений, стрибкоподібний – плавний, переривчастий – не переривчастий, активний – пасивний, тече повільно – тече швидко.

Для оцінки зазначених характеристик використовувалася стандартна п'ятибальна шкала Лайкерта: від «зовсім не характерно» до «дуже характерно». Дослідження проводилося за інструкцією: «Послідовно оцініть від 1 до 5 своє сприйняття часу за допомогою наступних протилежних емоційно-оцінних характеристик. Після того, як Ви проставили всі оцінки зосередитися. Уявіть час. Які асоціації викликає у Вас це поняття. Опішить, будь ласка, що для Вас є час». Отримані дані бальних оцінок оформлювалися в матриці які оброблялись методом кластерного аналізу для виявлення груп, на які розподіляються змінні, що характеризують час. Класифікація змінних виконувалася за У. Вардом.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. На першому етапі за допомогою методики ТОР ми встановили, що схильність до широких форм фіксованої поведінки (шкала СКР) притаманна 38%. Отримані дані свідчать, що майже третя частина від усіх учасників дослідження схильна до впертості, педантизму, стерео-

типій, персеверацій, нав'язливостей. Значна частка держслужбовців (33%) має високий рівень прояву актуальної ригідності (шкала АР), високий рівень усвідомленої позиції до неприйняття змін і нового, яку відбиває шкала установочної ригідності (УР) мають 39% держслужбовців. Високий рівень сенситивної ригідності проявляється у 48% держслужбовців. Відомо, що шкала сенситивної ригідності відбиває рівень інтенсивності антипатії, тривоги, страху на які-небудь зміни чи нові події. Людям з високим рівнем даного виду ригідності притаманне чіпляння за звичне, відмова від пошуку нових рішень, тих чи інших проблем, підходів цілей. Достатньо висока частка держслужбовців (55%) має високий рівень прояву ригідності в емоційно-афективній сфері (шкала РСТ). Більш ніж у половини держслужбовців визначається високий рівень преморбідної ригідності (63%). Тобто значна кількість учасників дослідження відмітила, що в підлітковому та юнацькому віці в них були труднощі у пристосуванні до змін і нових обставин, сором'язливість, впертість, недооцінці чи переоцінці власних можливостей, стенічність, педантизм. Отже, статистичний аналіз результатів дослідження показує, що держслужбовці більш схильні до проявів установочної ригідності, сенситивної ригідності, преморбідної ригідності. Вони проявляють небажання, відносну нездатність змінювати власну психічну установку і переструктуровувати способи поведінки, зосереджуються на негативних емоційних станах, спогадах. Флексибільність відмічається у 62% держслужбовців.

На другому етапі дослідження вивчено уявлення про час та репрезентацій часу за допомогою методу суб'єктивного шкалювання репрезентацій часу. Аналіз репрезентацій часу відбувався згідно з класифікацією З.О. Кіреєвої та разом з тим, ми розглядаємо емоційний, когнітивний та поведінковий компоненти у кожній категорії суджень. Вчена виділила наступні категорії суджень: асоціативні, сенсорно-перцептивні, поняттєві, ціннісно-смислові, метафоричні. У свою чергу поняттєві судження мають декілька видів. Розглядаються поняттєві судження з такими атрибутами часу як рух, вічність, безкінечність, суб'єктивна швидкість течії часу, відносність течії часу. До категорії поняттєві суджень також відноситься комплексні судження і судження про час як наукове узагальнення.

Загальна доля асоціативних суджень складає 11,6%. Судження «час – годинник», «час – влада, те що нами керує» зустрічається в 3,3% кожне, «час – гроші» у 5% випадках. Дана категорія має нейтральний, позитивний і негативний емоційний компонент. Нейтральний компонент проявляється в відчуженні поняття часу від власних переживань і його репрезентацією в повсякденному образі годинника. При використанні асоціацій влада і гроші, зачіпаються чи позитивні чи негативні переживання в залежності від рівня задоволеності своїм життям, соціальним статусом. Образ часу зв'язується з матеріальними цінностями, повагою чи презирством, активністю.

Сенсорно-перцептивні судження, такі як «час – пори року, зима, весна, літо, осінь, зміна сезонів», «час – день, ніч, місяць(і), рік(и)», «час – секунди, минути, часи, доба» зустрічаються в 10% випадках. Емоційна складова для людей цієї категорії суджень пов'язується з циклічністю процесів, які відбуваються в зовнішньому середовищі, наприклад «зима – спокій, весна – активність, літо – радість, осінь – напруження». Образ часу розуміється як зміна циклів: добових, тижневих, сезонних. Характерне пасивне використання часу, тому що циклічність створює ілюзію сталості, стійкості.

Поняттєві судження типу «час – рух навколо нас, ніколи не зупиняється» зустрічаються у 2,5 % випадків, судження «час – тривалість, тривалий процес» у 8,3% випадків; «час – вічність, нескінченність» у 5%. Судження «час – швидкоплинність, течія навколо нас» зустрічається в 6,6% випадків. Судження про відносність течії часу не зустрічаються.

Окрему групу складають висловлювання про час як абстрактне явище, яке вивчається в науках: «час – фізичне явище, властивість, з допомогою якої людина сприймає світ, абстрактна фізична одиниця виміру, основне поняття у фізиці та філософії, міра, що виміряє зміни, форма існування світу». Дана група складає 10% випадків. Для держслужбовців з даною категорією суджень характерна амбівалентність емоційної складової, активне використання та заволодіння часом як ресурсом. Образ часу мислиться як безповоротній, з минулим, що пішло і не повернеться.

Ціннісно-смислові судження, такі як «час – життя або вчитель» з різноманітними відтінками, що описують процес життя, ставлення до дитинства та старості, смерті, отриманого життєвого досвіду і транслювання цього досвіду своїм дітям та наступному поколінню, ставлення до минулого, сьогодення та майбутнього зустрічаються у 28,3% випадках. З них у 8,3% випадках репрезентація часу пов'язана з відчуттям його дефіциту в житті. Ця група суджень має не тільки ціносно-смисловий аспект, пов'язаний з браком часу для реалізації задумів, а і сенсорно-перцептивний. У своїх висловлюваннях про час, акцент робиться на власні відчуття від втрати того, що не зумів зробити та надію на те, що можу чи маю встигнути, тривогу та хвилювання від власної недосконалості чи від незадоволеності своєю діяльністю. В цих випадках мова може йти про екзистенційний аспект у судженнях про час.

Як і для попередньої категорії, характерна амбівалентність емоційної складової, якась впевненість в часі, як в чомусь близькому, природному

для людини. Образом часу є пульсація життя. Час розуміється як цінність життя, в якому важливим є його кожна мить. Значущою формою поведінки виступає активність, яка спрямована на організацію життєвого простору.

Останню категорію складають метафоричні судження – 17,5% випадків. Метафорами часу виступають ріка, вода, пісок, колесо. Перші три є символами часу як потоку, яких втрачається безповоротно. Колесо є символом циклічності часу, повторюваності його змін. Держслужбовців з даною категорією суджень характеризує амбівалентна емоційна складова. Безповоротність часу сприймається негативно, а перспективи, які відкриває час – позитивно. Винятком є сприймання перспективи як втрати: молодості, здоров'я, роботи. Наприклад: «Ріка, яка впадає у море втрачає свою сутність, а людина старіючи втрачає свою молодість і здоров'я». Образ часу ґрунтується на концепті руху з безперервністю, швидкістю течії, безповоротністю або на концепті руху, який може себе відновлювати. Поведінкову складову можна схарактеризувати як активну, бо рух є основнім змістовним сенсом метафоричних образів і розуміння часу.

Далі, враховуючи репрезентації часу та 18-ть біполярних змінних, які репрезентують час за допомогою кластерного аналізу отримали три кластери.

До першого кластеру ввійшло 10 змінних: різноманітний – одноманітний, приємний – неприємний, гарний – поганий, добрий – злий, світлий – темний, сильний – слабкий, складний – простий, безмежний – обмежений, стрибкоподібний – плавний, активний – пасивний. Сукупність перерахованих репрезентацій часу описують його с точки зору емоційного відношення. Відомо, що емоційно насичений час тече швидко та сприймається як різноманітний, а емоційно ненасичений сприймається як одноманітний. Такі характеристики як приємний, гарний, добрий, світлий, сильний, складний у своєму семантичному значенні є оцінками, що визначають задоволення чи незадоволення подіями, що відбуваються. Стрибкоподібність – плавність і активність – пасивність характеризують розгортання, динаміку емоційних відчуттів. Безмежність – обмеженість може репрезентуватись у зв'язку з емоційною напругою, яку викликає час, коли його не вистачає і спокоєм, коли його достатньо. Тобто перший кластер може бути визначений нами як «Оцінка».

У другий кластер увійшли 4 пари репрезентацій: безпечний – небезпечний, неорганізований – організований, розтягнутий – стислий, довгий – короткий. Перераховані репрезентації характеризують час з точки зору його організованості, послідовності розташування подій і очікувань від визначеної послідовності. Цей кластер отримав назву «Організованість, послідовність».

До третього кластера також увійшли 4 пари репрезентацій: тече повільно – тече швидко, роздроблений – цільний, пустий – насичений, переривчастий – не переривчастий. Зазначені репрезентації описують час з точки зору його динамічності, яка може бути визначена через тривалість чи дискретність. Цей кластер отримав назву «Динамічність».

Подальший аналіз репрезентацій часу за опитувальником «Сприйняття часу» проводився за шкалами «оцінка», «організованість», «динамічність».

Шкала «оцінка» відбиває загальні емоційно-оціночні уявлення про час, вказує на неоднорідність, полярність емоційного відчуття часу. Позитивна оцінка часу пов'язана з його визначенням як приємного, хорошого, доброго, світлого, сильного. Негативна оцінка – з визначенням часу як неприємного, поганого, злого, темного, слабкого. Окрім позитивної та негативної забарвленості часу шкала також визначає і такі емоційні враження як задоволеність – незадоволеність, легкість – напруження.

Шкала «організованість» семантично зв'язана з топологічною властивістю часу. Відбиває структурні, ієрархічні уявлення про час з якими пов'язується відчуття безпеки. Визначною характеристикою організованості часу є чітке уявлення про послідовність чи одночасність подій, визначення їх тривалості з подальшою оцінкою витрат часу.

Шкала «динамічність» семантично зв'язана з метричною властивістю часу. Відбиває динамічні характеристики часу: суб'єктивне визначення течії його швидкості, уявлення про тривалість, засіб зміни різноманітних тривалостей.

У таблиці 1 представлені дані з описової статистики загальної кількості обстежених держслужбовців за опитувальником «Сприйняття часу».

Таблиця 1

Показники вибірки за опитувальником «Сприйняття часу»

	Оцінка	Організованість	Динамічність
Середнє значення	2,70	3,10	2,65
Стандартна похибка середнього	0,05	0,04	0,06
Медіана	2,60	3,00	2,50
Мода	2,60	3,25	2,25
Стандартне відхилення	0,55	0,46	0,61
Дисперсія вибірки	0,30	0,21	0,37
Мінімальне	1,70	2,00	1,00
Максимальне	3,80	4,00	4,00
Ексцес	-1,01	-0,62	-0,50
Асиметричність	0,17	-0,11	0,05

За кожною шкалою можна отримати від 1 до 5 балів, тобто мінімальне значення складає 1 бал, максимальне – 5 балів. Таким чином середнє значення 2,7 за шкалою оцінки вказує, що держслужбовці емоційно визначають час як позитивний, ставляться до нього з легкістю і в цілому ним задоволені. Середнє значення 3,1 за шкалою організованість вказує, що держслужбовці схильні вибирати середні значення між організованістю і неорганізованістю часу. Час для них і не розтягнутий, і не стислий, і не довгий, і не короткий, але очікування може викликати відчуття небезпеки. Середне значення 2,65 за шкалою динамічність вказує на більшість оцінок швидкої течії часу, тобто час сприймається як цільний, насичений, дискретний.

Аналіз кореляційних зв'язків між шкалами ТОР (Томського опитувальника ригідності) і репрезентаціями часу виявив існування декількох зв'язків на різних рівнях значущості (табл. 2).

Таблиця 2

Кореляційні зв'язки

	Установочна ригідність	Сензитивна ригідність	Направлений асоц. експерт.
Оцінка	-0,280**	0,232*	-0,244**
Організованість	-0,275**	0,213*	-0,259**
Динамічність	-0,270**	0,230*	-0,224*

Примітка: ** – кореляція є значущою на рівні 0,01 (2-стороння); * – кореляція є значущою на рівні 0,05 (2-стороння)

Кореляційні зв'язки між установчною ригідністю і шкалами сприйняття часу показують, що установка на неприйняття нового, змін у власному внутрішньому середовищі у держслужбовців може супроводжуватися відчуттям задоволення часом, позитивним ставленням до нього, його організованістю, розтягнутістю, безпекою. Такий феномен можна пояснити психологічним захистом, який блокує усвідомлене ставлення до необхідності внутрішніх змін, пов'язаних зі змінами у зовнішньому середовищі.

Зв'язки між сенситивною ригідністю і шкалами сприйняття часу вказують на те, що напружена емоційна реакція на нове, страх перед змінами в реальній ситуації пов'язаний з негативною оцінкою часу, сприйманням його як неорганізованого, такого, що рветься, стрибає і викликає втрату безпеки.

Висновки. Таким чином, продемонстровано схильність до широких форм фіксованої поведінки 38% держслужбовців. Доведено, що держслужбовці більш схильні до проявів установчої, сенситивної преморбідної ригідності. Встановлено кореляційні зв'язки між установчою, сенситивною ригідністю і репрезентаціями часу.

Перспективи подальших досліджень – вивчити репрезентації часу та особливості ригідності у підприємців.

Література:

1. Балецька Л. Когнітивна гнучкість особистості: діагностична репрезентативність. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія «Психологія».* 2016. Вип. 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadpn_2016_3_3
2. Галажинский Э.В. Ригидность как общесистемное свойство человека и самореализация личности. *Человек в психологии: ориентиры исследования в новом столетии*: материалы межвузовской научной конференции. Караганда, 2011. URL: http://flogiston.ru/articles/general/galazhinsky
3. Психическая ригидность-флексибильность как акмеологический инвариант профессионализма / В.Г. Залевский, Н.В. Козлова. *Сибирский психол. журн.* 2007. № 22. С. 75–80.
4. Киреева З.А. Развитие сознания, детерминированное временем : Монографія. Одесса : ВМВ, 2010. 384 с.
5. Нижарадзе Г.А. О двух типах ригидности при решении интеллектуальных задач. URL: http://www.voppsy.ru/issues/1987/873/873142.htm.
6. Рождественская Е.А. Особенности проявления тревожности и ригидности в актуальном состоянии преподавателей, переживающих коммуникативный стресс. *Вестник Томского государственного университета.* 1999. № 268. С. 120–122. URL: http://vital.lib.tsu.ru/vital/access/manager/Repository/vtls:000320277
7. Циба В.Т. Теоретичні засади соціальної психології: системний підхід : монографія. Київ : Університет «Україна», 2011. 35, 359 с.
8. Dennis J.P., Vander Wal J.S. The cognitive flexibility inventory : Instrument development and estimates of reliability and validity. *Cognitive therapy and research.* 2010. № 34. P. 241–253.
9. Martin M.M., Rubin R.B. A new measure of cognitive flexibility. Psychological reports. 1995. № 76. P. 623–626. 25. Martin M.M., Anderson, C.M. The cognitive flexibility scale : Three validity studies. Communication Reports. 1998. № 11. P. 1–9.

Kireieva Z. O., Anosienkova S. V. Connection of representations of time to different types of rigidity of civil servants

The article states that the representations of time are conditioned by feelings, life experience, personal characteristics and influence of sociocultural phenomena and language. The article describes the problem of stability and variability of a person when considering the concepts of rigidity and flexibility. It is performed an analysis of the views of domestic and foreign scientists on the phenomena of rigidity and flexibility. It has been demonstrated that 38% of civil servants are prone to wide forms of fixed behavior. It has been statistically

proven that civil servants are more prone to manifestations of adjusting, sensitive, premorbid rigidity. It has been shown that 62% of civil servants are noted for flexibility. It was established that associative, sensory-perceptual, conceptual, value-semantic, metaphorical representations of time are represented among the civil servants. It is proved that representation of time and bipolar assessments about time represent three clusters: evaluation, organization/sequence, dynamism. It was established that civil servants emotionally determine time as positive, treat it with ease and in general, they are satisfied, the time for them is not extended, and in general, time is perceived as a whole, saturated, discrete. Correlation ties between adjusting, sensitive rigidity and time representations were established. It is stated that the connections between the adjusting rigidity and the scales of time perception show that the directing on the rejection of new, changes in the internal environment of civil servants may be accompanied by a feeling of satisfaction with time, a positive attitude towards it, its organization, stretch, and security. The links between sensitive rigidity and the scales of time perception indicate that a tense emotional reaction to new, fear of changes in the real situation is associated with a negative assessment of time, perceiving it as unorganized, eroding, jumping and causing loss of security.

Key words: *personality, flexibility, rigidity, civil servant, time, time representation.*

УДК 159.923.2
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.3-1.10

З. О. Кіреєва
доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри загальної психології та психології розвитку особистості
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Я. Г. Кушнерова
аспірант кафедри загальної психології та психології розвитку особистості
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ ПІДЛІТКІВ У РІЗНИХ ФАЗАХ БІОЛОГІЧНОГО ЦИКЛУ

У статті констатовано, що підлітковий вік як і будь-яка інша криза не має чітких меж. Продемонстровано, що в рамках Наукової школи «Психологія часу» Д.Г. Елькіна – Б.Й. Цуканова кожна людина переживає кризу підліткового віку в строки, що зумовлені вродженим механізмом центрального годинника. Показано, що механізм психологічної нестійкості особистості та змін її поведінки проявляється в точках фазової сингулярності Великого біологічного циклу (С), оскільки в них одномоментно зливаються безліч початків і кінців життєво важливих ритмічних функцій. Експериментально встановлено τ (тау)-тип, типологічна група та фаза проходження Великого біологічного циклу на його основі. Показано, що 57,1% холероїдів і 42,9% сангвіноїдів знаходяться в зоні 2 ¼С, 41,7% меланхолоїдів знаходиться в 1 ¾С ВБЦ та 54,5% сангвініків у 2С. Продемонстровано, що у більшості підлітків, що знаходяться в різних періодах ВБЦ представлено виражений гипертимний тип акцентуації характеру. Вважається що, це є одним з проявів адекватного включення адаптаційних можливостей сангвініків і холериків в періоді підйому 2 ¼ С після перезапуску ритмів організму в точці 2С. Але в момент перезапуску ритмів організму (2С) таке поводження сангвініків вважається дезадаптивним, руйнивним і енергозатратним для організму. Вмикання всупереч своїм індивідуальним особливостям протилежних властивостей є дезадаптивним процесом в точці 1¾С ВБЦ для меланхолоідів, що імовірно може призвести до психосоматичних і психічних розладів. Продемонстровано, що наприкінці великого біологічного циклу неадекватною відповіддю адаптаційних здібностей є компенсаційний механізм, коли зменшується кількість гипертимних і циклотимних реакцій, а превалюють неврівноваженість, екзальтованість, конфліктність і імпульсивність. Показано, що в періоді підйому (2 ¼С) взагалі зменшується кількість проявів дезадаптації у підлітків.

Ключові слова: *великий біологічний цикл, фазова сингулярність, тип темпераменту, адаптація, адаптаційні можливості, психологія часу.*

Постановка проблеми. Підлітковий вік як і будь яка інша криза не має чітких меж. Згідно з концепцією Наукової школи «Психологія часу» Д.Г. Елькіна – Б.Й. Цуканова кожна людина переживає цю кризу в строки, що зумовлені вродженим механізмом центрального годинника [3]. Цій годинник запускається з моменту народження і детермінує фази загальносоматичного, статевого і нервово-психічного дозрівання. Причому за Б.Й. Цукановим, діти що раніше дозрівають знаходяться в групі індивідів, що «поспішають» (сангвініки та холерики) [8]. Згідно з нашою гіпотезою, особливості переживання різними типами темпераменту фаз великого біологічного циклу є актуальним і дає новий погляд на особливості адаптації та індивідуалізації.

Короткий огляд останніх досліджень і публікацій. Процес адаптації визначає можливості людини для забезпечення діяльності та виживання в умовах невизначеності. А.О. Реан, А.Р. Кудашев, А.А. Баранов адаптацію визначають, як процес і результат внутрішніх змін і зовнішнього активного пристосування до нових умов існування [цит за 5, с. 547]. А.В. Фурман надає декілька визначень: «Адаптація: а) пристосування будови та функцій організму, його органів і клітин до умов середовища, яке у ситуації з людиною має біологічну і психологічну складові частини, кожна з яких на різному рівні забезпечує процеси гомеостатичної рівноваги у взаєминах індивіда й оточення <…> найголовніше, що вона спроможна до довільної психорегуляції своїх станів, вчинків, поведінки загалом; б) пристосування людини як особистості до умов суспільної життєдіяльності шляхом прийняття і слідування загальноприйнятим вимогам, нормам і цінностям соціального оточення <…> з метою задоволення своїх потреб, мотивів, інтересів; в) універсальна тенденція до встановлення або відновлення рівноваги між людиною і соціумом як одна з основних онтологічних психоформ, законовідповідного буття, конкретний вияв яких знаходить відображення в динамічній єдності протилежно спрямованих тенденцій – акомода-

© Кіреєва З. О., Кушнерова Я. Г., 2019

ції та асиміляції (за Ж. Піаже); г) функціональна основа розвивальної взаємодії людини з соціальним довкіллям <…>, яка передбачає широке вживання культурних знаків і засобів спілкування та дає змогу їй з допомогою вчинкової активності та професійної діяльності самоствердитися і самореалізуватися в суспільстві» [7].

Відомо, що підлітковий вік пов'язаний з переважанням індивідуалізації над адаптацією, тому ми вважаємо що в пубертатній кризі людина не завжди «спроможна до довільної психорегуляції своїх станів, учинків, поведінки загалом», не завжди дотримується «загальноприйнятим вимогам, нормам і цінностям соціального оточення», а має потребу відрізнятися від інших людей в певному ставленні, щоб не відчувати себе в точності схожими на них, протистояти шаблону, стереотипу поводження. Отже підліток, що адаптується до внутрішніх і зовнішніх суперечностей, відкриває своє Я, свої схильності, можливості, особливості характеру, свою індивідуальність, випробовує себе.

Здатність до адаптації забезпечують адаптаційні можливості. До них відносять: інстинкти, темперамент, конституцію, емоції, рівень природжених властивостей інтелекту, спеціальні здібності, зовнішні дані та фізичний стан організму. Адаптаційні можливості людини характеризують здатність швидко та ефективно ліквідувати або компенсувати дію несприятливих чинників оточуючого середовища. М.О. Агаджанян вважає, що адаптаційні можливості виявляються лише в реальних умовах життя і пов'язує їх з рівнем індивідуального здоров'я [цит за 4, с. 19]. Адаптаційні можливості ні є безмежними. В.А. Розанов писав, що у кожній адаптації є ціна, для того щоб адаптуватися до умов що змінюється, треба використати певні зусилля. Це є енерговитратним процесом. Іноді «ціна адаптації» може бути занадто великою [6]. О. Кокун визначає адаптаційні можливості як сукупність конституційно-морфологічних, фізіологічних, біоенергетичних, нейродинамічних, психічних, психологічних та інших властивостей людини, які організовані за принципом взаємоспівдії та зумовлюють здатність людини адаптуватися до конкретних вимог діяльності, умов природного та соціального середовища тощо [4, с. 56].

Власна одиниця часу (τ-тип), за Б.Й.Цукановим, є в психіці кожного індивіда, вона є вродженою, жорсткою константою, системоутворюючою в описі сукупності властивостей особистості. У популяції «τ (тау)-тип у має індивідуальні межі: 0,7с < τ < 1,1с. Тривалість великого біологічного циклу (ВБЦ) індивіда складає від 5,9 до 9,3 років (середня – 7,7 років). Періодизація часу життя на основі «великого біологічного циклу» (С) пояснює виникнення критичних часових зон в її певні моменти. Вікові кризи, загострення психосоматичних захворювань виникають в точках «фазової сингулярності» – часу початку і кінця великого біологічного циклу ¼, ½, ¾ його тривалості. Згідно «закону переживання часу», можна встановити для кожної людини весь спектр змін індивідного рівня з підйомами та спадами, успіхами та невдачами, віковими кризами в точках фазової сингулярності. З точки зору психології часу вважається, що механізм психологічної нестійкості особистості та змін її поведінки проявляється в точках фазової сингулярності, оскільки в них одномоментно зливаються безліч початків і кінців життєво важливих ритмічних функцій [8]. Ми вважаємо, що різні τ-типи, яких диференційовано за типами темпераменту відрізняються у переживанні точок фазової сингулярності ВБЦ.

Мета статті – теоретико-емпіричним шляхом встановити індивідуально-психологічні особливості переживання різних періодів ВБЦ.

Матеріали і методи дослідження. З метою вирішення поставленої мети ми використовували: теоретичні методи (проблемно-логічний метод, індукція, абстрагування, узагальнення, систематизація), методи психологічної діагностики та методи математичної обробки даних (описова статистика, комп'ютерний статистичний пакет програми SSPS v. 16. for Windows). Метод психологічної діагностики містив: метод відтворення тривалості, проективну методику «Чоловічки», методику вивчення акцентуацій особистості К. Леонгарда (модифікація С. Шмішека).

У дослідженні взяли участь 162 досліджуваних підліткового віку.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Згідно з метою нашого дослідження ми використали метод відтворення тривалості та встановили власну одиницю часу у досліджуваних. Суть методу відтворення тривалості полягає в пред'явленні випробовуваному двох послідовних сигналів, що обмежують початок і кінець проміжку пережитої тривалості (t0) з подальшим його відтворенням. «τ (тау)-тип розраховувался діленням відтворенного проміжка (ts) на заданий проміжок (t0) [2, с. 40]. Кількість проб для кожного досліджуваного – 15. В результаті досліджувані розподілилися за «τ-типом» на такі групи: холероїдну, сангвіноїдну, меланхолоїдну, флегматоїдну та рівноважних (таблиця 1).

Таблиця 1

Представленість різних типів темпераменту (τ-типів) у підлітків

Тип темпераменту	Показники τ-типа	Кількість в %
Холероїдний	0,7 с ≤ τ ≤ 0,8 с	30,8
Сангвіноїдний	0,8с ≤ τ ≤ 0,90с	33,3
Рівноважний	0,9	5,1
Меланхолоїдний	0,9 с ≤ τ ≤ 1,0	25,6
Флегматоїдний	1,01 с ≤ τ ≤ 1,1 с	5,1

Аналіз таблиці 1 демонструє, що вибірку підлітків складають 33,3% сангвіноїдів, 30,8 % холероїдів, 25,6% меланхолоїдів і по 5,1% рівноважних і флегматоїдів.

За даними Б.Й. Цуканова тип 0,7 с ≤ τ ≤ 0,8 с (холероїди) має високу екстраверсію і стабільність, збудження переважає над гальмуванням. Вони цілеспрямовані та агресивні в поведінці. Тип 0,8с ≤ τ ≤ 0,90с (сангвіноїди) має високий нейротизм і високий рівень збудження і гальмування, які урівноважують один одного. У поведінці відрізняються життєрадісністю, оптимістичністю, рухливістю. Тип τ= 0,9 (рівноважний) має середнє збудження і гальмування, особливістю цього типу є обережність без боязні. Тип 0,9 с ≤ τ ≤ 1,0 (меланхолоїди) має виражену інтроверсію і високий нейротизм, гальмування вище чим збудження. Вони чутливі та ранимі, з прихованою агресивністю. Тип 1,01 с ≤ τ ≤ 1,1 с (флегматоїди) мають виражену інтроверсію і стабільність, високий рівень збудження і гальмування, низьку рухливість. Вони спокійні, незворушні та продуктивні в звичайній обстановці. Порівнюючи дані отримані нами та дані, що були отримано Б.Й. Цукановим зазначимо, що є розбіжності в кількості представників різних груп, що імовірно зумовлено різницею в віці. За Б.Й. Цукановим найбільш чисельною була група сангвініків (44%), у нашому дослідженні – 33,8%, меланхоліки були другою за чисельністю групою (29%), а в нашій вибірці – це холероїди (30,8%), холерики за Б.Й. Цукановим складали 14%, флегматоїди 9%, рівноважні – 4%. В нашій вибірці відповідно до вищезазначених типів це: 30,8%, 5,1% і 5, 1%.

Відомо, що τ-тип виступає «кроком» ходу власного «годинника» індивіду. За середньоквадратичним відхиленням (σ) власної одиниці часу Б.І. Цукановим були виділені критерії якості ходу «власного годинника» індивіда, які, можуть бути показниками вроджених можливостей індивіда, зокрема, передумов його інтелектуальних здібностей. Б.Й. Цуканов продемонстрував, що в людській популяції є індивіди, які мають «гарний годинник» – з мінімумом варіацій ходу, і ті, які мають «поганий годинник» – з великою варіативністю. Якість «власного годинника», на думку вченого відбиває певною мірою вроджені потенції людини в сфері пізнання, взаємодії з навколишнім світом.

Таблиця 2

Рівень потенцій у підлітків у сфері пізнання

Рівень	Показники σ	Кількість в %
Високий («гарний годинник»)	0,05 – 0,09	38,5
Середній	0,1 – 0,14	51,3
Низький	0,15 і вище	10,3

Переважна кількість підлітків (51,3%), згідно з отриманим даним, мають середні потенції людини в сфері пізнання: 38,5% – високі та 10,3% – низькі.

На наступному етапі дослідження ми розрахували фази ВБЦ, які проживають досліджувані. Виявилося, що 35,9% підлітків знаходяться в зоні 1¾С ВБЦ, 28,2% підлітків – в 2С, 35,9% підлітків в зоні 2¼С . Далі нами встановлено, що переважна кількість холероїдів (57,1%) і сангвіноїдів (42,9%.) знаходяться в зоні 2¼С, тобто їх вік за даними Б.Й. Цуканова, дорівнює у холериків приблизно 13,8 років, у сангвініків – 15,5 років. Попри вік, з огляду на тезу про раннє дорослішання «поспішаючих» індивідів, констатуємо, що підліткова криза в них вже позаду, їх емоційні, фізичні, психічні, психосоматичні ресурси знаходяться на підйомі. Переважна кількість меланхолоїдів (41,7%) знаходиться в 1¾С ВБЦ, тобто їм приблизно 14,8 років і попри вік, криза в них ще попереду, їх емоційні, фізичні, психічні, психосоматичні ресурси знижені та 54,5% сангвініків у 2С (кінець ВБЦ, ресурси зніжені, відбувається перевантаження ритмів організму).

Розглянемо психологічні особливості, підлітків, що знаходяться в зоні 2¼С , 2С і 1¾С ВБЦ.

Як вважає Ю.Л. Трофімов результати самоспостереження й самоаналізу, до яких підліток звертається досить часто, фіксуються в його самооцінці. Розвиток самооцінки підлітка – складний та суперечливий процес. З допомогою проективної методики «Чоловічки» ми встановили, що в переважної кількості підлітків (50% і 36, 4%), що знаходяться в зонах 1¾С і 2С рівень самооцінки середній. У 42,9% підлітків, що знаходяться в 2¼С самооцінка середнього і низького рівня. У 25% і 27,3% підлітків, що знаходяться в зонах 1¾С і 2С рівень самооцінки не стійкий.

На наступному етапі ми вивчали акцентуації характеру, що частіше представлені підлітків, які знаходяться в різних періодах великого біологічного циклу (таблиця 3).

Таблиця 3

Акцентуації характеру, що частіше представлені в підлітків у різних періодах ВБЦ

Домінуючі акцентуації характеру	Період 1¾С	Період 2С	Період 2¼С
	Кількість в %		
Гипертимний	50	36,4	42,9
Емотивний	8,3		
Циклотимний	25	18,2	14,3
Неврівноважений		9,1	
Екзальтований		9,1	
Відносна норма	16,7	27,3	42,9

У переважної кількості підлітків, що знаходяться в різних періодах ВБЦ представлено виражений гипертимний тип акцентуації характеру, якому властиво енергійність, відкритість для спілкування,

переоцінка своїх можливостей, спалахи роздратування і дезадаптивні якості (легковажність, дратівливість, зниження етичних норм, збільшення проявів асоціальної поведінки). Треба зазначити, що за результатами нашого дослідження в періоді 2С і 2¼С переважна кількість піддослідних є відповідно сангвініками та холериками та їх поведінкові реакції відповідають розповсюдженій точці зору де темперамент ототожнюється з характером. Тобто, на початку нового біологічного циклу сангвініки/холерики мають підвищену енергійність, високу працездатність, рухливість, життєрадісність, але в досліджуваних можливі психоемоційні зриви в фазової сингулярності (2¼С). Це було підтверджено в наших попередніх дослідженнях де тривожність піддослідних була на високому рівні. Можливо, така підвищена активність і енергійність, які супроводжуються високою тривожністю є одним з проявів адекватного включення адаптаційних можливостей сангвініків і холериків в періоді підйому 2¼С після перезапуску ритмів організму в точці 2С. Але в момент перезапуску ритмів організму таке поводження сангвініків ми вважаємо дезадаптивним, руйнивним і енергозатратним для організму. Що стосується меланхоліків, які складають переважну кількість (41,7%) в період спаду – 1¾С ВБЦ, то можливо ми зіткнулися з відомим феноменом, про який писали П.Вікторов і Н.Д. Левітов – антогонізмом між темпераментом і характером. Н.Д. Левітов вважав, що розвиток особистості полягає в подоланні темпераменту характером, перетворенні першого під впливом другого [цит за 2, с. 72]. Або вірогідно, це пов'язано з проявами нерозуміння внутрішніх змін підлітком, розгубленості, помилкової індивідуалізації та дезадаптації коли підліток при деформованому або недостатньо розвиненому уявленню про себе (ми встановили, що 25% підлітків мають не стійку самооцінку) вмикає всупереч своїм індивідуальним особливостям протилежні властивості, які призводять до: нових поведінкових реакцій; розвитку брехливого Я, яке справляє враження на оточення; а в емоційній сфері це призводить до високого рівня тривожності, що було встановлено у попередньому дослідженні. Це, на нашу думку, є високою «ціною», дезадаптивним процесом в точці 1¾С ВБЦ для меланхолоїдів, що імовірно може призвести до психосоматичних і психічних розладів.

У 25% піддослідних, що знаходяться у 1¾С, у 18,2% у 2С і у 14,3% що переживають 2¼С представлений циклотимний тип акцентуацій. Відомо, що циклотимний тип відрізняється чергуванням піднесеного і депресивного настрою. В період підйому підлітки поводяться як гіпертіми, в період спаду – як дистіми, тобто мають зміни настрою, залежність від зовнішніх подій, в них спостерігається втома, занепад сил.

У 8,3% підлітків, що знаходяться у 1¾С представлена емотивна акцентуація характеру, що притаманно у більшому ступені меланхолоїдному типу темпераменту(яких в цій фазі виявлено 41,7%), який відрізняється тонкістю емоційних реакцій, проникливістю, гуманністю, чуйністю, глибоким переживанням неприємностей, зайвою чутливістю до зауважень, невдач. Їм властиво загострене почуття обов'язку.

В фазі 2С у 9,1% підлітків спостерігається неврівноважений тип акцентуації характеру. У цьому періоді більше представлені сангвіноїди (54,5%). Для них характерною є імпульсивність, ослаблення контролю над потягами та спонуканнями. Дратівливість, можливо, агресивність. Недостатня керованість. Схильність до непорозумінь і конфліктів, в яких вони є стороною, що активно провокує. Характерна запальність. Праця приваблива, поки становить інтерес. Робота та навчання в міру необхідності, часто небажання вчитися. Підлітки такого типу живуть сьогоденням, бажаючи отримати від нього масу задоволення, розваги. Часто вони не уважні на уроках.

Екзальтований тип акцентуацій притаманний 9,1% підлітків, яким властиво бурхливі емоційні реакції на життєві події – від абсолютного щастя до повного безсилля, печалі, тривожність, готовність до відчаю, крайня бурхливість і нестійкість емоційного реагування на ситуації.

На рис. 1 представлено кількісне змінення у найбільш розповсюджених акцентуацій характеру під час проходження 1¾С, 2С і 2¼С.

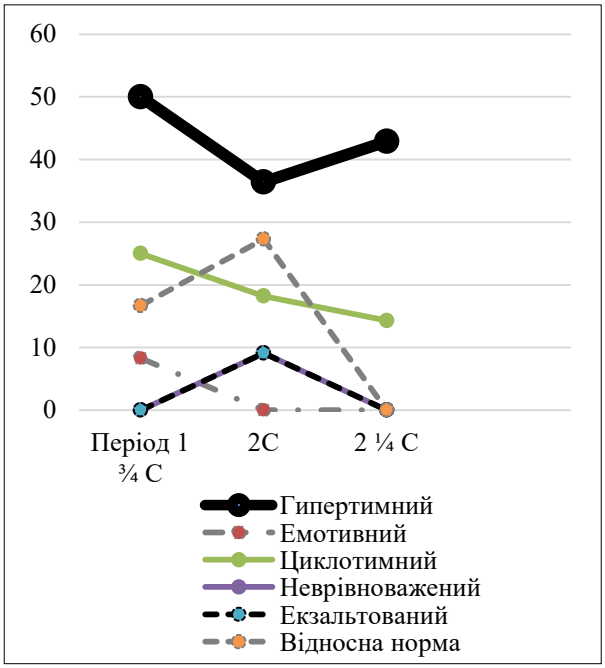

Рис. 1. Кількісне змінення розповсюджених акцентуацій характеру у різних точках ВБЦ

Таким чином, в періоді 1¾С ВБЦ домінують гіпертимні та циклотимні прояви, тобто за знижених фізичних і психічних ресурсів підлітки реагують збільшенням активності та нестабільністю станів. Оскільки в цьому періоді нами вияв-

лено переважну кількість меланхоліків, то ми вважаємо, що вони не усвідомлюють процеси, які відбуваються і реагують не типово: гіпертимна фаза є для нього дезадаптивним проявом, а в дистимній – спостерігаються і емотивні реакції, підвищена чуйність та глибоке переживання неприємностей, не стійка самооцінка. Наприкінці циклу (2С) – точці перезапуску ритміки організму в досліджуваних (переважна кількість сангвініків) превалюють неврівноваженість, екзальтованість, конфліктність і імпульсивність. В періоді підйому (2¼С), коли організм перезавантажив безліч ритмів і пройшов період адаптації до змін знову проявляються гіпертимні прояви, але в меншій кількості, зменшується кількість перепадів настрою, значно менше проявляються неврівноваженість, роздратування і чутливість; збільшується кількість підлітків, яких віднесено до відносної норми.

Висновки. Отже, встановлено τ (тау)-тип підлітків, їх потенції в пізнавальній сфері, рівень самооцінки і найбільш розповсюджені акцентуації характеру, продемонстровано індивідуально-психологічні особливості переживання різних періодів великого біологічного циклу. Щодо типів темпераменту, то на нашу думку дезадаптаційні реакції проявляються в більшому ступені у меланхоліків в періоді 1¾С, в 2С у сангвініків з'являються екзальтованість, конфліктність і імпульсивність, що ми віднесли до компенсаційних механізмів адаптації, в фазі 2¼С зменшується кількість проявів дезадаптації.

Перспективи подальшого дослідження полягають у вивченні особливостей проявів індивідуально-психологічних особливостей адаптації до переживання різних періодів великого біологічного циклу з урахуванням статі.

Література:

1. Дьяченко М.И. Готовность к деятельности в напряженных ситуациях. *Психологический аспект.* Минск : Рассвет, 2001. 365 с.
2. Ильин Е.П. Психология индивидуальных различий. Серия «Мастера психологии». Санкт Петербург. 2004. 701 с.
3. Кіреєва З.О. Становлення, розвиток та сучасність наукової школи «Психології часу». *Ювілейна збірка наукових праць присвячена 150-річчю одеського національного університету імені І.І. Мечникова.* Одеса, 2015. С. 278–284.
4. Кокун О.М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності : Монографія. Київ : Міленіум, 2004. 265 с.
5. Леонтьев Д.А. Личностный потенціал : структура и диагностика / Под ред. Д.А. Леонтьева. Москва : Смысл, 2011. С. 300–329.
6. Розанов В.А. Экология человека : Учеб.пособие для студентов-психологов. Одесса : Наука и техника, 2006. 47, 172 с.
7. Фурман А.В. Психодіагностика особистісної адаптованості. Тернопіль : Економічна думка, 2000. 102, 197 с.
8. Цуканов Б.И. Время в психике человека. ОДУ ім. І.І. Мечникова, Наук. центр психології часу. Одесса : АстроПринт, 2000. 217 с.

Kireieva Z. O., Kushnerova Ya. H. There are features of adaptation of teenagers out-of-phase biological cycle

The article states that the adolescents' age, as well as any other crisis, does not have clear boundaries. It has been demonstrated that within the framework of the Scientific School "Psychology of Time" D.G. Elkin – B.J. Tsukanov each person is experiencing a crisis of adolescence in the timeframe, which is conditioned by the innate mechanism of the central watch. It was shown that the mechanism of personality's psychological instability and changes in its behavior is manifested at the points of the phase-singularity of the Large Biological Cycle (C) since the multitude of beginnings and endings of vital rhythmic functions are simultaneously merged there. The τ (tau)-type, the typological group and the phase of the Large Biological Cycle on its basis were experimentally established. It has been shown that 57.1% of choleroidsand 42.9 % of sanguinoidesare located in the zone 2¼C, 41.7% of melanchoidsare placed in 1¾C LBC and 54.5% of sanguine at 2C. It has been demonstrated that in the majority of adolescents, who are in different periods of the LBC, express the severe hyperthymic type of accentuation of character. It is believed that this is one of the manifestations of the adequate inclusion of the adaptive capabilities of sanguine and choleric in the rise period of 2¼C after restarting of the organism rhythms in 2C. But at the moment of the restarting of the organism rhythms (2C), such behavior of sanguines is considered to be maladaptive, destructive and energy-consuming for the organism. The activation of the opposite particularities, in spite of its individual characteristics, is a maladaptive process at the point of 1¾C LBC for melanchoids, which may lead to psychosomatic and mental disorders. It has been shown that at the end of the large biological cycle an inadequate response to adaptive abilities is a compensatory mechanism when the number of hyperthymic and cyclotymeresponses decrease, and imbalance, exaltation, conflict, and impulsivity prevail. It is shown that in the period of rise (2¼C), the number of manifestations of maladaptation in adolescents decreases, in general.

Key words: *large biological cycle, phase singularity, type of temperament, adaptation, adaptation capabilities, psychology of time.*

УДК 159.938
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.3-1.11

Л. О. Котлова
кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології розвитку та консультування
Житомирський державний університет імені Івана Франка

ЕТИКО-ФІЛОСОФСЬКІ ПЕРЕДУМОВИ ПСИХОЛОГІЇ ЧЕСНОСТІ

Перед психолого-педагогічною наукою стоять завдання визначення оптимальних умов для особистісного розвитку молодих людей, в тому числі й активізації психологічних механізмів, щодо свідомого прийняття ними моральних норм, трансформації їх в ефективний регулятор поведінки, міжособистісних стосунків з іншими людьми. Особливої значущості в контексті особистісного розвитку людини набуває така моральна цінність, як чесність. На жаль, остання не відповідає критерію моральності, оскільки суспільна свідомість українців у сучасних соціально-економічних та політичних перипетіях підпадає під значні «суспільні перверсії».

У статті розглянуто етико-філософські засади дослідження чесності в психології. Представлено різні підходи щодо розуміння таких понять як «чесність» та «правда». Виділено основні складові частини чесної особистості та чинники, які впливають на формування даної якості особистості. Простежується «еволюція» вивчення у наукових джерелах проблеми чесності, що дає можливість визначитись із видами чесності, стадіями та рівнями.

Сутність чесності, її структура, види та форми, чинники, що впливають на формування чесності розкриваються в філософській літературі, де інтерпретується співвідношення чесності і таких етичних категорій, як «добро», «справедливість», «відповідальність», «совість», «правдивість». Водночас виявляється специфічність етичної категорії «правда», її відмінність від гносеологічних категорій «істина», «обман». Визначається соціальна обумовленість чесності та правдивості, особливості функціонування в системі моралі.

У кризових умовах, у зв'язку із зростанням бездуховності, нівелюванням цінностей людського життя, загостренням питань суспільного та сімейного виховання у нашій державі актуалізується проблема чесної особистості, яка на сьогодні залишається невирішеною. Її розв'язання можливе завдяки створенню гнучкої системи виховання дітей та молоді, яка б враховувала запити сучасності часу і водночас задовольняла й інтереси соціуму.

Ключові слова: *правда, правдивість, принциповість, совість, чесність, чесна поведінка.*

Постановка проблеми. Життя людини сьогодні занадто суперечливе: з одного боку, має місце актуалізація духовно-моральних цінностей у вияві планетарного мислення, глобалізації, визнання необхідності миру, стабільності, гуманних відносин, толерантності, єдності, взаєморозуміння, професійної компетентності,етики відповідальності, а з іншого – соціально-політична і економічна ситуація провокують такі аморальні явища, як свідомий обман задля наживи, дезінформація у засобах масової інформації, егоїзм, споживацькі настрої, несправедливість, відчуження, рейдерські захоплення, пріоритет матеріального над духовним, поляризацію суспільства, аморальність тощо.

Проблема чесності, моральності загалом, моральної свідомості та самосвідомості своїм корінням входить у сиву давнину. Вже за первіснообщинного ладу люди намагалися будувати свої стосунки на основі своєрідної ідеї справедливості, на основі совісті та чесності. Боротьба за справедливість, боротьба добра і зла супроводжує всю історію. Ця тема відображається в Біблії, а згодом велику увагу приділяють і мислителі всіх часів і народів.

Кожен народ, класові суспільства (рабовласницьке, феодальне, капіталістичне) вносили свої корективи в поняття справедливості та чесності і моралі зокрема. Питання моралі, моральності займають помітне місце в теоретичній спадщині мислителів древності. Так, один з родоначальників давньокитайської філософії Кун Фуцзи (Конфуцій) (551–479 р. до н.е.) вченню про моральність приділяв надзвичайно велику увагу. В центрі його роздумів про це явище – поняття «взаємність», «золота середина», «людинолюбство», котрі в своїй єдності складають «вірний шлях» (дао). Люди, що слідують цьому шляху, будуть жити щасливо, говорить китайський філософ. Основна ідея вчення Конфуція – не роби іншим того, чого не бажаєш собі [15]. Дана ідея перегукується із новим заповітом в Біблії. «Тож усе, чого тільки бажаєте, щоб чинили вам люди, те саме чиніть і ви їм. Бо в цьому Закон і Пророки» Євангелія від Матвія, 7:12 [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливої значущості в контексті особистісного розвитку людини набуває така моральна цінність, як чесність. На жаль, остання не відповідає критерію

© Котлова Л. О., 2019

моральності, оскільки суспільна свідомість українців у сучасних соціально-економічних та політичних перипетіях підпадає під значні «суспільні перверсії». Останнім часом у розвинених країнах загальний рівень чесності населення неухильно зменшується, а кількість нечесних людей зростає. За якісними показниками психологів (М. Батурин, О. Бормотов, О. Первухіна та інших) у теперішній час неузгоджена та непродуктивна поведінка співробітників у різних виробничих організаціях призводить до великих збитків [1; 5]. Ці втрати пов'язані не з технічними чи економічними проблемами, а з вчинками людей, які привласнюють товари, гроші і час у роботодавців, демонструючи поведінку, яка суперечить духу співпраці, та загалом не етичне і некоректне ставлення до своїх колег. Таким чином, наявність такої риси особистості працівника, як чесність, виходить на перший план в процесі професійного відбору та консультування компаній і комерційних організацій.

Водночас зміни в сучасному політичному житті та соціально-економічному розвитку посилили протиставлення офіційної та життєвої моралі. Водночас суспільна свідомість набула більшої відкритості і практично «закриті її сторінки» залишилися в минулому, а така моральна якість людини як «чесність» отримала можливість для розвитку. На цім ця якість знайшла сприятливе соціальне та психологічне підґрунтя для свого становлення у зростаючої особистості.

Феномен чесності, насамперед, вивчається й описується вченими в етиці Ця моральна якість відображає одну з найважливіших вимог моральності. Вона включає таке: правдивість (повідомляти істину, не приховувати від інших людей і самого себе дійсний стан справ); принциповість (вірність певній ідеї в переконаннях і дотримання цієї ідеї в поведінці); вірність прийнятим зобов'язанням; суб'єктивну переконаність у правоті проведеної справи; щирість перед іншими і перед самим собою щодо тих мотивів, якими людина керується; визнання і дотримання прав інших людей на те, що їм законно належить.

Сутність чесності, її структура, види та форми, чинники, що впливають на формування чесності розкриваються в філософській літературі, де інтерпретується співвідношення чесності і таких етичних категорій, як «добро», «справедливість», «відповідальність», «совість», «правдивість». Водночас виявляється специфічність етичної категорії «правда», її відмінність від гносеологічних категорій «істина», «обман». Однак, як бачимо, проблема чесності розглядається в контексті моральних якостей особистості, а не як окремий предмет дослідження.

Мета статті. На основі теоретико-методологічного аналізу етико-філософських вчень виокремити передумови вивчення чесності як психологічної категорії.

Виклад основного матеріалу. Спочатку термін «чесність» у християнстві вказував на ту поведінку людини, яка заслуговувала поваги і шани (Деян 6:3, Рим 12:17), пізніше став означати правдивість, відкритість, ухиляння від брехні в практичних справах і в слові. У особистому значенні чесність – цілісність характеру – Ісус вимагає цілковитої чесності, коли наполягає на тому, що кожне «да» означає «да», а будь-яке «ні» – «ні» (Мф5:33-37). Бог ненавидить тих, хто «говорить неправду». Для апостола Павла обман – ознака падіння в язичництво (Рим 1:29; ср. 3:13). Апостол Іоан співвідносить знання істини з чесністю у справах та вчинках (Ін. 8:12). Глибокий мотив християнської чесності коріниться в поклонінні Богу як абсолютно істинному, вірному, вимогливому щоб істина жила в серці людини. Інші мотиви – це закон любові і єдності всіх християн, що руйнується від нечесності (Гал 5:22) [3].

У пізній християнській етиці чесність зазвичай розглядали як елемент соціальної справедливості, однак у сучасних роздумах ця якість все більше витісняється надмірним матеріалізмом, військовою пропагандою, брехливим софізмом ситуативної етики і міркуванням для політичної вигоди [14].

В Індії в 13–17 ст. до н.е. анонімно створюються до філософські твори Упанішади. У цих творах пропагується чесність, правдивість, не насилля, співчуття до ближнього та інші позитивні моральні норми [13].

Давньогрецький філософ Демокріт (біля 530–470 р. до н.е.) метою виховання вважав досягнення добродійності, а його основу – в здатності до сорому. Щастя, за Демокрітом, не в багатстві, а в правдивості і чесності. «Не тілесні сили і не гроші, – говорить він, – роблять людей щасливими, а чесність і багатостороння мудрість». «Чесна і безчесна людина пізнаються не тільки з того, що вони роблять, але й з того, чого вони бажають» [8].

Серед вищих моральних цінностей важливе місце посідає чесність. Вищі цінності, як зазначає В. Блюмкін, це частина матеріальних, духовних і соціально-політичних цінностей, що як правило, мають загальнонародне і загальнолюдське значення – мир, життя людства, цінності, уявлення про справедливість, волю, права й обов'язки людей, дружбу, любов, довіру, родинні зв'язки, цінності діяльності (праця, творчість, творення, пізнання істини), цінності самозбереження (життя, здоров'я), цінності самоствердження і самореалізації, цінності, що характеризують вибір особистих якостей: чесність, хоробрість, вірність, справедливість, доброта та ін. [4].

Перший зміст слова «чесність» це «правдивість» – той, хто не обманює, не бреше, говорить правду, є правдивим. Однак, в українській мові чесність має низку інших, не менш значущих тлумачень.

Насамперед, чесний – це не крадій. Крадій віднімає і привласнює чуже, обкрадає інших людей, йому не можна довіряти, тому що він позбавлений совісті. Чесний же, навпаки, порядний і совісний, він ніколи не візьме того, що йому не належить, що зароблено не ним самим. Чесну людину можна залишити біля будь якого багатства, довірити їй найдорожче, вона все збереже в цілісності. Чесність, в такому трактуванні, є найважливішою умовою людської взаємодії, без якої не можлива спільна діяльність [14].

Чесність в практичному ключі означає також вірність. Чесна людина – не зрадник, вона не проявить підступності, не порушить свого слова, не обманить надій і очікувань, а зробить саме те і так, як про це було домовлено.

Чесність як вірність виявляється у спільному подоланні труднощів, у виконанні взятих на себе обов'язків. Людина, яка почала важливу справу, чесно прагне довести її до кінця, в такому розумінні чесність виступає не лише як вірність, але і як добросовісність або надійність.

Чесність як ділова та практична якість виражається у відкритості наших думок, почуттів і намірів для інших людей. Варто зазначити, що з чесною та відкритою людиною співпрацювати набагато приємніше, ніж з непередбачуваною особистістю, про чиї таємні проекти і плани можна лише здогадуватися, водночас надіятись, що вони не принесуть великого зла.

Також, чесність нерідко виступає як справедливість. В цьому випадку кожному, хто бере участь у спільній діяльності, належить та доля винагороди або покарання, яку він заслужив. Тут не буде суб'єктивізму, нечесної оцінки, «улюбленців», домовленостей тощо.

У словнику з етики за редакцією І. Кона можемо знайти таке визначення чесності – уникнення брехні у стосунках з іншими людьми. У порівнянні з правдивістю, поняття чесності підкреслює відсутність корисливих мотивів дезінформації і одночасно милосердно ставиться до ненавмисного обману, тобто людина може залишатися бути чесною, якщо повідомляє іншій людині неправду, у яку сам вірить [12].

З точки зору традиційної етики, чесність зазвичай вважається позитивною якістю. Однак, в практичних ситуаціях більшість людей припускається дрібної брехні, розцінюючи абсолютну чесність як наївність та дурість. Варіанти традиційної етики вважають допустимим брехню задля спасіння, тобто брехня для уникнення великого зла. Крім того, негласний моральний кодекс обмежує чесність у тих випадках, коли інформація травмувати співрозмовника.

Є думка, що чесна поведінка розмежовує стан миру та стан війни, бо найефективнішим прийомом у війні є викривлення карти миру противника. Нечесна поведінка у відношенні до будь-кого досить часто є передумовою для початку недружніх дій.

Всі перелічені тлумачення чесності вказують нам на те, що чесний – це людина честі, та, яка володіє достоїнством і гордістю, хто ніколи не опуститься до аморальної, підступної поведінки.

У філософії поняття «чесність» перегукується з іншими схожими поняттями – «вірний», «правильний» – і має як мінімум три тлумачення [14].

Правда – це деякий зразковий порядок буття і людських стосунків, якому необхідно слідувати для того, щоб на землі була гармонія між людьми. В цьому ракурсі поняття «правда» співпадає з поняттям «справедливість». Саме в такому випадку кажуть: «Потрібно жити за правдою» або «правда переможе».

Той, хто живе за правдою, – живе за моральним законом, за Божою заповіддю, за людською совістю. В реальному спілкуванні порядок правди виражає себе у відкритості між людьми, в тому, що вони чесні один з одним, не брешуть, не зраджують тощо. Правда в міжособистісній комунікації та у стосунках між групами проявляється у довірі, увазі та чуйності, вона передбачає взаємодопомогу, підтримку, прагнення і здатність зрозуміти іншого, а також розкрити себе, свої наміри та плани. Правда виключає будь яку експлуатацію, користь і розрахунок у використанні іншого для досягнення власної мети.

Правда – це відповідність наших уявлень об'єктивному стану справ. Всі знають з дитинства, що потрібно говорити правду, тобто не обманювати, не викривляти реальну картину подій, не вигадувати нісенітниць. Той, хто в цьому розумінні тримається правди, не бреше і не обманює, є чесною людиною. Правдивість – це висвітлення подій або повідомлення своїх поглядів без підміни. Правда зовнішніх і внутрішніх фактів дозволяє індивідам спілкуватися в рамках єдиного поля розуміння.

У питанні брехні і правди є і інша сторона. Чи кожну правду можна говорити в очі людині? Чи потрібно голосно повідомляти інваліду, що він – інвалід, невродливій жінці, що вона не гарна? Це чисто моральна проблема, яка може бути сформульована так: навіщо в кожному конкретному випадку ми говоримо правду і як ми її говоримо?

Бувають люди, які дуже люблять говорити щиру правду, зачіпаючи на цім чужу гідність та достоїнство, принижуючи співрозмовника. Проте в цьому випадку мова йде не про правду, а лише про самоствердження під гаслом правди. Очевидно, про правду в істинному змісті мова йде лише тоді, коли ми повідомляємо про обставини максимально об'єктивно, підтримуємо впевненість і гідність іншого, яку б правду ми не говорили.

Філософи Сходу вважають, що правда завжди повинна бути подана в достатньо приємній ввічливій формі, в іншому випадку вона з правди перетворюється в «кривду», а то і у відкриту брехню [13].

Особлива тема під час обговорення феномена чесності – чесність нашої самосвідомості та істинності «Я». Чесність – це правдивість перед самим собою, адекватне саморозуміння і водночас відсутність фальші в нашому самовираженні. Все це – і розуміння себе, і особистісна цілісність – проблема XXI століття.

Проблема чесного самоусвідомлення була піднята в XX столітті З. Фрейдом і отримала продовження в роботах психологів. Дослідження З. Фрейда показали, що людина витісняє у безсвідоме багато власних переживань, які не влаштовують її свідоме моралізоване «его» [10]. Однак приховані від свідомості заборонені і осудні бажання нікуди не зникають. Людина несе в собі негативну сторону, але обманює сама себе, «не знаючи» про наявність у своїй душі цілого скупчення страхів і пристрастей. Самообман обертається плачевно – неврозами і неконтрольованими реакціями. Краще, що можна зробити в такій ситуації – навчитися бути чесним, подивитися правді в очі, вивести із темряви безсвідомого витіснені думки.

Опонент З. Фрейда, К. Юнг вважав, що негативне у нас, те, чого ми соромимося і не хочемо за собою визнавати, утворює особливий пласт внутрішнього світу, який він назвав Тінню. Тінь без толку виганяти або придушувати, вдавати, що її немає і ми чисті як ангели. Розвиток особистості потребує чесності: Тінь повинна бути усвідомлена, прийнята як факт і інтегрована в єдність з усіма іншими частинами особистості. Той, хто обманює себе, що він святий, просто проектує ззовні власні погані риси, починає приписувати їх іншим людям і ненавидіти їх. Насправді ж людина бунтує проти негативу в самій собі. Чесне усвідомлення допомагає індивіду зрозуміти себе як ціле з усіма реальними сторонами власної натури. Це дає можливість краще орієнтуватися в дійсності і будувати свої стосунки з оточуючими більш справедливо і гуманно [9].

Людина може не лише приховувати від себе свою Тінь, але і впритул не бачити своїх позитивних схильностей і здібностей, того проекту,який ніби закладений в ньому з народження і закликає до реалізації в житті. Сюжет невиконання життєвого проекту розглядав в XX столітті іспанський філософ Хосе Ортега-і-Гассет. Він показував у своїх роботах, що багато людей все життя лише те і роблять, що бігають від власної долі. Вони не чесні самі з собою і надають перевагу йти за легким шляхом, вони приховують від себе і придушують власне покликання [8]. Однак кожна особистість, яка не виконала проект і обманула саму себе розплачується за цей обман. Розплатою стає постійне погане самопочуття, депресія, почуття марнотратства і «невиконання» свого життя. Той хто, проявив чесність і слідував своєму покликанню, у повній мірі переживає радість буття, не дивлячись на труднощі, які трапляються на життєвому шляху [8].

Ще один вид самообману це самообман власної індивідуальності. Мова йде про істинність нашого «Я», про самостійність і унікальність. Ця проблема обговорюється у багатьох філософів, в тому числі у М. Хайдегера і Е. Фрома. Більшість людей вважають себе самостійними особистостями, в той час як вони такими не є. М. Хайдегер говорить про сучасний світ як про світ Man (безособова форма в німецькій мові). В цих мовних формах відсутній суб'єкт – самоусвідомлене відповідальне «Я». Люди, які занурені у повсякденність думають як інші і діють за зразком інших, але не усвідомлюють цього, доки не зіштовхнуться з переживаннями власної смерті. За М. Хейдегером, саме наявний страх перед смертю пробуджує індивідів від душевного сну і змушує їх поглянути в очі правді – своїй унікальності, яка штовхає їх вийти із сліпого самообманного існування [8].

Бути справжнім – це значить володіти достатньо стійким індивідуально-особистісним ядром, визнавати всі сторони свого багатоскладного «Я» і виявляти себе повністю вільно та мимовільно. Той, хто чесний з собою, цілком усвідомлює своє «Я» і активно розвиває кращі свої здібності, схильності і тенденції [6].

Дана ідея простежується і у працях Ф. Ар'єса, який вважає, що людина керується в житті певною моральною метою використовує для досягнення адекватні засоби. В моральних категоріях визначається суть Добра, Правди, Справедливості. І виходить, життя людини – єдине і неповторне – якоюсь мірою зрівнюється з життям тих, хто живе безглуздо й аморально і навіть діє зло, неправда і несправедливість. Життя кожної людини не нескінченне. Життя обривається смертю, небуттям. Отже, втрачають зміст усі визначення її в моральних категоріях Добра іЗла, Правди і Неправди, Справедливості і Несправедливості [2].

У філософії питання чесної поведінки розглядається і у напрямку моралі та її оцінки. Мораль завжди передбачає схвалення або засудження явищ соціальної дійсності, пов'язаних з поведінкою особи, спільності людей тощо. Оцінка встановлює відповідність або невідповідність вчинку, мотиву або поведінки вимогам моралі, передбачає врахування конкретних обставин і можливості дій особи, спільності людей на основі визнання моральних цінностей. Оцінка є спосіб визначення моральної суті людини, що виявляється в її стосунках з іншими людьми з позиції Добра і Зла. Ці відносини різноманітні, можуть оцінюватися в різних категоріях: справедливо або несправедливо, чесно або нечесно, відповідально або безвідповідально тощо. В оцінці моральності самої особистості самої особи велике значення мають такі характеристики як: працелюбний або тунеядец, егоїст або альтру-

їст чесний або нечесний, правдивий або брехун, скромний або честолюбний та інші. Єдиним критерієм значущості оцінки є її відповідність реальному стану справ, тобто правдивість [6].

Наукові дослідження та праці англо-американського філософа Дж. Роулза були спрямовані на аналіз проблем, які пов'язані з політичною філософією, мораллю та етикою. Його наукова праця «Теорія справедливості» (1971) є значним дослідженням у сфері політичної філософії XX століття. Будучи прихильником теорії суспільного договору, Дж. Роулз стверджує, що поняття «справедливість» і «чесність» збігаються і немає особливої причини виявляти їх відмінності або констатувати, що одне із них є більш фундаментальним, ніж інше [11].

В статті «Справедливість як чесність» (1958) Джон Роулз висуває тезу, що центральна ідея, яка визначається в понятті справедливості, це ідея чесності. Його ідея протиставляється на той час прийнятій теорії класичного утилітаризму. Він зазначає, що без взаємної довіри не можна нічого добитися просто промовляючи слова, адже самі по собі слова не мають ніякої сили. У взаємостосунках, у вирішенні ділових питань, той хто діє першим має вірити, що опонент чесно діятиме і дотримає свого слова, в цьому і є суть договору. Дж. Роулз підводить підсумок, що обіцянка – це акт, який здійснюється з публічним наміром свідомо прийняти на себе обов'язок, існування якого в певних обставинах буде сприяти реалізації наших цілей. Це вже має на увазі наявність чесного взаємного акту, де одна із сторін, яка є активною, приймає на себе справедливі обов'язки. Тому використовуючи схему договору, яку пропонує Дж. Роулз, люди приймають на себе зобов'язання виконувати обіцяне у відповідності з принципом чесності [11].

Висновки. У філософії питання чесної поведінки розглядається і у напрямку моралі та її оцінки. Мораль завжди передбачає схвалення або засудження явищ соціальної дійсності, пов'язаних з поведінкою особи, спільності людей тощо. Оцінка встановлює відповідність або невідповідність вчинку, мотиву або поведінки вимогам моралі, передбачає врахування конкретних обставин і можливості дій особи, спільності людей на основі визнання моральних цінностей. Оцінка є спосіб визначення моральної суті людини, що виявляється в її стосунках з іншими людьми з позиції Добра і Зла. Ці відносини різноманітні, можуть оцінюватися в різних категоріях: справедливо або несправедливо, чесно або нечесно, відповідально або безвідповідально тощо. В оцінці моральності самої особистості самої особи велике значення мають такі характеристики як: працелюбний або ледачий, дармоїд, егоїст або альтруїст чесний або нечесний, правдивий або брехун, скромний або честолюбний та інші. Єдиним критерієм значущості оцінки є її відповідність реальному стану справ, тобто правдивість.

Література:

1. Прикладна етика : Навч.посіб. / Аболіна Т.Г., Нападиста В.Г., Рихліцька О.Д. та ін. ; За наук. ред. Панченко В.І. Київ : «Центр учбової літератури», 2012. 392 с.
2. Арьєс Ф. Человек перед лицом смерти. Москва, 1992. 526 с.
3. Біблія. Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. Пер. І. Огієнко. Київ : ВБФ «Східноєвроп. гуманіт. Місія», 2015. 319 с.
4. Блюмкин В.А. Мир моральних ценностей. Москва, 1981. 260 с.
5. Бормотов А.А. Разработка и апробация методики диагностики честности как устойчивой черты личности. Психология. *Журнал Высшей школы экономики.* 2008. № 3. С. 123–136.
6. Гусейнов А. А. Золотое правило нравственности. Москва, 1988. 385 с.
7. Знаков В.В. Психология понимания правды. СПб. : Алетейя, 1999. 120 с.
8. Золотухина-Аболина Е.В. Современная этика : истоки и проблемы : учебник для вузов. Ростов н/Д : МарТ, 1998. 448 с.
9. Левчук Л.Т. Психоанализ : от бессознательного к «усталости от сознания». Киев : Выща шк., 1989. 181 с.
10. Отечественный психоанализ / сост. и общ. ред. В.М. Лейбина. СПб.; М.; Харьков : Питер, 2001. 445 с.
11. Ролз Джон. Справедливость как честность. *Логос.* 2006. № 1 (52). С. 35–60.
12. Словарь по этике / Под ред. А.А. Гусейнова и И.С. Кона. Москва, 447 с.
13. Тофтул М.Г. Енциклопедичний словник з історії та теорії моралі : словник. Житомир : Вид. О.О. Євенок, 2016. 482 с.
14. Философский энциклопедический словарь. Москва, 1983. С. 195–196.
15. Чанишев А.Н. Курс лекций по древней философии. Москва,1981. С. 33–34.

Kotlova L. O. Ethical and philosophical preconditions of psychology of honesty

Before psychological and pedagogical sciences there are tasks of determining the optimal conditions for the personal development of young people, including the intensification of psychological mechanisms of conscious acceptance of moral norms, transformation of them into an effective regulator of behavior, interpersonal relationships with other people. Such moral value as honesty acquires a special significance in the context of personal development. Unfortunately, the latter does not meet the criterion of morality, because the public consciousness of Ukrainians in modern socio-economic and political conditions falls under significant "social perversions".

The article deals with the ethical and philosophical foundations of the study of honesty in psychology. Various approaches to understanding such concepts as "honesty" and "truth" are presented. The main components of honest personality and factors influencing the formation of this quality are highlighted. The "evolution" of studying in the scientific sources of the problem of honesty, which makes it possible to determine the types of honesty, stages and levels, can be traced.

The essence of honesty, its structure, types and forms, factors influencing the formation of honesty are revealed in philosophical literature, which interprets the relation of honesty and ethical categories such as "goodness", "justice", "responsibility", "conscience", "truthfulness". This reveals the specificity of the ethical category "truth", its distinction from the epistemological categories "veracity", "deception". The social determinacy of honesty and truthfulness, their peculiarities of functioning in the system of morality is determined.

In crisis conditions, due to the growing lack of spirituality, the leveling of values of human life, the aggravation of issues of social and family upbringing in our country, the problem of honest personality, which remains unresolved today, is actualized. Its solution is possible through the creation of a flexible system for the education of children and young people, taking into account contemporary demands and at the same time satisfying the interests of society.

Key words: *truth, truthfulness, principledness, conscience, honesty, honest behavior.*

УДК 159.923-057.87(045)
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.3-1.12

М. А. Крюкова
кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри загальної психології та психології розвитку особистості
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

А. В. Курова
ORCID ID: 0000-0001-6595-492X
кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри соціології та психології
Національний університет «Одеська юридична академія»

ГЕНДЕРНІ ІНДИВІДУАЛЬНО-ОСОБИСТІСНІ ОСОБЛИВОСТІ МОТИВАЦІЇ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

Статтю присвячено аналізу результатів емпіричного дослідження гендерних відмінностей у мотиваційній сфері майбутніх психологів. Показано, що проблема особистісного та професійного становлення майбутніх психологів широко представлена в сучасній українській психологічній літературі. Доведено, що, не дивлячись на широку представленість в науці досліджень особистості майбутнього психолога (зокрема, вивчення професійно-ціннісної та потребової сфери майбутнього психолога, його психологічної компетентності, професійної спрямованості та професійної ідентифікації, змістового аспекту процесу підготовки у вищих закладах освіти, особливостей локалізації відповідальності психолога тощо), гендерні аспекти дослідження мотиваційної сфери майбутнього психолога відсутні. Внутрішня мотивація, зовнішні позитивні та негативні впливи на мотивацію утворюють запал професійного росту особистості психолога.

Зокрема виявлено, що жінки-психологи є більш внутрішньо вмотивованими, для них важливою є сама діяльність за своєю суттю, що сприяє досягненням більшого успіху та результатів у професійній сфері. Жінки-психологи готові до самоприйняття власної особистості зі всіма перевагами та недоліками, більш позитивно ставляться до різноманітних життєвих проявів, більш соціально адаптовані, ніж чоловіки. Чоловіки-психологи виявилися менш схильними до аналізу себе та властивостей своєї особистості, вони зосереджують менше уваги прийняттю себе та інших осіб. Жінки-психологи, навпаки, виявили вищі показники за середньо-груповим рівнем даної шкали та відповідно характеризувалися більшим прийняттям своїх та чужих недоліків та меншим рівнем внутрішнього конфлікту.

Чоловіки-психологи мають кращі показники предметної діяльності, більшу витривалість до різноманітних навантажень та схильність до фізичної праці. Також виявлено та емпірично підтверджено, що в даній вибірці майбутніх психологів не знайдено статистично значущих відмінностей за гендерною ознакою у відчутті суб'єктивного добробуту та емоційного комфорту. Проте, за середньоарифметичними значеннями, жінки-психологи почувають себе комфортніше за чоловіків, що може бути обумовлене більш розвинутою емоційною складовою у жінок. Така тенденція створює глибоке особистісне підґрунтя для подальшого розвитку мотиваційної сфери майбутніх психологів з урахуванням гендерної специфіки.

Ключові слова: *особистість, внутрішня мотивація, майбутній психолог, самоприйняття, локус контролю, суб'єктивний добробут.*

Постановка проблеми. Наукова проблема полягає в тому, що в сучасних психологічних дослідженнях, присвячених вивченню особистості психолога, відсутні дані щодо гендерних відмінностей, що, у свою чергу, ускладнює розуміння процесу становлення фахівців даного профілю та пошуку шляхів їхньої професійної підготовки у закладах вищої освіти. Особливого значення для розуміння специфіки професійної ефективності набуває дослідження гендерних відмінностей у мотиваційній сфері майбутнього психолога.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема особистісного та професійного становлення майбутніх психологів широко представлена в сучасній українській психологічній науці. Вітчизняними вченими досліджено:

– ціннісну сферу майбутніх психологів (А.А. Фурман [9], О.В. Ямницький [10]);

– психологічну компетентність майбутнього психолога (Л.Я. Барінова [1]);

– професійну спрямованість особистості майбутнього психолога (Ж.П. Вірна [3], Л.В. Долинська [4], Н.П. Максимчук [4]);

– детермінанти суб'єктивного добробуту особистості майбутніх психологів (А.В. Курова [6]);

– місце та роль рефлексії у процесі підготовки майбутнього психолога (С.В. Крутько [5]);

© Крюкова М. А., Курова А. В., 2019

– змістовий аспект процесу підготовки майбутніх психологів (В.Г. Панок [7], Т.М. Титаренко [8]).

У професійній підготовці майбутніх психологів науковці виділяють: необхідність побудови практичної моделі фахівця (стандарти, норми, нормативи) та його професійної ідентифікації (О.Ф. Бондаренко [2]), актуальність вивчення світоглядного, професійного та особистісного рівнів, ґенези професійної спрямованості психолога (Ж.П. Вірна [3]), залежності між рівнем самоактуалізації, особистісними рисами та ціннісними орієнтаціями (А.А. Фурман [9]), особливості локалізації відповідальності психолога (С.В. Крутько [5]) тощо.

Як показав аналіз наукових першоджерел, не дивлячись на широку представленість в науці досліджень особистості майбутнього психолога, гендерні аспекти цієї проблеми відсутні, що зумовлює актуальність та своєчасність слушного дослідження.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є емпіричне вивчення гендерних індивідуально-психологічних особливостей мотивації майбутніх психологів.

Виклад основного матеріалу. Емпіричне дослідження здійснювалося на базі НУ ОЮА та ОНУ імені І.І. Мечникова. Загальна вибірка склала 110 осіб (чоловіки – 33, жінки – 77 осіб). Методичний комплекс склали: методика «Потреба у досягненні» Ю.М. Орлова; опитувальник соціально-психологічної адаптивності (СПА) О.К. Осницького; шкала «Опитувальник психологічного добробуту» К. Ріфф; Методика вивчення мотивації професійної діяльності К. Замфір (у модифікації А.О. Реана).

За показниками шкали потреби у досягненнях методики Ю.М. Орлова отримані наступні результати (таблиця 1).

Таблиця 1

Аналіз даних за шкалою потреби у досягненнях (методика Ю.М. Орлова)

Показники		Чол.	Жін.	F	p
Шкала потреби в досягненнях	M	4,333	4,169	0,243	0,623
	SD	1,555	1,625		

Можна констатувати, що значення стандартного відхилення (SD=1,555 у чоловіків, SD=1,625 у жінок) свідчать про більшу визначеність у своїх потребах до досягнень чоловіків та більшу гетерогенність оцінки своїх потреб у жінок.

За показниками шкал «Внутрішня мотивація» та «Зовнішня позитивна мотивація» виявлено статично значущі відмінності між вибірками чоловіків та жінок (таблиця 2).

Так, жінки-психологи (M=4,286) виявилися суттєво більше внутрішньо вмотивованими за чоловіків (M=3,712), а за щільністю розподілу стандартного відхилення (SD=0,620 у жінок та SD=0,848 у чоловіків) – більш зосередженими та усвідомленими щодо внутрішньої організації досягнення своїх цілей.

За шкалою «Зовнішня позитивна мотивація» жінкам-психологам важливіше за чоловіків отримувати задоволення від професії та процесу професійної діяльності (M=3,766 у жінок та M=3,433 у чоловіків), проте значення стан-

Таблиця 2

Аналіз даних за шкалами методики вивчення професійної мотивації

Показники		Чол.	Жін.	F	p	V	p
Внутрішня мотивація	M	3,712	4,286	-	-	12,282	0,001
	SD	0,848	0,620				
Зовнішня позитивна мотивація	M	3,433	3,766	5,845	0,017	-	-
	SD	0,658	0,663				
Зовнішня негативна мотивація	M	3,606	3,487	0,352	0,554	-	-
	SD	0,899	0,990				

Примітка: жирним шрифтом виділені показники, за якими виявлено статистично значущі (p<0,05) розбіжності; F-критерій Фішера; V-критерій Уелча

Таблиця 3

Аналіз даних за шкалами опитувальника соціально-психологічної адаптивності

Показники		Чол.	Жін.	F	p
Самоприйняття	M	71,848	77,870	6,804	0,010
	SD	11,635	10,860		
Прийняття інших	M	55,636	65,286	14,590	0,001
	SD	15,110	10,647		
Емоційний комфорт	M	57,242	61,117	1,539	0,217
	SD	13,560	15,580		
	SD	0,848	0,620		

Примітка: жирним шрифтом виділені показники, за якими виявлено статистично значущі (p<0,05) розбіжності; F-критерій Фішера

дартного відхилення свідчать по суті про однаковий характер розподілу даних (SD=0,663 у жінок та SD=0,658 у чоловіків).

Інтегральні показники за опитувальником соціально-психологічної адаптивності за шкалами «Самоприйняття» та «Прийняття інших» статистично відрізняються у чоловіків та жінок-психологів. Результати дослідження зведені наочно у таблиці 3.

Так, чоловіки-психологи виявилися менш схильними до аналізу себе та властивостей своєї особистості, вони зосереджують менше уваги прийняттю себе та інших осіб (самоприйняття M=71,848, прийняття інших M=55,636).

Жінки-психологи, навпаки, виявили вищі показники за середньо-груповим рівнем даної шкали та відповідно характеризувалися більшим прийняттям своїх та чужих недоліків та меншим рівнем внутрішнього конфлікту (самоприйняття M=77,870, прийняття інших M=65,286).

Також за значеннями стандартного відхилення (SD=11,635 у чоловіків та SD=10,860 у жінок) жіноча вибірка виявляє більш гомогенний характер, що свідчить про більшу здатність жінок-психологів до свідомого прийняття себе та інших осіб. Відчуття емоційного комфорту притаманне обом групам та не має статистично значущих відмінностей. Проте, за середньоарифметичними значеннями шкали, жінки-психологи почувають себе комфортніше за чоловіків (M=61,117 у жінок та M=57,242 у чоловіків), що може бути обумовлене більш розвинутою емоційною складовою у жінок.

За даними розрахунків за критеріями Левена та Фішера статистично значущих відмінностей між чоловіками та жінками-психологами за шкалою суб'єктивного добробуту виявлено не було (таблиця 4).

Таблиця 4

Аналіз даних за шкалою суб'єктивного благополуччя

Показники		Чол.	Жін.	F	p
Шкала суб'єктивного добробуту	M	5,182	4,844	0,939	0,335
	SD	1,878	1,582		

Отже, рівень суб'єктивного добробуту майже однаковий у групах порівняння та наближається до середньо-популяційних норм (5,5 стена) (М. П. Фетискін [9]). Стандартне відхилення у вибірці жінок-психологів нижче (SD=1,582), аніж у чоловіків (SD=1,878), що може пояснюватися як міра зосередженості жінок-психологів на певних визначених категоріях добробуту.

Спробуємо дослідити підвибірки виділені за статевими ознаками та схарактеризувати взаємозв'язок між шкалами опитувальника Ю. М. Орлова та методикою К. Замфір за допомогою метода кореляційного аналізу за коефіцієнтом кореляції Спірмена (ρ).

Для наочного аналізу представлені на рис. 1 у вигляді кореляційних плеяд.

Так, серед чоловіків-психологів виявлено додатний зв'язок між зовнішнім позитивним та негативним мотиваційними впливами (ρ=0,401, p=0,021). Також ця пара показників виявляє самий сильній за абсолютним значенням кореляційний зв'язок в наведеній плеяді. Отже, можна сказати, що чоловіки-психологи не диференціюють зовнішні мотиваційні впливи за ознакою позитивності чи негативності, сприймають будь-які зовнішні впливи як поштовх до невідкладних дій. Розглянемо вплив потреби в досягненнях у чоловіків-майбутніх психологів на мотиваційні складові професійної діяльності. Так, за шкалою потреби досягненнях та внутрішньої мотивації у чоловіків-психологів виявляється від'ємний зв'язок (ρ=-0,186,

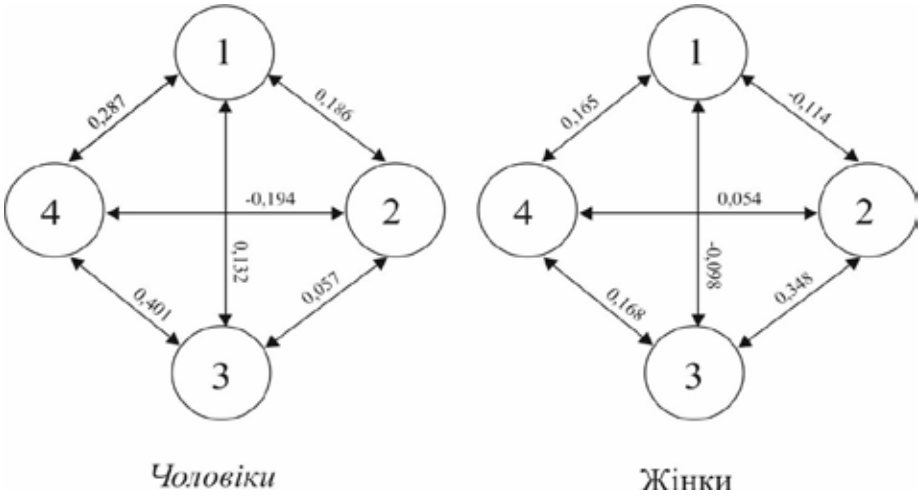

Рис. 1. Кореляційні плеяди (1 – шкала мотивації досягнень, 2 – шкала внутрішньої мотивації, 3 – шкала зовнішніх позитивних впливів, 4 – шкала зовнішніх негативних впливів)

p=0,301). Чоловіки при зростанні потреб в досягненні демонструють невелике зменшення внутрішньої мотивації. Проте, за такий самий вплив на зовнішню позитивну мотивацію (ρ=0,132, p=0,463) та зовнішню негативну мотивацію (ρ=0,287, p=0,106) виявляться додатній кореляційний зв'язок. Тобто, за збільшення значень шкали потреби в досягненнях, збільшуються значення зовнішньої позитивної та негативної мотивації. Таким чином, як ми зазначали вище, чоловіки-психологи не диференціюють зовнішні мотиваційні впливи за ознакою емоційного наповнення. Збільшення потреби в досягненнях, тобто змушення вийти зі звиклих рамок буденності, призводить до негативного впливу на внутрішні ресурси мотивації та збільшення бажання відповідати соціально бажаним критерієм. В межах дослідження взаємозв'язків внутрішньої, а також зовнішньої негативної та позитивної мотивації виявлено незначний додатній кореляційний зв'язок внутрішньої мотивації та зовнішніх позитивних впливів (ρ=0,057, p=0,753) та від'ємний кореляційний зв'язок між внутрішньою мотивацією та зовнішніми негативними впливами (ρ=-0,194, p=0,279). Таким чином, можна стверджувати, що зовнішні заохочування та мотиваційні ефекти доброзичливі за характером майже не впливають на внутрішні мотиваційні чинники у чоловіків-психологів, а критика та догани призводять до погіршення внутрішнього мотиваційного стану.

У жінок-психологів було виявлено статистично значущій додатній кореляційний зв'язок між значеннями внутрішньої мотивації та зовнішньою позитивною мотивацією (ρ=0,348, p=0,002). Так, в нашому випадку наявності додатного кореляційного зв'язку, можна стверджувати, що, для жінок-психологів зовнішні позитивні оцінки та заохочування підсилюють позиції внутрішньої мотивації. Інші показники не мають статистично значущих відмінностей, проте розглянемо їх як створювання повної картини кореляційних взаємозв'язків. Так, за взаємовідносинами шкали потреб в досягненнях та внутрішньою мотивацією (ρ=-0,114, p=0,325), а також за впливами на зовнішню позитивну мотивацію (ρ=-0,098, p=0,395) виявлено від'ємний зв'язок. Таким чином, у жінок-психологів при зменшенні рівню внутрішньої мотивації та зовнішніх позитивних заохочень проявляється потреба в досягненнях задля відновлення внутрішнього рівня комфорту. Проте, збільшення показників потреби у досягненнях призводить до погіршення внутрішнього мотиваційного стану зовнішніми негативними впливами (ρ=0,165, p=0,152), причому зовнішні негативні впливи виявляють додатній кореляційний зв'язок за показниками внутрішньої мотивації (ρ=0,054, p=0,639) та зовнішніх позивних впливів (ρ=0,168, p=0,145). Тобто, при зовнішньому негативному впливі незначно збільшується внутрішня мотивація та потреба в позитивних впливах із зовні.

Висновки та пропозиції. Таким чином, проведене емпіричне дослідження підтвердило припущення про наявність гендерних відмінностей у мотиваційній сфері майбутніх психологів. Зокрема, жінки-психологи є більш внутрішньо мотивованими, для них важлива сама діяльність за своєю суттю, отже вони можуть досягти більшого успіху та результатів у професіональній сфері. Вони готові до самосприйняття власної особистості зі всіма перевагами та недоліками, більш позитивно відносяться до різноманітних життєвих проявів, більш соціально адаптовані, ніж чоловіки. Чоловіки-психологи мають кращі показники предметної діяльності, витривалість до різноманітних навантажень та схильністю до фізичної праці. Також виявлено, що в даній вибірці майбутніх психологів не знайдено статистично значущих відмінностей за гендерною ознакою у відчутті суб'єктивного добробуту.

Перспективу подальших наукових розвідок може скласти порівняння мотиваційної сфери у представників різних соціономічних професій та розробка тренінгової програми.

Література:

1. Барінова Л.Я. Психологічна компетентність особистості. Вісник ОНУ імені І.І. Мечникова. 2014. Т.19. Вип 1 (31). С. 29–36.
2. Бондаренко О.Ф. Психологічна допомога особистості. Харків : Фоліо, 1996. 237 с.
3. Вірна Ж.П. Соціальний вимір професійної невротизації особистості. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Психологічні науки.* 2011. Вип. 94. Т. 2. URL: http:// archive.nbuv.gov.ua/ portal/Soc_Gum/ Vchdpu/psy/2011_94/Virna.pdf.
4. Долинська Л.В., Максимчук Н.П. Психологія ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О.В., 2008. 124 с.
5. Крутько С.В. Психологічні особливості професійної Я-концепції особистості. *Вісник ПУДПУ імені К.Д. Ушинського.* 2013. № 3-4. С. 89–94.
6. Курова А.В. Гендерні відмінності у детермінантах суб'єктивного благополуччя особистості. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Психологічні науки.* Херсон, 2018. Вип. 5. С. 54–60.
7. Панок В.Г. Зміст підготовки практикуючих психологів. Київ : Либідь, 1999. 354 с.
8. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості : у межах і за межами буденності. Київ, 2003. 267 с.
9. Фурман А.А. Ціннісно-орієнтаційні чинники особистісного розвитку майбутніх психологів общества : Автореф. дис. … канд. психол. наук: 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Одеса, 2009. 22 с.
10. Ямницький О.В. Особливості професійної я-концепції майбутнього практичного психолога. Вісник ОНУ. 2014. Т. 19. Вип. 1 (31). С. 360–367.

Kriukova M. A., Kurova A. V. Gender personally individual features of the motivation of future psychologists

The article is devoted to the analysis of the results of the empirical research of gender divergences in the motivational sphere of future psychologists. It is shown that the problem of personal and professional formation of future psychologists is widely examined in contemporary Ukrainian psychological researches. It is proved that notwithstanding these scientific researches of a personality of a future psychologist (particularly the researches of personal spheres related to profession, values and demands, his psychological competence, professional focus and identification, semantic aspect of the process of his education in higher educational institutions, localization features of responsibility of a psychologist, etc.), gender aspects of the research of the motivational sphere of future psychologists are unfortunately absent. The inner motivation, external positive and negative influences upon the motivation form the professional growth of a personality of the psychologist.

For example, it is found out that women-psychologists are more inner motivated, it is the activity itself that reveals highly important, and as the result, they achieve better results in the professional sphere. Women-psychologists are ready to accept their personal features with all advantages and disadvantages, they accept different life circumstances more positively and they reveal better indices in social adaptation, than men psychologists. Men-psychologists are less inclined to the self-reflection; they do not focus more on the acceptance of other people and themselves. In contrast, women-psychologists have better indices of the arithmetical mean of this scale and, as the result, they are characterized with higher level of the acceptance of their own and others disadvantages as well as the lower level of their inner conflict.

Men psychologists possess better indices in subject activity, stability in various types of work and disposition towards physical labour. It has been empirically determined that according to the experience of the subjective well-being and the emotional comfort, no statistically significant divergences among men and women psychologists have been found out. However, in accordance with arithmetical mean, women-psychologists feel more comfortable than men; this fact might be caused by the more developed emotional component among women. This tendency creates deeper personal base for the further research of a motivational sphere of future psychologists taking into account their gender features.

Key words: *personality, inner motivation, future psychologist, self-acceptance, locus control, subjective well-being.*

УДК 159.92
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.3-1.13

А. С. Липецька
аспірант кафедри психології
Львівський національний університет імені Івана Франка

ОСОБЛИВОСТІ СУБ'ЄКТИВНОГО ДОБРОБУТУ ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

Здійснено теоретичний аналіз досліджень закордонних та українських науковців, що присвячені проблематиці суб'єктивного добробуту переміщених осіб. Підсумовано, що особливості суб'єктивного добробуту переміщених осіб вимагають комплексного підходу для виявлення об'єктивних і суб'єктивних чинників, за допомогою яких формуються відчуття добробуту в різних сферах соціальної взаємодії, соціальної мотивації поведінки та діяльності в різних соціально-психологічних умовах життя. Резюмовано, що суб'єктивне добробуту переміщених осіб – це динамічне соціально-психологічне утворення, що складається з емоційного, когнітивного і конативного компонентів, що формується під впливом умов життєдіяльності індивіда і комплексу об'єктивних і суб'єктивних чинників і проявляються у всіх сферах відносин особистості до об'єктів навколишньої дійсності. Наголошено, що в контексті дослідження чинників суб'єктивного добробуту переміщених осіб, ціннісно-смислова сфера особистості є вкрай важливою, бо переміщені особи змушені адаптувати свої ціннісні орієнтації, світогляд і самовизначення до нових умов життєдіяльності.

Встановлено, що комплекс чинників, що впливають на суб'єктивне добробуту в умовах міграції, може зазнавати значних змін: деякі чинники можуть втратити своє колишнє значення, а інші, які у звичайних умовах життя не мають істотного впливу, можуть стати значущими. Виявлено, що суб'єктивні чинники добробуту, а саме індивідуально-особистісні характеристики, на основі яких формується задоволеність усіма сферами життя і її оцінка, мають більший вплив на рівень суб'єктивного добробуту особистості, ніж об'єктивні чинники та умови життя, проте і їх необхідно враховувати для комплексної оцінки рівня добробуту. З'ясовано, що безпосередній вплив на чинники суб'єктивного добробуту переміщених осіб є неможливим, тому необхідно виділити умови його формування, через які з'являється можливість опосередковано впливати на рівень суб'єктивного добробуту та його детермінаційний комплекс. За результатами проведеного теоретичного аналізу окреслено напрямок подальших досліджень проблематики суб'єктивного добробуту переміщених осіб та встановлення умов його формування.

Ключові слова: *добробут, суб'єктивний добробут, психологічний добробут, компоненти суб'єктивного добробуту, міграція, переміщені особи.*

Постановка проблеми. Соціально-економічна та політична ситуація у світі загалом та в Україні зокрема, має негативний вплив на людину, як наслідок суттєві зміни у переживанні суб'єктивного добробуту. Сьогодні психологічна наука та практика все частіше актуалізують питання суб'єктивного добробуту для визначення внутрішнього балансу людини. У зв'язку з анексією АР Крим, а також втратою контролю над частиною території Донецької та Луганської областей, кількість людей, які залишають місця свого постійного проживання та перемістилися на постійне проживання в інші регіони України значно зросла, тому актуальність дослідження суб'єктивного добробуту переміщених осіб в контексті політичної та соціально-економічної ситуації України, не викликає сумнівів. В даний час поняття суб'єктивного добробуту переміщених осіб є мало розробленим, тому дослідження та осмислення чинників суб'єктивного добробуту переміщених осіб відкриє нові можливості для покращення ситуації в українському суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Феномен суб'єктивного добробуту у сучасних психологічних дослідженнях розглядали Н. Бредбурн, Е. Дінер, М. Ягода, К. Ріфф, М. Селігман, М. Аргайл, А. Вотерман, Е. Десі, Д. Канеман, А. Вороніна, І. Джидар'ян, Л. Куликов, Н. Фетіскін, О. Ширяєва, Т. Шевеленкова, П. Фесенко, та ін. [1–5]. Проблематику суб'єктивної оцінки якості життя серед різних груп населення розкривають: у літніх людей – Л. Ратманська, М. Розенбаум; у студентів – Г. Баранова; у дитячому віці – Л. Шестопалова; у внутрішньо переміщених осіб – М. Бельскі, В. Гриценко. Н. Лєбедєва, В. Константинов, Г. Солдатова визначили умови та специфіку соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб та їхнього добробуту [6; 7]. Проблематика взаємозв'язку ціннісної детермінації і суб'єктивного добробуту особистості представлена в роботах Е.Е. Бочаровой, Н.М. Лебедєвої, Р.М. Шаміонова і ін. [7; 8]. Критерії якості життя та методи його оцінки розкриті в дослідженнях Г. Зараковського, В. Хащенко, А. Журавльова та інших [7; 8]. Сучасні закордонні дослідження спрямовано на виявлення впливу життєвих цілей на суб'єктивне добробуту

© Липецька А. С., 2019

(Р. Еммонс), структури суб'єктивного добробуту (Е. Дінер, К. Ріфф); якості життя в соціально-психологічному аспекті (А. Кампбелл, Ф. Конверс); на наповненні новим змістом поняття суб'єктивного добробуту (М. Аргайл, Е. Дінер) [2; 3; 5].

Аналіз наукової літератури показує, що дослідження проблематики суб'єктивного добробуту численні, вони охоплюють великий спектр життєдіяльності особистості, але деколи суперечать одне одному. Сучасні дослідження направлені на розкриття всіх можливих предикатів та детермінант суб'єктивного добробуту.

Міграційні процеси відбуваються по цілому світі, останнім часом їх кількість значно зросла, що стало причиною збільшення досліджень в даній тематиці. Визначення міграції було уточнено в роботах Н.М. Лебедєвої, Е. Равенштейна та Л.Л. Рибаківського. Праці Т.І. Заславська, А.В. Переведенцева, В. Петерсен розкривають проблематику мотивів міграційної поведінки та її види, зокрема, етнічна, освітня, економічна, політична, кліматична, вимушена, навмисна міграція [7]. Розглянуто задоволеність різними сторонами життєдіяльності вимушених мігрантів в дослідженнях М. Бєльського, В.В. Гриценка. Визначаються умови та специфіка соціально-психологічної адаптації мігрантів в дослідженнях В.В. Гриценко, Ж.А. Зайончковская, В. А. Іонцев, В.В. Константинов, В.Н. Павленко, В.І. Переведенцев, Л.Л. Рибаківська, Г.У. Солдатова, І.А. Суботіна, D. Berry, C. Ward і ін. Несприятливі міграційні та конфліктогенні соціально-психологічні чинники розглянуті в працях С.В. Березіна, С. Бочнера, Н.М. Лебедєвої, Н.І. Леонова, К.С. Лисецького, К. Оберга, А. Фернхема та інші [7; 9].

Мета статті. Головною метою цієї роботи є аналіз теоретичних підходів суб'єктивного добробуту переміщених осіб та визначення їх особливостей.

Виклад основного матеріалу. Проблематика суб'єктивного добробуту розглядається у межах двох основних підходів – гедоністичного та евдемоністичного. Евдемоністичний напрямок розглядає добробуту як повноту самореалізації особистості в конкретних життєвих ситуаціях, здатність до особистісного зростання та відповідності запитам соціуму. Підвищення рівня добробуту можливе через глибше усвідомлення та переосмислення життя та власних цілей. З точки зору евдемонізму дане поняття вивчали Арістотель, Фома Аквінський, К. Ріфф [10; 3]. Гедоністична структура добробуту передбачає взаємозв'язок трьох компонентів: відчуття задоволеності, приємних та неприємних емоцій, які поєднуючись між собою, формують рівень суб'єктивного добробуту особистості. Найбільш відомими дослідниками добробуту в межах цього підходу є Н. Бредберн, Е. Дінер, М. Селігман, М. Аргайл, Р. Шаміонов [1–5; 8]. Аналіз евдемоністичного та гедоністичного підходів вивчення феномену суб'єктивного добробуту показав, що жоден з підходів не розкриває поняття повністю, бо кожен підхід має свої недоліки. Сьогодення вимагає більш детальних досліджень, які включають соціокультурні, соціально-психологічні та особистісні причини суб'єктивного добробуту. Тому сучасні дослідники прагнуть до комплементарного вивчення даної проблематики, пропонуючи нові теорії та методологічні підходи.

В результаті аналізу недоліків та переваг різноманітних підходів, в контексті даної роботи, феномен суб'єктивного добробуту переміщених осіб розглядається, як інтегральне динамічне соціально-психологічне утворення, яке включає емоційні, когнітивні та конативні компоненти, що формуються в процесі соціально-психологічної діяльності на основі об'єктивних ознак безнапасного життя, а також суб'єктивних чинників, які проявляються в усіх сферах взаємовідносин та відносин до об'єктів навколишнього середовища [8].

Необхідно зазначити, що за своєю природою добробуту особистості являє собою суб'єктивний феномен, який може бути оцінений лише самою людиною, виходячи з її зовнішніх та внутрішніх характеристик, а також її життєвих ситуацій, які відбувалися раніше, діяльності, самої себе і соціальних умов, в яких людина знаходиться в даний момент часу. Рівень суб'єктивного добробуту не може бути описаний за допомогою одного чинника, хоча один і той самий чинник, в залежності від особистісних характеристик може по різному впливати на людину. Отже, факт переміщення особою з одного місця проживання на інше має вплив на особистісні характеристики переміщених осіб, з чого випливає необхідність визначення особливостей суб'єктивного добробуту переміщених осіб.

Феномен «переміщені особи» вперше з'явився в період Другої світової війни, коли, у зв'язку з військовими діями, велика кількість людей була змушені залишати свої домівки. Сьогоднішня політична ситуація в Україні збільшила потоки людей, що переміщаються з одного регіону країни в інший. У науковій літературі, засобах масової інформації таких осіб називають «внутрішні мігранти», «вимушені переселенці», в офіційних документах – як «внутрішньо переміщені особи» (ВПО). «Внутрішньо переміщені особи – це окремі особи, чи групи осіб, які були змушені залишити свої помешкання, або місця постійного проживання в результаті, або щоб уникнути наслідків збройного конфлікту, проявів насильства, порушень прав людини, стихійних або спричинених діяльністю людини лих, чи техногенних катастроф, і які не перетнули міжнародно визнаних державних кордонів» [11]. Слід зазначити, що поруч з вимушеною міграцією існує навмисна міграція, яка теж є актуальною для України.

Основною характеристикою навмисної міграції є відсутність явної загрози для нормальної життєдіяльності на покинутому місці проживання і добровільна зміна місця проживання в пошуках кращих умов життя. Навмисна міграція, як і вимушена, супроводжується цілим рядом переживань, які пов'язані з необхідністю повної реорганізації життя; навмисна зміна місця проживання впливає на систему відносин особистості – все це має безпосередній вплив на соціально-психологічну адаптацію особистості і її суб'єктивне добробуту. В даному дослідженні розглядаються особливості суб'єктивного як вимушено переміщених осіб, так і осіб, які добровільно змінили місце проживання. Визначення комплексу чинників, які мають безпосередній вплив на формування суб'єктивного добробуту переміщених осіб, є необхідним, бо в умовах зміни місця проживання, навколишнього середовища, архітектурного середовища, в деяких випадках втратою особистих цінностей, одні чинники виходять на перший план, а деякі стають зовсім не важливі.

На переживання добробуту впливають різні сторони буття людини, в якому переплітаються особливості ставлення людини до себе і навколишнього світу. В результаті аналізу досліджень М. Аргайла [5], Е.Е. Бочаровой [12], Р.М. Шаміонова [8], можна виокремити дві основні групи чинників добробуту: об'єктивні та суб'єктивні. Об'єктивні чинники поділяються на соціальні, матеріальні та фізичні. В контексті соціальних чинників розглядається соціалізація особистості, в результаті якої формується внутрішній спосіб оцінки себе та відносин з іншими. Соціальний добробут – це задоволеність особистості своїм соціальним статусом і актуальним станом суспільства, до якого вона належить [13]. Соціальні чинники формування суб'єктивного добробуту переміщених осіб є вагомими, бо соціалізація особистості в нових умовах життєдіяльності залежить від задоволеності даними чинниками, а це безпосередньо чинитиме вплив на функціонування особистості загалом.

Коли йде мова про матеріальні чинники суб'єктивного добробуту, то в першу чергу йде мова про задоволеність економічними умовами життя, а саме житлом, харчуванням та дозвіллям, і, звичайно, стабільність матеріального достатку. Необхідно зазначити, що у кожної людини розмір матеріального достатку різний, бо у кожного свої особисті потреби. Матеріальний добробут сприяє формуванню оптимізму, почуття впевненості в завтрашньому дні, безпеки та віри у свої сили [8; 13]. З кожним днем потреби особистості зростають швидкими темпами, шляхом швидкого розвитку економічного простору, що говорить нам про важливість матеріальних чинників в контексті формування суб'єктивного добробуту перемішених осіб.

Фізичні чинники добробуту – це фізичне самопочуття, тілесний комфорт, суб'єктивне почуття здоров'я. Фізичні чинники для переміщених осіб є важливою складовою їхнього суб'єктивного добробуту, бо хороше фізичне самопочуття дозволяють людині добре працювати та розв'язувати різноманітні проблеми, а це у свою чергу має вплив на формування суб'єктивного добробуту особистості.

Об'єктивні чинники лише частково детермінують суб'єктивне добробуту особистості, тому необхідно враховувати й суб'єктивні чинники, тому що рівень добробуту складається з суб'єктивних оцінок індивіда, його емоційного стану, життєвого досвіду, цінностей і прагнень особистості. Першочерговість суб'єктивних чинників розкрито в роботах К. Ріфф, де зазначено, що кожна людина має свободу волі і здатна досягати психологічного добробуту, попри об'єктивні умови. Автор, взявши за основу філософські та психологічні погляди відносно природи людини, виділив базові компоненти добробуту:

– автономність, яка проявляється у самовизначенні, незалежності та саморегуляції поведінки особистості;

– контроль над оточенням – це здатність індивіда обирати та створювати своє оточення;

– особистісний ріст – це безперервний саморозвиток та повна реалізація потенціалу особистості;

– позитивні відносини з оточенням – здатність підтримувати довірчі міжособистісні відносини;

– самоприйняття – позитивна оцінка себе і свого минулого;

– мета в житті – наявність конкретних цілей і почуття спрямованості [3; 14].

Аналіз досліджень показав безпосередній взаємозв'язок суб'єктивних чинників з ціннісно-смисловою сферою людини, яка є сполучною ланкою між суспільством, соціальним середовищем і внутрішнім світом особистості. Дана проблеми розкрита в роботах Б.Г. Ананьєва, Д.А. Леонтьєва, Е. Фромма [15; 16]. В контексті дослідження чинників суб'єктивного добробуту переміщених осіб, врахування ціннісно-смислової сфери особистості є особливо важливим, бо переміщені особи змушені адаптувати особисті ціннісні орієнтації, світогляд і самовизначення до нових умов життєдіяльності. За інших умов адаптація сильно ускладнюватиметься, що негативно вплине на суб'єктивне добробуту особистості.

Чинники суб'єктивного добробуту особистості в умовах міграції розглядає у своїх дослідженнях Р.М. Шаміонов. Він стверджує, що одним з найважливіших чинників суб'єктивного добробуту в умовах міграції є ставлення до переміщених осіб, включаючи також прийняття їх культурних і соціально-психологічних особливостей. Також

автор зазначає, що важливим чинником адаптації переміщених осіб, як однієї з умов їх суб'єктивного добробуту, є відповідність очікуваних труднощів у сфері культури та відносин [17]. У своїх дослідженнях А.В. Кужильна зазначає, що комплекс чинників, який формує суб'єктивне добробуту переміщених осіб, представлений екзогенними та ендогенними чинниками. До екзогенних чинників суб'єктивного добробуту переміщених осіб відносяться: соціальні відносини, матеріальний достаток, стан суспільства. Група ендогенних чинників включає: емоційний комфорт, комунікативні навички, готовність до подолання важких життєвих ситуацій, індивідуально-психологічні особливості особистості, ціннісно-смислова сфера особистості, мотиваційна спрямованість [13]. У своїх дослідженнях А.В. Кужильна, взявши за основу структуру суб'єктивного добробуту особистості Р.М. Шаміонова, припускає, що структура суб'єктивного добробуту переміщених осіб є аналогічною, за виключенням когнітивного компонента, до складу якої включає наступні складові:

– задоволеність собою, яка появляється у самоставленні та самооцінці;

– задоволеність соціальним статусом, тобто задоволеність правовим становищем і соціальними гарантіями переміщених осіб;

– задоволеність життям, а саме побутовими умовами, архітектурним середовищем, природно-кліматичними умовами;

– задоволеність матеріальним становищем;

– задоволеність працею;

– задоволеність стосунками з органами влади;

– задоволеність соціальними відносинами як з рідними так і з суспільством загалом;

– задоволеність станом суспільства, в яке вони іммігрували [13; 8; 17].

Підсумовуючи аналіз закордонних наукових праць проблематики суб'єктивного добробуту переміщених осіб, важливо зазначити важливиц вплив об'єктивних чинників на формування суб'єктивного добробуту особистості, в першу чергу соціокультурного простору, можливостей формування власної ідентичності та відчуття себе у нових реаліях.

Висновки та пропозиції. Погляди вчених на феномен суб'єктивного добробуту особистості на протязі багатьох років були не однозначні, часом ці погляди були суперечливі, а іноді доповнювали одне одного. Дослідження показали, що добробуту це суб'єктивний феномен, який людина оцінює в залежності від особистісних особливостей, життєвих ситуацій, соціальних умов та досвіду.

Аналіз наукової літератури показав, що особливість суб'єктивного добробуту переміщених осіб передбачає комплексний підхід для виявлення об'єктивних і суб'єктивних чинників, які формують почуття суб'єктивного добробуту в різних сферах соціальної взаємодії, соціальної мотивації поведінки та діяльності в різних соціально-психологічних умовах життя. Феномен суб'єктивне добробуту переміщених осіб розглядається як динамічне соціально-психологічне утворення, що складається з емоційного, когнітивного і конативного компонентів, які формується під впливом умов життєдіяльності індивіда і комплексу об'єктивних і суб'єктивних чинників і проявляється у всіх сферах відносини особистості до об'єктів навколишньої дійсності.

Підсумовуючи наукові дослідження, необхідно зазначити, що суб'єктивні чинники добробуту особистості мають більший вплив на рівень суб'єктивного добробуту, ніж об'єктивні чинники, проте в контексті суб'єктивного добробуту переміщених осіб важливість об'єктивних чинників підвищується шляхом зміни місця їх проживання. Дослідження показали індивідуальні відмінності рівня суб'єктивного добробуту в залежності від суб'єктивності сприймання різних чинниікв. Суб'єктивне добробуту переміщених осіб може бути забезпечено за рахунок певного поєднання чинників суб'єктивного добробуту.

Результати дослідження можуть бути актуальними для психологів, які працюють в міграційних службах, що забезпечують адаптацію мігрантів і сприяють формуванню суб'єктивного добробуту особистості, а також для психологічного забезпечення підготовки фахівців, які виїжджають на тимчасовій основі за кордон.

Перспективною подальших досліджень є встановлення умов формування суб'єктивного добробуту переміщених осіб та корінних жителів, а також виявлення впливу об'єктивних чинників на формування суб'єктивного добробуту особистості.

Література:

1. Bradburn N.M. Asking Questions : The Definitive Guide to Questionnaire Design. For Market Research, Political Polls, and Social and Health Questionnaires, Revised Edition. San Francisco : Jossey-Bass A Wiley Imprint, 2004. 429 p.
2. Diener E. The science of well-being : the collected works. Series : Social Indicators Research Series. Vol. 37. 2009. 274 p.
3. Ryff C. Know Thyself and Become what You Are : A Eudaimonic Approach to Psychological Well-Being. Carol D. Ryff, Burton H. Singer. *Journal of Happiness.* 2008. No. 9. P. 13–39.
4. Селигман М. Путь к процветанию. Новое понимание счастья и благополуччя / Пер. с англ. Е. Межевич, С. Филина. Москва : Манн. Иванов и Фербер. 2013. 440 с.
5. Аргайл М. Психология счастья. 2-е изд. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 271 с.

6. Гриценко В.В. Социально-психологическая адаптация переселенцев в России. Москва : Изд-во «Институт психологии РАН», 2002. 252 с.
7. Лебедева Н.М. Социальная психология этнических миграций : моно-графия. Москва : Социс, 2013. 355 с.
8. Шамионов Р.М. Субъективное благополучие личности: психологическая картина и факторы : монография. Саратов : Научная книга, 2008. 296 с.
9. Гриценко В.В. Роль индивидуальных различий в процессе адаптации вынужденных мигрантов. Психология беженцев и вынужденных переселенцев: опыт исследований и практической работы / Под ред. Г.У. Солдатовой. Москва : Смысл, 2001. 279 с.
10. Арістотель. Нікомахова етика / пер.з старогрецької В. Ставнюка. Київ : Аквілон-Плюс, 2002. 480 с.
11. Руководящие принципы по вопросу о перемещении лиц внутри страны. Экономический и социальный Совет ООН (ЭКОСОС), 22 июля 1998. E/CN.4/1998/53/Add.2. URL: http://www.refworld.org.ru/docid/50b345932.html.
12. Бочарова Е.Е. Взаимосвязь ценностных ориентаций, стратегий поведения и субъективного благополучия личности : дисс. канд. психол. Наук : 05 Е. В. Бочарова. Саратов, 2005. 160 с.
13. Кужильная А.В. Факторы и условия формирования субъективного благополучия личности беженцев и вынужденных переселенцев. Успехи современной науки и образования, 2006. № 1. С. 96–100.
14. Ryff C. D., Singer B. The Contours of Positive Human Health. *Psychological Inquiry.* 1998. Vol. 9 (1). 10 p.
15. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды : в 2-х тт. Т. 1. Москва : Педагогика, 1980. 229 с.
16. Леонтьев Д.А. Психология смысла : природа, строение и динамика смысловой реальности. Моква : Смысл, 2003. 487 с.
17. Шамионов Р.М. Характеристики субъективного благополучия личности в условиях миграции. Социально-психологическая адаптация мигрантов в современном мире. Москва : Издательство «Перо», 2014. С. 193–199.

Lypetska A. S. The peculiarities of subjective well-being of displaced persons

The theoretical analysis of investigations of foreign and Ukrainian scholars which are devoted to the issues of subjective well-being of displaced persons has been carried out. It is summarized that the peculiarities of subjective well-being of displaced persons demand a comprehensive approach for identifying objective and subjective factors with the help of which the sense of well-being in various spheres of social interaction, social motivation of behaviour and activity in different social and psychological life conditions are formed. It is summed up that subjective well-being of displaced persons is a dynamic social and psychological formation which consists of emotional, cognitive and connotative components, which are shaped under the influence of livelihood conditions of the individual and a complex of objective and subjective factors, and are manifested in all spheres of a person`s relationships with the objects of surrounding reality. It is emphasized that in the context of investigation of factors of displaced persons' subjective well-being, the value and sense sphere of an individual is of great importance since displaced persons are forced to adjust their core values, outlook and self-determination to new life conditions.

It is found out that a complex of factors which influence the subjective well-being in the migration conditions may suffer significant changes: some factors may lose their previous meaning and others, which do not have essential impact in usual life conditions, may become significant. It is identified that subjective factors of well-being, namely individual and personal characteristics on the basis of which satisfaction with all spheres of life and its evaluation are formed, have a stronger impact on the level of subjective well-being than those objective factors and life conditions. However, one should take them into consideration for a comprehensive evaluation of the level of well-being. It is found out that direct influence on the factors of subjective well-being of displaced persons is impossible, that is why it is necessary to distinguish the conditions of its formation through which an opportunity to influence indirectly the level of subjective well-being and its determination complex occurs. In accordance with the results of theoretical analysis, the direction of further investigation of the issues of subjective well-being of displaced persons and identification of conditions of its formation is outlined.

Key words: *well-being, subjective well-being, psychological well-being, components of subjective well-being, displaced persons, migration.*

УДК 159.923.2
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.3-1.14

О. П. Макарова
кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри педагогіки та психології
факультету № 3
Харківський національний університет внутрішніх справ

ПРОФЕСІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ: СТРУКТУРА ТА ОСОБЛИВОСТІ

Дослідження професійної ідентичності є однією з головних у сучасній психологічній науці, а саме становлення особистості, її життєвої та професійної самореалізації. Актуальність вивчення професійної ідентичності є однією з головних пріоритетів в сучасній психологічній науці, а саме формування особистості, її життя та професійної самоактуалізації.

Проведений теоретичний аналіз понять «ідентичність», «ідентичність особистості» та «професійна ідентичність» дав можливість розглянути актуальну проблему розвитку професійної ідентичності особистості в сучасному світі та визначити взаємний вплив соціально-психологічного процесу у формуванні особистості. Аналіз наукових досліджень дозволив визначити співвідношення ідентичності з такими поняттями, як самовизначення, самооцінка та самосвідомість

Наукове розв'язання проблеми ідентичності відбиває бажання людини стати активним творцем власного життя, самовизначення і самовдосконалення у світі, заснованого на власному усвідомленні себе в житті та професійному просторі.

Важлива роль та успіх багатьох соціальних трансформацій багато в чому залежить від професійної підготовки державних службовців. Професійний розвиток особистості та основні характеристики є основою для професійної самодіяльності..

Вивчення походження, структури, функцій професійної ідентичності особистості актуалізується необхідністю розв'язання проблем ефективної професіоналізації та адаптації особистості до умов професійної діяльності.

Професійна ідентичність – це науково-практична проблема сучасних психологічних досліджень. Ця інтегративна концепція визначила взаємозв'язок когнітивних, мотиваційних та ціннісних характеристик особистості, які забезпечують орієнтацію у світі професій, професійної спільноти та соціального середовища.

Підвищенні вимоги до сучасного фахівця потребують розвиненої професійної ідентичності особистості, що є важливою передумовою адаптації на етапі професійного розвитку. Добре сформована професійна ідентичність є важливим фактором для отримання гідного статусу професіонала.

Ключові слова: *професійна ідентичність, професійне формування особи, ідентичність, особистість, значення, самовизначення, само розуміння, самоцінність, самосвідомість.*

Постановка проблеми. Наукове розв'язання проблеми ідентичності відбиває прагнення людини бути активним творцем власного життя, самовизначатися та самовдосконалюватися у світі на основі усвідомлення себе та свого місця у життєвому та професійному просторі. Важлива роль та успіх багатьох суспільних перетворень значною мірою залежить від професійної підготовки кадрів державних органів. Професійний розвиток людини та базова характеристика суб'єкта праці, є підґрунтям для професійної самореалізації в державних органах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій Питання ідентичності були предметом дослідження закордонних та вітчизняних науковців, таких як: К. Абульханова-Славська, Л. Божович, Г. Брейкуелл, А. Ватерман, Ж. Вірна, Н. Волянюк, Є. Гоффман, Е. Еріксон, Е. Зеєра, Є. Клімов, І. Кон, Ч. Кулі, О. Леонтьєв, Г. Ложкін, А. Маркова, Дж. Марсія, Дж. Мід, С. Пантелєєв, Ю. Поварьонков, Н. Пряжніков, В. Семиченко, В. Столін, Х. Теджфел, З. Фрейд, Л. Уманець, Н. Холланд, В. Хотинець, Л. Шнейдер та ін.

Вивчення джерел, структури, функцій професійної ідентичності особистості актуалізоване необхідністю розв'язання проблем ефективної професіоналізації та адаптації людини до умов професійної діяльності. Професійна ідентичність є назрілим у науковому й практичному плані предметом сучасних психологічних досліджень. У цьому інтегративному понятті виражається взаємозв'язок когнітивних, мотиваційних та ціннісних характеристик особистості, що забезпечують орієнтацію у світі професій, професійній спільноті та соціальному середовищі.

Мета статті – теоретичне дослідження професійної ідентичності, її формування та становлення.

Виклад основного матеріалу В умовах соціальних змін, підвищення вимог до сучасного спеціаліста професійна ідентичність особистості виступає важливою передумовою адаптації на

© Макарова О. П., 2019

етапі професійного становлення. Саме сформована фахова ідентичність є суттєвим чинником попередження особистісних і професійних криз, пов'язаних зі специфікою соціально-економічних змін у суспільстві, набуттям гідного статусу [9].

У новітніх дослідженнях професійна ідентичність виділяється як основний критерій професійного розвитку особистості та провідна характеристика суб'єкта праці. На думку Ю. Поваренкова, виокремлення цього поняття стало можливим завдяки його диференціації від таких конструктів як «професійна Я-концепція», професійні атитюди та переконання, «професійна роль», «професійне самовизначення». Але у науковій думці досі не існує єдиного підходу до розуміння місця професійної ідентичності у структурі особистісної ідентичності. У деяких концепція професійна ідентичність розглядається в контексті особистої ідентичності, як її різновид [11]. Представники інших течій, наприклад Н. Іванова, розглядають професійну ідентичність як складову ідентичності соціальної [5].

Основоположником науково-психологічного підходу до проблем професійного становлення особистості вважається Ф. Парсонс. У теорії професійного самовизначення він сформулював основи практичної роботи з підготовки молодої людини до вибору професії.

У 30-ті роки XX ст. починається активне вивчення можливостей інтенсифікації праці шляхом пізнання та використання таких сторін людської психіки, як ставлення до праці, оцінка людиною виконуваної діяльності, її умов і результатів. У професійній орієнтації на зміну традиційному підходу приходять нові теорії, відомі як структурна теорія «стадій життя» (Е. Гінзберг, С. Акселрад, І. Херма), теорія «ідентичності» (Д. Сьюпер, Л. Тайлер, Дж. Холланд, С. Хара), «мотиваційні» теорії (В. Врум, Д. Блохер і Р. Шутц). Важливою їх особливістю є виокремлення деяких особливостей становлення індивіда як суб'єкта вибору професії. До критеріїв, що визначають процес професійного самовизначення, відносять потреби, інтереси, знання про професії та про самого себе [7].

Професійна ідентичність розуміється як «аспект специфічної інтеграції особистісної та соціальної ідентичності в професійній реальності», який становить собою продукт професійного самовизначення особистості, що репрезентується через образ «Я» [21]. У роботах Е. Єрмолаєвої підкреслюється, що професійна ідентичність − це найважливіший фактор психологічного добробуту людини, оскільки вона забезпечує «психоекологічний баланс» − відчуття стабільності навколишнього світу і впевненості у своїх силах [1].

Вивчаючи діяльність рибалок, Т. Ллойд і П. Муллен показали, як формується й укріплюється професійна ідентичність, що сприяє цьому процесу. [24], А. Мішел і С. Вортам проаналізували, яким чином процес входження працівників у сумісну діяльність впливає на нову організаційну ідентичність і сприяє змінам індивідуальної ідентичності [25].

У сучасних західних працях наведено приклади шляхів дослідження ідентичності із застосуванням сукупності різних методик. Наприклад, голландський дослідник Ван де Миєрооп запропонував оригінальну схему вивчення ідентичності в межах наративного аналізу, коли з усіх речей респондентів за допомогою кількісних методик «відбираються» найбільш цікаві з точки зору дослідницьких задач, а потім вони ретельно аналізуються з застосуванням якісних методів [16]. У рамках ідеї професійного становлення особистості Ю. Поваренкова професійна ідентичність розглядається як явище системне, динамічне, тісно пов'язане з іншими елементами професійного розвитку людини: професійною Я-концепцією, професійними установками та переконаннями, професійним самовизначенням, професійною самооцінкою та професійною деформацією [15]. Автор аналізує професійну ідентичність як: а) тенденцію становлення професійного шляху суб'єкта і першорядний показник його професійного розвитку; б) як емоційний стан, який виникає на основі ставлення до професійної діяльності, професіоналізації та до себе як професіонала; в) як підструктуру суб'єкта професійного шляху, що реалізується в формі функціональної системи (певні якості суб'єкта, які «задають» зміст і спрямованість професійної ідентичності та забезпечують її досягнення, розвиток). Засобами досягнення професійної ідентичності є відповідні знання та здібності, що забезпечують реалізацію активності, спрямованої на досягнення заданої професійної ідентичності [15].

З дослідницької позиції зацікавленість викликають методологічні особливості опрацювання професійної ідентичності О. Єрмолаєвої та Л. Шнайдер, які зауважують, що вивчення останньої повинно відбуватися шляхом «якісної» методології, тобто прямого інтерв'ю, проективних методик тощо. «Якісний» підхід дозволяє виявити не тільки рівень сформованості ідентичності, але й проаналізувати причини виникнення того чи іншого статусу за допомогою біографічних самоописових респективних методів; дослідити професійну специфіку ідентифікації з точки зору тієї чи іншої професії, описати ставлення особи до своєї справи крізь призму професійної ідентичності [2]. Фундаментальну концепцію професійної ідентичності обґрунтувала Л. Шнейдер. Вона виходить з того, що становлення профідентичності відбувається в межах професії. Поняття «професія» задає її змістові характеристики. Але професійна ідентичність не зводиться власне до професіоналізму,

це результат професійного самовизначення, персоналізації та самоорганізації. Виходячи з цього, Л. Шнейдер визначає професійну ідентичність як психологічну категорію, яка відноситься до усвідомлення своєї належності до певної професії, певної професійної спільноти [20]. Тобто, на думку Л. Шнейдер, професійна ідентичність є аспектом специфічної інтеграції особистісної й соціальної ідентичності у професійній реальності. Процес професійної ідентифікації авторка розглядає як багатомірний та інтегративний психологічний феномен, що забезпечує людині цілісність, тотожність і визначеність, що розвивається під час професійного навчання спільно зі становленням процесів самовизначення, самоорганізації й персоналізації [20].

Також Л. Шнейдер виділяє механізм усвідомлення як центральний компонент професійної ідентичності та аналізує зв'язок професійної ідентичності з професійною самосвідомістю, що формується на основі співвідношення образу професії з Я-концепцією під впливом самоконтролю, рефлексії особистих дій та прийняття повної відповідальності за це [20].

Вдалим, на наш погляд, є визначення професійної ідентичності українських учених Г. Ложкіна та Н. Волянюк. Вони доводять, що професійна ідентичність є складною психічною реальністю, яка утворює своєрідний стрижень особистості професіонала і є одним з основних критеріїв його становлення, та підкреслюють її функціонально-екзистенційний характер. У вузькому розумінні професійна ідентичність розглядається авторами як самосвідомість, система уявлень людини про себе як суб'єкта життєдіяльності. У широкому значенні професійна ідентичність належить до понять, у котрих виявляються концептуальні уявлення людини про її місце в професійній групі чи спільноті [8].

На сьогодні найбільш поширеною є концепція трьохкомпонентної структури професійної ідентичності, яку в Я-концепції часто визначають як сукупність установок на себе, а саме: когнітивний, емоційний та поведінковий компонент. Відповідно до цієї концепції професійна ідентичність включає три елементи: когнітивний (професійні знання, уміння, установки, переконання); емоційно-ціннісний (емоційне становлення до своїх переконань, умінь, навичок); поведінковий (потенційна готовність особистості реалізувати певну поведінку). Такої структури професійної ідентичності дотримується у своїх дослідженнях і Л. Шнейдер та підкреслює її цілісність і стійкість. За Л. Шнейдер, професійна ідентичність включає: смисли здійснюваної діяльності, індивідуальні цінності, прототипові професійні образи, просторово-часові характеристики діяльності.

Існують і інші погляди на структуру професійної ідентичності. Так, Б. Шефер і Б. Шледер виокремлюють у структурі ідентичності епістемологічну ознаку об'єктивності-суб'єктивності, що відноситься до області самоусвідомлення та групової свідомості. Суб'єктивний компонент ідентичності знаходиться у стані напруженого протиставлення об'єктивному компонентові. У об'єктивуючому сенсі головна функція ідентичності – виявлення стабільності, тоді як у суб'єктивному аспекті ідентичності полягає джерело змін і варіацій [22].

Модель структури ідентичності, за Г. Брейкуел, включає наступні компоненти: 1) Біологічний організм – це серцевина ідентичності, найперший тип ідентичності в онтогенезі, однак з часом він стає менш важливим; 2) Змістовий вимір – це ті характеристики, якими індивід користується, щоб описати себе як унікальну особистість; 3) Ціннісний вимір – це оцінка елементів змістового виміру. Відповідно до соціальних норм і цінностей вона може бути як позитивною, так і негативною; 4) Час. Виділяють два аспекти цього компонента: суб'єктивний час і біографічний час. У плані суб'єктивного часу протікає розвиток ідентичності. Змістовий та ціннісний параметри ідентичності визначають структурну організацію біографічного часу [13].

Зовнішні та внутрішні компоненти професійної ідентичності виділені та проаналізовані І. Хамітовою. Перші пов'язані з тим, як оточення (клієнти, колеги) сприймають та оцінюють фахівця, до других відносяться процеси самосприйняття та професійної самосвідомості [19]. Інші компоненти структури професійної ідентичності виділяє Є. Єгорова. Серед них: когнітивний (судження раціонального характеру, думки), емоційний (переживання людини, пов'язані з професійною діяльністю), поведінковий (для особистості з розвинутою професійною ідентичністю притаманні цілеспрямованість, рішучість, наполегливість, відповідальність, принциповість тощо) [3].

Узагальнюючи зміст професійної та особистісної ідентичності, М. Панфілова визначила такі її компоненти: 1) когнітивний – система знань і уявлень про себе як особистість і професіонала, про особливості професійної діяльності фахівця в обраній галузі, її цілі, засоби, професійна та особистісна обізнаність; 2) емоційно-ціннісний – ціннісне осмислення професійного, особистісного і соціального ідеалу, емоційно-ціннісне ставлення до життя, професії, професійної діяльності, до споживачів послуг, себе як професіонала; 3) світоглядний – система професійних ціннісних орієнтацій, цілей, ідеалів, мотивів, настанов, переконань, яких майбутній фахівець дотримується в житті та професійній діяльності, а також міфи, архетипи, що визначають його мислення і діяльність; 4) професійно-мотиваційний – бажання втілювати професійний, життєвий і соціальний ідеали, професійні та життєві очікування, плани та перспективи, оцінка можливих стратегій професійного

шляху, професійні й особистісні якості, професійні уміння, соціальний та професійний досвід, зокрема досвід творчої діяльності, самореалізація, прагнення до виконання професійної діяльності на високому рівні майстерності, до високих результатів професійної діяльності та успішності в різних царинах. Дослідниця підкреслює, що зміст структурних компонентів чітко демонструє, що перші три компоненти визначають професійно-особистісну позицію, четвертий – індивідуальний стиль професійної діяльності та стиль життя [14]. Аналізуючи функції професійної ідентичності, підкреслимо, що основною виступає стабілізуюча, яка забезпечує необхідний ступень професійного центризму та стійкої професійно-ментальної позиції. Перетворююча функція професійної ідентичності залежить від: 1) діапазону зміни професійно-важливих якостей і ступеня ідентифікації себе з професією – можливості адаптації вищі у людей з широкою ідентифікацією; 2) дистанціювання образу своєї професії від інших, професійна самоізоляція ускладнює адаптацію в умовах, що змінилися і «наведення мостів» при переході в інший професійний простір; 3) системності або «крихкості» структури ідентичності. Все це, як підкреслює О. Єрмолаєва, забезпечує можливість як перетворення, так і саморозвитку професіонала [1].

Серед функцій професійної ідентичності деякі автори називають пізнавальну, регулятивну та інтегральну. За допомогою пізнавальної функції розвивається професійна компетентність. Регулятивна функція професійної ідентичності полягає в розвитку професійно важливих якостей. За допомогою інтегративної функції здійснюється формування професіоналізму шляхом з'єднання професійної компетентності та професійно важливих якостей [17].

Вітчизняна дослідниця Л. Засєкіна виокремлює такі її функції: професійну категоризацію та ідентифікацію відповідно до інтерпретації свого професійного досвіду. Перша реалізується через знання та уявлення про професію, її психологічні особливості, зміст відношень (людина – людина, людина – техніка та ін.); друга – в емоційній практиці (задоволення професійною діяльністю), глоричні емоції (задоволення професійним самоствердженням), комунікативні емоції (задоволення типом відношень у професійній діяльності) [4].

Крім того, багато уваги науковці приділяють особливостям становлення професійної ідентичності особистості, яке розглядається в межах концепцій професійного становлення людини. Як зазначає у своїй праці В. Осьодло [12], залежно від обраного критерію у психології сформувалися кілька поглядів на етапність професійного становлення особистості. В основу першого покладено критерії соціальної ситуації розвитку на рівні реалізації професійної діяльності. Головним критерієм у межах цього підходу є хронологічний вік людини. Поділяють такий погляд Т. Кудрявцева, Е. Зеєр, Ю. Поваренков, Н. Волянюк. О. Фонарьов, Є. Климов, А. Маркова та інші автори вважають критерієм ступінь розвитку професіоналізму [6; 10; 18].

Досить ґрунтовно розглядає питання визначення рівня професійної ідентичності Л. Шнейдер. Вона виділяє три рівні професійної ідентичності особистості: профідентичність невиражена, профідентичність виражена, пасивна; профідентичність виражена, активна [20].

Профідентичність невиражена: усвідомлення дальніх і ближніх професійних цілей, прагнення зрозуміти свою справу, опанувати нею цілковито, освоїти всі трудові функції; відповідність людини та професії встановлюється в модальності «хочу»; характеристика самого суб'єкта діяльності − «мріє».

Профідентичність виражена, пасивна: засвоєння основних знань, вимог професії до людини, усвідомленням своїх можливостей, уявлення про виконання даної діяльності, здійснення діяльності за зразком; парадигмальне та ситуативне самовизначення; відповідність людини і професії встановлюється в модальності «знаю»; характеристика самого суб'єкта діяльності − «обізнаний».

Профідентичність виражена, активна: пошук додаткових, індивідуальних шляхів професійної підготовки; практична реалізація обраних професійних цілей, самостійне та усвідомлене виконання діяльності, самоорганізація, формування свого індивідуального стилю діяльності; інструментальне самовизначення; відповідність людини та професії встановлюється в модальності «можу»; характеристика самого суб'єкта діяльності − «умілий» [20].

Безпосередньо етапи формування структурних компонентів професійної ідентичності розкриваються у роботах В. Шпоти [23]. Науковець наголошує на виокремленні: 1) етапу навчання у загальноосвітній школі: формування Я-образу, Я-концепції; 2) етапу навчання у професійному навчальному закладі: формування позитивного образу професії та професійного ідеалу; 3) етапу професійної діяльності: формування образу «Я-професіонал» і професійної кар'єри.

Проведене нами дослідження ґрунтується на розумінні професійної ідентичності як особистісної диспозиції, що базується на суб'єктивному відчутті причетності до професійної спільноти та розглядає її на таких рівнях: когнітивний (усвідомлення належності до певної категорії та відповідність певним критеріям), мотиваційний (визнання необхідності бути належним до цієї професійної групи), поведінковий (виконання цієї соціальної ролі) та афективний (суб'єктивне відчуття задоволеності від цієї належності, рівень бажаності для себе). Структура професійної іден-

тичності розбудовується залежно від сформованості ціннісних орієнтацій особистості, образу «Я» в професії. Найчастіше професійна ідентичність розглядається як один з головних критеріїв становлення особистості професіонала, взаємопов'язана з такими категоріями, як професійний розвиток, професійна самосвідомість та професійне самовизначення. Саме в цьому контексті інтенсивно досліджується ідентичність у сучасній закордонній та вітчизняній психології.

Література:

1. Ермолаева Е.П. Психологические уровни субъективности как параметры профессиональной идентичности. Под ред. В.А. Бодрова. М. : Ин-т психологии РАН, 2004. С. 43−54. (Труды Ин-та психологии РАН).
2. Євдокимова Н.О. Професійно-психологічний тренінг як технологія становлення професіонала. Зб. наук. пр. Т. 7. *Екологічна психологія.* 2009. Вип. 20, ч. 1. С. 125–128.
3. Жигинас Н. Этапы формирования профессиональной идентичности педагога. *Высшее образование в России.* 2007. № 8. С. 121–122.
4. Зеер Э. Ф. Психология профессий: учеб. пособие для студентов вузов 2-е изд., перераб. и доп. Екатеринбург; Москва. Академ. Проект Деловая книга, 2003. 330 с. (Gaudeamus).
5. Иванова Н. Л. Самоопределение личности в бизнесе : монография Москва ; Ярославль : МАПН ; Аверс-Плюс, 2007. 204 с.
6. Климчук В. А. Тренинг внутренней мотивации СПб.: Речь, 2005.76 с.
7. Кумырина Ю.А. Социально-психологический компонент профессиональной идентичности студентов-юристов : дис. канд. психол. наук: 19.00.05. Ярославль, 2005. 171 с. URL: http://www.dissercat.com/content/sotsialno-psikhologicheskii-komponent-professionalnoi-identichnosti-studentov-yuristov.
8. Лукіянчук А. М. Динаміка розвитку професійної ідентичності у майбутніх педагогів. *Identity of a personality and a group: psycho-pedagogical and sociocultural aspects* : materials of the international scientific conference on January 27–28, 2014. Prague : Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ». С. 100–103.
9. Макарова О.П. Особливості визначення типів ідентичності майбутніх правоохоронців. *Право і Безпека.* 2015. № 1 (56). С. 113–118.
10. Мацегора Я.В. Формування «образу Я» працівників ОВС у процесі професійного становлення : автореф. дис. канд. психол. наук : 19.00.06 Харків, 2008. 20 с.
11. Осьодло В.І. Психологія професійного становлення офіцера: монографія Київ : Золоті Ворота, 2012. 463 с.
12. Павленко В.Н. Идентичность: философский и психологический анализ. Киев : Арт-пресс, 1999. 466 с.
13. Панфилова М.Ф. Профессиональная идентификация будущих менеджеров по туризму в контексте проектирования их профессионального будущего. Развитие образовательных процессов в условиях России: история и современность : межвуз. сб. науч. ст. / под ред. Р.А. Галустова. Армавир : Армавир. гос. пед. ун-т, 2006. С. 130–137.
14. Петровская Л.А. Теоретические и методические проблемы социально-психологического тренинга. М. : Изд во МГУ, 1982. 168 с.
15. Поджинська О.О. Психологічні особливості становлення у студентів ціннісного компонента особистісної ідентичності : автореф. дис. канд. психол. наук : 19.00.07 Київ, 2015. 22 с.
16. Ричи Ш. Управление мотивацией. М. : Юнити-Дана, 2004. 393 с / пер. с англ. Е.М. Климова.
17. Становлення ідентичності фахівця: монографія / Г. Балл, В. Зливко, С.О. Копилов та ін. ; за ред. В.Л. Зливкова ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т психології ім. Г.С. Костюка. Київ ; Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. 260 с.
18. Фопель К. Психологические группы. Рабочие материалы для ведущего : практ. пер. с нем. 3-е изд., стер. М. : Генезис, 2001. 256 с.
19. Цегельная Н.В поисках своего «Я». М.: Изд-во «Спутник +», 2014. 98 с.
20. Шнейдер Л.Б. Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики. М.: Моск. психол.-социал. ин-т, 2007. 128 с.
21. Шнейдер Л.Б. Профессиональная идентичность: монография / Моск. открыт. социал. ин-т. М. : МОСУ, 2001. 272 с.
22. Шпота В.А. Профессиональная идентичность специалиста: сущность, этапы формирования. *Вестник Брянского государственного университета.* 2008. № 1. С. 140–143.
23. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис М. : Флинта ; МПСИ ; Прогресс, 2006. 352 с.
24. Marcia J. E. Ego identity status in college women. *Journal of Personality.* 1970. Vol. 38, Iss. 2. P. 249–263. DOI: 10.1111/j.1467-6494.1970.tb00007.x.
25. Sherif M. In common predicament. Social psychology of intergroup conflict and cooperation. Boston : Houghton Mifflin Co., 1966. XV, 192 p.

Makarova O. P. Professional identity: structure and features

The relevance of the study of professional identity is one of the main one in the modern science of psychology, namely the formation of a personality, his life and professional self-actuating. The author of the article has studied theoretical analysis of the concepts of "identity", "identity of a person" and "professional identity". The author has considered the urgent problem of developing of an individual's professional identity in the modern world and has determined the mutual influence of the socio-psychological process within the formation of a personality. The author has emphasized the correlation of identity with such concepts as self-determination, self-evaluation, and self-awareness.

The scientific solution to the identity problem reflects the person's desire to become an active creator of his own life, self-determination and self-perfection in the world based on the own awareness and his place in the life and professional space. The important role and success of many social transformations largely depends on the professional training of state officials.

Professional development of a person and the main characteristics of the subject matter of the paper are the basis for professional self-actuating within state agencies. The study of the origin, structure, functions of the professional identity of an individual is actualized by the need to solve the problems of effective professionalization and adaptation of a person to the conditions of professional activity. Professional identity is scientific and practical problem of contemporary psychological research.

This integrative concept has expressed the interrelation of cognitive, motivational and value characteristics of the personality, which ensure orientation in the world of professions, professional community and social environment. Since the requirements of raising the level of a modern specialist are professional identity of an individual, it is an important precondition for the adaptation at the stage of professional development. Well-formed professional identity is an important factor for having a decent status.

Key words: *professional identity, professional formation of a person, identity, personality, values, self-determination, self-conception, self-worth, self-awareness.*

УДК [159–051:159.944.4]:355.01
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.3-1.15

А. Е. Мелоян
кандидат психологічних наук, професор,
завідувач кафедри прикладної психології
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

О. Г. Садчікова
аспірант кафедри психології
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ОСОБИСТІСНОЇ ЗРІЛОСТІ ТА КОПІНГ-ПОВЕДІНКИ У ПСИХОЛОГІВ, ЯКІ ПРАЦЮЮТЬ У ЗОНІ ВІЙСЬКОВОГО КОНФЛІКТУ

У статті розглядається взаємозв'язок особистісної зрілості та копінг-поведінки у стресових ситуаціях у психологів, які працюють у зоні військового конфлікту. Розкрито змістовні характеристики понять «копінг-поведінка», «копінг-стратегія» та «особистісна зрілість». На основі теоретичного аналізу ми можемо стверджувати, що копіг-поведінка є індивідуальним способом взаємодії особистості зі складною, кризовою, стресовою ситуацією на зниження впливу стресу. За допомогою копінг-поведінки особистість намагається подолати стресову ситуацію, використовуючи для цього різні компоненти: ситуаційні, особистісні, ресурсні. Основною складовою частиною копінг-поведінки є копінг-стратегії. На базі гармонійної особистості формуються ефективні стратегії. На копінг-поведінку істотно впливає рівень сформованості особистісної зрілості.

Особистісна зрілість є результатом і ресурсом особистісного розвитку, зумовленим активністю особистості, її здатністю до детермінації, саморегуляції, потребою в самоактуалізації й розвитку, прагненням до смислу як окремих своїх дій, так і до життєвого смислу загалом.

За результатами проведеного дослідження установлено, що у психологів, які працюють у зоні військового конфлікту, на високому рівні розвинені такі якості особистісної зрілості, як: глибинність переживань, контактність, автономність, креативність, синергічність; на достатньому – відповідальність, децентрація, життєва філософія, толерантність та самоприйняття.

У нашій вибірці домінує копінг, спрямований на вирішення проблеми. Дана стратегія передбачає спроби подолання проблеми завдяки цілеспрямованому аналізу ситуації і можливих варіантів поведінки, вироблення стратегії вирішення проблеми, планування власних дій з урахуванням об'єктивних умов, минулого досвіду і наявних ресурсів. Стратегія розглядається більшістю дослідників як адаптивна, сприяє конструктивному вирішенню труднощів.

На основі кореляційного аналізу встановлено, що високий рівень розвитку особистісної зрілості зумовлює конструктивний вихід зі стресових ситуацій, пов'язаних із подіями в зоні військового конфлікту.

Ключові слова: *копінг-поведінка, копінг-стратегія, стрес, особистісна зрілість, військовий конфлікт.*

Постановка проблеми. У наш час в українському суспільстві відбуваються докорінні зміни в багатьох сферах життя, що посилює вплив негативних чинників на особистість, отже, спричиняє зростання кількості складних життєвих ситуацій. Військовий конфлікт, який триває на Сході України, призвів до того, що багато мешканців цього регіону опинилися в ситуації невизначеності. Однакові стресогенні ситуації по-різному впливають на психічний стан людей, що перебувають у цих умовах. У даний час проблема індивідуальної варіабельності реакцій на стрес у людей, які проживають у зоні збройного конфлікту, залишається маловивченою. Для дослідження наслідків збройних конфліктів для людини треба брати до уваги психологічні аспекти: суб'єктивне сприйняття особистістю ситуації, що травмує, її реагування і поведінку в таких умовах. У зв'язку із цим необхідне вивчення здатності особистості до подолання життєвих труднощів. Опанування складних життєвих ситуацій (копінг) розглядалося вченими в різних аспектах. Проте на даний час у науці немає єдиного погляду на це явище та його основні характеристики.

Науковці характеризують сучасне суспільство як суспільство епохи трансформації. У концепції трансформаційного суспільства вирішальною є роль суб'єкта, який здатний брати активну участь у соціальних змінах. Спеціалісти з питань брендінга і лідерства переконані в тому, що вміти бачити майбутнє, переконувати і надихати інших, керувати змінами, а також розробляти і здійснювати стратегії може людина, яка характеризується як зріла, зокрема особистісно зріла.

© Мелоян А. Е., Садчікова О. Г., 2019

Мета статті – експериментальним шляхом установити взаємозв'язок особистісної зрілості та копінг-поведінки у стресових ситуаціях у психологів, які працюють у зоні військового конфлікту.

Виклад основного матеріалу. Копінг-поведінка є індивідуальним способом взаємодії особистості зі складною, кризовою, стресовою ситуацією для зниження впливу стресу [2, с. 163]. За допомогою копінг-поведінки особистість намагається подолати стресову ситуацію, використовуючи для цього різні компоненти: ситуаційні, особистісні, ресурсні. Установлено, що психічне і фізичне самопочуття людини залежить від вибору нею поведінкових стратегій у момент зіткнення із психотравмуючою ситуацією. Проблема опанувальної поведінки особистості у стресових ситуаціях стала розроблятися у психології з початку XX ст. і представлена працями К. Нартової-Бочавер, Л. Анциферової, Р. Грановської, В. Голованевської, І. Муздибаєва, І. Никольської та ін.

У закордонній психології ґрунтовні дослідження копінгу представлені у працях таких учених, як: Д. Амірхан, Т. Вілс, Р. Лазарус, Л. Мєрфі, Р. Моос, М. Селігман, С. Фолкман, Є. Фрайденберг, С. Хобфол та ін.

На думку багатьох дослідників, основною складовою частиною копінг-поведінки є копінг-стратегії, які визначаються як засоби і прийоми, за допомогою яких відбувається процес опанування. Найґрунтовнішим у побудові ефективних копінг-стратегій та поведінки є позитивна «Я-концепція», у яку входить адекватна самооцінка. Лише на базі гармонійної особистості відбувається формування ефективних стратегій.

На даний час у психології можна виділити три основні підходи до вивчення копінгу. Прихильники першого підходу беруть за основу психоаналітичну теорію і розглядають опанування як специфічний его-механізм, який спрямований на конструктивну адаптацію особистості до складної ситуації (Н. Хаан і Т. Кроубер). На думку цих дослідників, его-процес має три різновидності, або модальності: опанування (копінг), захист і фрагментація. Копінг (опанування) у даному підході характеризується орієнтацією на реальну ситуацію, що потребує вирішення, реалістичністю оцінки власних інтересів і потреб, комплексністю і свободою в ухваленні адекватного рішення та його здійсненні. Другий підхід розглядає опанування як відносно стійку характеристику особистості, що визначає реакцію людини на стрес. До третього підходу належить когнітивно-феноменологічна теорія опанування стресу Р. Лазаруса і С. Фолкман, у якій вивчалося питання конструювання людиною ментального концепту загрози під час зіткнення зі стресором. Дослідники виділили первинну і вторинну когнітивну оцінку, яка є пізнавальною детермінантою емоцій. Первинна когнітивна оцінка – це оцінка ситуації, оцінка наявності загрози або можливості отримати користь. Вторинна когнітивна оцінка здійснює розпізнавання можливостей і вибір стратегії вирішення ситуації. Від когнітивної оцінки залежать реакція людини на ситуацію і вибір стратегії її вирішення [4, с. 79].

Наукове зацікавлення викликають соціально-психологічні особливості суб'єкта, за допомогою яких він у час суспільних трансформацій здатний зробити відповідальний вибір і вплинути на напрям цих перетворень. Особистісно зріла людина характеризується вмінням бачити майбутнє, переконувати і надихати інших, керувати змінами, а також розробляти і здійснювати стратегії. Феномен особистісної зрілості вивчали К. Юнг, Г. Олпорт, Л. Бурлачук, Д. Лєонтьєв, Н. Бордовська, А. Реан, А. Антоновські й ін.

Психологічна зрілість визначається у вузькому сенсі як показник сенсорних, мнемічних та інтелектуальних функцій людини. У широкому сенсі – як період свідомої регуляції людиною власної поведінки, що передбачає реалізацію людини як особистості. Зрілу особистість можна характеризувати як особистість із розширеним почуттям власного «Я», здатну з розумінням ставиться до інших, яка має почуття фундаментальної емоційної безпеки і прийняття себе, може діяти і думати відповідно до зовнішньої реальності, здатна до самооб'єктівації, може розуміти себе, мати почуття гумору, жити в гармонії із власною філософією життя [7, с. 68].

Г. Оллпорт окреслив три типи рис особистості: 1) кардинальні риси, якими, на думку науковця, володіє дуже небагато людей. Ці риси настільки яскраво характеризують поведінку людини, що майже всі вчинки особи можна звести до їхнього впливу; 2) центральні риси – ті, що скеровують панівні типи поведінки людини. Вони є своєрідними будівельними блоками індивідуальності та визначають такі тенденції в поведінці людини, які легко можуть побачити інші; 3) вторинні риси є менш помітними, менш стійкими, менш узагальненими і виявляються не так стійко та систематично, як інші риси характеру [6, с. 136].

Н. Бордовська й А. Реан виокремили чотири головні, базові складові частини особистісної зрілості: відповідальність, терпимість, саморозвиток, позитивне мислення і позитивне ставлення до світу (цей компонент наявний в усіх інших складових частинах). На думку науковців, концепція особистісної зрілості має ґрунтуватися на уявленні про єдність самоактуалізації та самотрансценденції, про дію стосовно них принципу доповнюваності [1, с. 176].

О. Штепа пропонує розглядати особистісну зрілість як динамічну особистісну структуру, що детермінується певними механізмами, а її

змістом є риси, які взаємоактивують одна одну. Динамічність особистісної зрілості полягає як в особливості самого феномену, так і в його внутрішній структурі, тому важливо простежити психологічні механізми, за впливу яких взаємодія рис становить феномен особистісної зрілості [7; 8].

Для дослідження особистісної зрілості та копінг-поведінки психологів, що працюють у зоні військового конфлікту, нами використані такі методи та методики дослідження: метод статистичної обробки отриманий даних із виявлення коефіцієнта лінійної кореляції К. Пірсона; методика «Опитувальник особистісної зрілості О. Штепи»; методика «Копінг-поведінка у стресових ситуаціях» (С. Норман, Д. Ендлер, Д. Джеймс, М. Паркер; адаптовано Т. Крюковою).

Експериментальне дослідження проводилося в міжнародних неурядових організаціях м. Слов'янська серед 50 психологів, які працюють у зоні військового конфлікту.

Таблиця 1

Показники особистісної зрілості психологів, які працюють у зоні військового конфлікту (за методикою «Опитувальник особистісної зрілості» О. Штепи)

№ п/п	Назва шкал	Рівні, %		
		високий	достатній	критичний
1	Відповідальність	20	50	30
2	Децентрація	–	80	20
3	Глибинність переживань	60	40	–
4	Життєва філософія	20	80	–
5	Толерантність	40	60	–
6	Автономність	70	30	–
7	Контактність	60	40	–
8	Самоприйняття	40	60	–
9	Креативність	60	40	–
10	Синергічність	50	40	10

За результатами проведеного аналізу діагностики особистісної зрілості, у 50% психологів, які працюють у зоні військового конфлікту, рівень відповідальності розвинений на достатньому рівні, у 30% – на критичному, у 20% – на високому. Відповідальність є визнанням себе автором певного вчинку і прийняття на себе його наслідків. Децентрація, або здатність розглядати явища з різних позицій, розуміння і прийняття того, що інші люди можуть сприймати по-іншому, уміння відтворювати думку іншого у 80% психологів виявлена на достатньому рівні, у 20% – на критичному. Глибинність переживань – це досвід різних переживань, відчуття гармонії зі світом. Ця якість у випробовуваних розвинена на високому рівні у 60%, на достатньому – у 40%. Рівень життєвої філософії відповідає показникам достатності у 80% психологів, високого – у 20%. Толерантність, або терпимість до різних думок, неупереджене ставлення до людей і подій, у 60% розвинена на достатньому рівні, у 40% на високому. Автономність проявляється в умінні довіряти власним судженням і діяти відповідно до них, у наявності власної, незалежної від оточення системи цінностей, цей показник на високому рівні діагностований у 70%, на достатньому – у 30%. Здатність до швидкого встановлення глибоких контактів із людьми виявлена у 60% на високому рівні, у 40% на достатньому. Синергічність відображає внутрішню цілісність, гармонійність людини. Саме через синергічність людина може усвідомити своє місце, призначення в суспільному житті, тобто стати особистістю. Високий рівень цієї якості розвинений у 50% опитуваних, достатній – у 40%, критичний – у 10%. Креативність–можливість оригінально створювати незвичні відповіді, продукувати різні ідеї в достатньо обмежених ситуаціях, розвинута на високому рівні у 60%, у 40% – на достатньому.

Рис. 1. Результати розподілу показників діагностики копінг-поведінки у психологів, які працюють у зоні військового конфлікту, %

За результатами діагностики визначення копінг-стратегій, що домінують у психологів, які працюють у зоні військового конфлікту, виявлено, що у 61% випробовуваних провідна стратегія у стресовій ситуації – вирішення завдання. Ця стратегія реалізується через аналіз ситуації та можливих варіантів поведінки. Стратегія розглядається більшістю дослідників як адаптивна, сприяє конструктивному вирішенню проблем. Позитивні сторони – можливість цілеспрямованого і планомірного вирішення проблеми. Негативні сторони – імовірність надмірної раціональності, недостатня емоційність, інтуїтивність і спонтанність у поведінці.

У 25% опитувальних діагностований копінг, орієнтований на емоції. Ця стратегія свідчить про те, що в умовах стресу людина намагається зменшити емоційну напругу і відновити афективну рівновагу, але сама проблема не вирішується. Копінг, орієнтований на уникнення, виявлений у 14% пси-

хологів. Стратегія уникнення ефективна, коли з об'єктивних причин індивід не може впливати на ситуацію і змінити її.

І. Малкіна-Пих уважає, що немає стратегій, які були б конструктивними в будь-яких ситуаціях, та сама стратегія може бути реалізована як ефективно, так і неефективно.

Проведений кореляційний аналіз дозволив установити, що на статистично достовірному рівні існує зворотний взаємозв'язок між толерантністю і вирішенням завдань (rxy = – 0,75; за p ≤ 0,01). У критичній ситуації психологи, що працюють у зоні військового конфлікту, що більше проявляють терпимість до різних думок, неупереджено ставляться до людей і подій, то менше планують вирішити проблему цілеспрямованим аналізом ситуації і можливих варіантів поведінки.

У психологів, які працюють у зоні військового конфлікту, на статистично достовірному рівні виявлений прямий взаємозв'язок між відповідальністю і стратегією, спрямованою на вирішення завдань (rxy = 0,59; за p ≤ 0,01). На підставі отриманих даних можна зазначити: чим вищий рівень готовності взяти на себе відповідальність за вчинки, тим більш готові психологи до планування власних дій з урахуванням об'єктивних умов, минулого досвіду і наявних ресурсів.

На статистично достовірному рівні виявлений прямий взаємозв'язок між показниками децентрації та стратегією уникнення (rxy = 0,59; за p ≤ 0,01). Чим більше психологи у критичній ситуації здатні розглядати явища з різних кутов зору, розуміти і приймати те, що інші люди можуть сприймати по-іншому, можуть відтворювати погляди іншого, тим більше вони проявляють стратегію уникнення, ухилення від відповідальності і дій щодо вирішення проблем, що виникли. Можна зазначити, що психологи дають можливість місцевим жителям проявити свої стратегії подолання стресової ситуації. Після проведеної роботи фахівці залишають локації, бенефіціари залишаються далі в умовах військового конфлікту. Для них, місцевих жителів, важливо вміти найбільш конструктивно адаптуватися до ситуації, спираючись на власний досвід.

Також виявлений прямий взаємозв'язок між контактністю та копінгом, спрямованим на прояв емоцій (rxy = 0,49; за p ≤ 0,01). Контактність дозволяє психологам установлювати глибокі взаємини з бенефіціарами. У стресовій ситуації психологи можуть проявляти копінг, орієнтований на прояв емоцій.

Установлено прямий взаємозв'язок між креативністю та копінгом, орієнтованим на емоційний вихід зі стресової ситуації, у психологів, що працюють у зоні військового конфлікту (rxy = 0,42; за p ≤ 0,01). Прояв креативності дозволяє краще переносити стан невизначеності, бути чутливими до проблем інших, проявляти творчий підхід до виходу зі складних ситуацій.

Висновки. Отже, у психологів, які працюють у зоні військового конфлікту, домінує копінг-стратегія, спрямована на вирішення завдання. Ця стратегія розглядається більшістю дослідників як адаптивна, сприяє конструктивному вирішенню проблем. Водночас психологи не обмежені у виборі копінг-поведінки. Відповідно до ситуації, здатні проявляти копінг-стратегії, які спрямовані на прояв емоцій і уникнення. Постійно адаптуватись до роботи в умовах воєнного конфлікту і водночас виконувати свої професійні завдання психологи здатні завдяки високорозвинутим якостям особистісної зрілості. Надалі плануємо дослідити особистісні характеристики, які стимулюють копінг-ресурси у психологів, які працюють у зоні військового конфлікту.

Література:

1. Бордовская Н., Реан А. Педагогика. Санкт-Петербург : Питер, 2004. 304 с.
2. Дьяченко М., Кадыбович Л. Психологический словарь-справочник. Минск ; Москва : Харвест ; АСТ, 2001. 576 с.
3. Крюкова Т. Психология совладающего поведения: современное состояние, проблемы и перспективы. *Педагогика. Психология. Социальная работа. Ювенология. Социокинетика.* 2008. № 4. С. 147–152.
4. Ляшин Я. Копінг-поведінка у складних життєвих ситуаціях. Интернаука : международный научный журнал. 2016. № 12 (22). 1-й т. С. 78–81.
5. Максименко С. Генезис существования личности. Киев : Издательство ООО «КММ», 2006. 240 с.
6. Оллпорт Г. Становление личности. Избранные труды. Москва : Смысл, 2002. 142 с.
7. Психологія особистості : словник-довідник / за ред. П. Горностая, Т. Титаренко. Київ : Рута, 2001. 320 с.
8. Штепа О. Особистісна зрілість: Модель. Опитувальник. Тренінг : монографія. Львів : вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2008. 210 с.

Meloian A. E., Sadchikova O. H. Interaction of personal maturity and coping-behavior of psychologists working in a military conflict zone

The article deals with the relationship of personal maturity and coping- behavior in stressful situations in psychologists working in the zone of military conflict. The article reveals the content characteristics of the concepts of "coping-behavior", "coping- strategy" and "personal maturity". On the basis of theoretical analysis, we can say that coping-behavior is an individual way of interaction of a person with a complex, crisis, stressful situation to reduce the impact of stress. With the help of coping- behavior, the person tries to overcome a stressful

situation, using various components: situational, personal, resource. The main component of coping-behavior are coping-strategies. On the basis of a harmonious personality is the formation of effective strategies. Coping-behavior is significantly influenced by the level of personal maturity.

Personal maturity is the result and resource of personal development, caused by an activity of the individual, its ability to determine, self-regulation, the need for self-actualization and development, the pursuit of meaning for both their individual actions and the meaning of life in general.

According to the results of the study, it was found that psychologists working in a zone of military conflict at a high level developed the following qualities of personal maturity: the depth of experience, contact, autonomy, creativity, synergy; on sufficient – responsibility, decentralization, philosophy of life, tolerance and self-acceptance.

Our sample is dominated by coping aimed at solving the problem. This strategy involves attempts to overcome the problem through a focused analysis of the situation and possible behaviors, develop a strategy for solving the problem, planning their own actions taking into account objective conditions, past experience and available resources. The strategy is considered by the majority of researchers as adaptive, contributes to the constructive solution of difficulties.

On the basis of the correlation analysis, it is established that a high level of development of a personal maturity causes constructive solutions to stressful situations associated with events in the zone of military conflict.

Key words: *coping-behavior, coping-strategy, stress, personal of maturity, military conflict.*

УДК 159.9(01)
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.3-1.16

О. А. Мельник
кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
докторант кафедри психології розвитку
факультету психології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПЕРЕДУМОВИ ТА ЧИННИКИ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ У НАУКОВИХ ПОГЛЯДАХ ПРЕДСТАВНИКІВ ШКОЛИ ФІЛОСОФСЬКОЇ ПСИХОЛОГІЇ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Статтю присвячено дослідженню передумов і чинників психічного розвитку людини у наукових поглядах представників філософської психології. Доводиться наявність причинної взаємодії між духовним і матеріальним світом. Показано, що психіка є комплекс чисто психічно пов'язаних між собою процесів душі, а тіло – живий, одухотворений організм, котрий у своїх діях є психічно керований. Стверджується, що психічному початку належить головна роль у життєвому процесі. Функціями психіки визнаються: забезпечення цілісності та єдності, функції регуляції та пристосування. Вказується на ієрархічну рівневість психіки: вищу і нижчу. Вище психічне життя має найтісніший і багатосторонній зв'язок з нижчою психікою. Нервова система як орган вищого психічного життя, що виникає з диференціацією організмів, стоїть у більш тісному зв'язку з вищою психікою, тому зв'язок усього організму з цією вищою психікою здійснюється через нервову систему. Нижча психіка являє собою цілу ієрархію відношень не лише між реальним «Я», що підтримує єдність індивідуума і процесами нижчої психіки, але й між її окремими елементами та їх угрупованням у багаточисленні системи нижчої і вищої складності. Зазначено, що за основу суто психічного розвитку відповідають органічні процеси, з яких і виростає внутрішньо багате психічне життя, що йде на рахунок психічної енергії, котра вивільняється в органічних процесах завдяки диференціації останніх, при цьому стверджується, що психічний початок здійснюючи свою діяльність розвивається, досягає свого вивільнення від чисто органічних завдань, і, саме ця вивільнена енергія створює можливість психічного розвитку людини у напрямі тієї роботи, котра призводить до посилення і збагачення чисто психічних можливостей. Функціонування мозку і нервової системи уможливлюється завдяки наявності дійсного психічного початку. Доводиться зв'язок нервових процесів з психічними процесами як єдиний процес життя, котрий полягає у взаємодії психічного і матеріального початку. Джерелом психічної енергії визнається: 1) здатність психічної енергії до самозростання при відомих умовах і 2) досвід. Вказується на важливість духовного розвитку, так як саме через духовний досвід психіка унезалежнюється, а психічне життя людини збагачуючись переходить на вищий рівень.

Ключові слова: *дух, душа, тіло, психіка, мозок, нервова система, психічна енергія, розвиток.*

Постановка проблеми. Над розв'язанням питання про можливість або неможливість причинного зв'язку між матеріальним (тілесним) і нематеріальним (психічним) буттям завзято працює більше чотирьох століть людська думка. Особливостям взаємовідношень між психічним і фізичним (душею і тілом або духом і тілом) присвячувались праці психологічного змісту починаючи ще з часів Арістотеля. Проведені нами історико-психологічні розвідки в цьому напрямі дозволяють свідчити про існування неминущого інтересу до означеної проблематика в усі часи. Взагалі, то, і вся психологічна проблематика, як у минулому, так і в наш час продовжує так або інакше обертатися навколо проблеми співвідношення психічного і фізичного та їх вплив на протікання розвитку людини як центральної проблеми психологічної науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні, за уявленнями науковців-психологів психіка людини – це все те, завдяки чому вона почуває, відчуває, сприймає, згадує, діє та пам'ятає. Психіка розвивається разом із загальним розвитком самої людини та абсолютно не можливим видається факт, щоб розвиток людини здійснювався без розвиту психіки та навпаки (Власова О.І., 2018; Іванніков В.О., 2010; Моляко В.О., 2015; Носуленко В.М, 2007; Піроженко Т.О., 2018; Чупрікова Н.І., 2014; Швалб Ю.М., 2018 та ін.). Саме тому, переконані вчені, між психікою, її проявами і організмом людини існує нерозривний зв'язок (Ільїн Є.П., 2008). Проте, на їх думку, необхідно зважати на той факт, що психічні й фізіологічні процеси виникають одночасно, але якісно відрізняються. У наш час визнаними поняттями про психіку є наступні. По-перше, розуміння психіки як системну властивість високоорганізованої матерії (мозку), що полягає в активному відображенні суб'єктом об'єктивного світу. По-друге, як суб'єктивне відображення об'єктивної дійсності

© Мельник О. А., 2019

в ідеальних образах на основі яких регулюється взаємодія з зовнішнім середовищем. По-третє, відображення дійсності в мозку. По-четверте, психіка як властивість нервової системи. Отже, узагальнюючи вищезазначене виходить, що психіка – це здатність мозку отримувати інформацію про оточуючу дійсність, створювати образ об'єктивного світу і здійснювати регуляцію на цій основі власної поведінки та діяльності.

Мета статті полягає у представлені результатів історико-психологічного дослідження наукових уявлень про передумови та чинники психічного розвитку людини, котрі представлені у науковому доробку представників школи філософської психології кінця XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Згідно поглядів представників школи філософської психології кінця XIX – початку XX ст. психічне життя уможливлюється при безперервному зв'язку з тілом. Водночас попри те, що психофізична проблема досить активно розроблялась на протязі всієї історії філософії та новітньої філософії, зауважує В.В. Зеньковський, вона все ще залишається до певної міри вирішеною не до кінця. «За останній час, – пише професор, – з різних сторін проявилась у філософії і психології реакція проти паралелізму, який зайняв настільки очевидно міцно місце у свідомості сучасних мисленників. Але така реакція мала те величезне значення, що вона розкрила усю складність і усю невизначеність та корінну неясність ідеї паралелізму» [3, с. 371–372]. Тобто, згідно з теоретико-методологічним підходом В.В. Зеньковського та його теорію причинної взаємодії між тілом і душею усе частіше паралелістичні побудови піддаються критиці. «Якщо і не показана до сих пір, – зауважує професор, – дійсність взаємодії, не розкритий з достатньою ясністю їх конкретний сенс, якщо психофізична загадка залишається до сих пір закритою для нас майже непроникним туманом, то зате критична робота, котра виконана цією теорією вже настільки в значному розмірі, що триматися на позиції паралелізму при сучасному стані нашої проблеми не лише складно, але я готовий сказати – майже неможливо» [там само, с. 372].

Представники школи філософської психології XIX – початку XX ст. в рамках психофізичної проблеми вважали найважливішою умовою її вирішення – це правильна постановка проблеми. З цієї точки зору питанню щодо природи психофізичних зв'язків не зовсім пощастило: фактично до кінця XIX ст. основні мотиви у філософських побудовах, що займаються вирішенням психофізичного питання, виникали на абсолютно абстрактному ґрунті. Тому конкретна побудова психофізичної проблеми не закінчується на рубежі XIX – XX ст. У наукових теоріях постійно мова йде про протиставлення душі і тіла, у котрих тіло тлумачиться не як живий одухотворений організм, а як безжиттєвий механізм. Психофізична проблема у більшості випадках досліджується у її найбільш складнішому вираженні – в людині, тоді як з аналізу простих форм психофізичного зв'язку на нижчих формах органічного життя можна здобути важливі знання для часткового, але не менш важливого вирішення цієї проблеми.

Для розвитку психофізичної проблеми у філософській психології суттєвого значення завжди мали два моменти – *розуміння причинності*, а з іншого боку – *закон збереження енергії*. Зупинимось на аналізі цих моментів.

Вплив загального поняття причинності на постановку і розв'язання психофізичної проблеми відображене в повній мірі у Декарта у зв'язку з тим різким протиставленням духовного і матеріального буття. Для Декарта без усілякого сумніву визнавалось, що у причинній взаємодії може знаходитись лише те, що має відому схожість одне з іншим. Душа і тіло, дух і матерія – субстанції виключно у всьому протилежні за своєю сутністю. Тоді яким же чином, може здійснюватися процес причинної взаємодії? Декарт і його школа, будучи раціоналістами припускали в реальності лише те, що може бути раціонально обґрунтовано. Раціоналізм таким чином неминуче призводив до заперечення причинного зв'язку між духовною і матеріальною сферами. Але критика Юма багато у чому назавжди поховала догматичний раціоналізм, і сприяла тому, що для психофізичної проблеми відкривалась можливість іншого рішення. Логічний аргумент, що призводив до заперечення причинної взаємодії між тілом і душею втратив своє першочергове значення, хоча до кінця і не зник. Не можна не погодитись з тим, що логічні і метафізичні складнощі, що пов'язані з поняттям причинності, не можуть самі по собі слугувати підґрунтям до того, щоб заперечувати реальність причинності. Незбагненність причинного зв'язку душі і тіла, переконаний В.В. Зеньковський, а ні скільки не може дискредитувати її реальність. Причинний зв'язок між тілом і душею, незважаючи на різні точки зору з цього приводу ні в якому разі не втрачає, переконаний професор, величезного психологічного значення щодо розвитку психофізичної проблеми.

Паралелізм є абсолютно непоєднаним з загальними принципами еволюційної теорії, зокрема, положення якої використовує філософська психологія щодо пояснення передумов і чинників психічного розвитку людини. Не можна допустити, на думку представників школи філософської психології кінця XIX – початку XX ст., щоб психічне буття, яке не перебуває у причинному зв'язку з матеріальним буттям і тому позбавлене будь-якого реального значення в еволюції органічного життя, могло б разом з тим розвива-

тись паралельно з розвитком організмів. Психіка повинна мати біологічне значення, як реальний фактор еволюції; тому паралелізм є абсолютно непоєднаним з тим загальним вченням про розвиток світу, котре в тій або іншій мірі приймається усіма. Ця біологічна неприйнятність паралелізму робить його позбавленим будь-якої філософської цінності. Сутність причинного зв'язку полягає у «переході сили», чим єдино здійснюється динамічна зв'язаність і реальна єдність членів причинного зв'язку.

Виходить, якщо можлива психофізична причинність, тобто, якщо можливий «перехід» фізичної сили в психічну, то це означає, переконаний В.В. Зеньковський, що такий перехід є однаково можливим для обох членів психофізичного зв'язку. Але на шляху до такого визнання існує низка складнощів, вважає професор, що пов'язана зі своєрідністю як фізичного, так і психічного світу. Але ці складнощі не завадили дослідникам зблизити поняття психічної та фізичної енергії (наприклад, на психічну енергію розповсюджується закон збереження енергії). Про випадок прямого переходу фізичної енергії в психічну при виникненні психічного процесу (наприклад, відчуття) говорити складно, так як психічна робота не має просторових якостей механічної, і так само складно про це говорити з іншого боку – в механічній роботі не має місця своєрідна особливість психічного буття, що полягає у наявності змістів, котрі відкриваються свідомості. Водночас відірвати зміст психічних процесів від самого акту, що їм відповідає – не можна; їх реальна єдність є такою, що мислити психічний процес, який не має свого змісту, як мислити зміст, що існує без відповідного акту немає ніякої можливості. «Якщо фізична енергія, – пише В.В. Зеньковський, – і «переходить» в психічну, то це можливо лише у тому випадку, якщо психічна енергія, що виникає не переходить тут же в психічну роботу, а залишається потенційною. Це можливо лише у тому випадку, якщо фізична енергія, перетворюючись у психічну, поступає у загальний «резервуар» її, той основний її запас, котрий міститься у суб'єкті душевного життя. Лише через суб'єкт фізична енергія може перейти в психічну енергію; говорити ж про перехід фізичної енергії у будь-який окремий психічний процес, який є продовженням фізіологічного процесу, ми не можемо, так як у психічних явищах виступає перед нами у нерозривному й непохідному єдність акту і змісту» [3, с. 375–376].

Згідно з поглядами представників філософської психології кінця XIX – початку XX ст. принципово цілком допустимо, що перехід фізичної енергії в психічну (якщо він має місце в дійсності) підпорядкований (в кількісному відношенні) закономірностями, але, при цьому необхідно пам'ятати, що в психічній сфері спостерігається своєрідне явище – закон зростання духовної енергії. Вже процеси пам'яті, у яких містяться переживання людини, віднаходять з повною ясністю те, що психічне багатство не зникає з часом, а продовжує бути психічно дійсним рядом з припливом нових переживань. *Духовна міць індивідуальності,* окрім інших джерел*, зростає разом з розвитком психіки завдяки цієї дивної здібності душі відстоювати саму себе від влади часу*. Закон збереження енергії, котрий має своє дійсне значення в межах матеріального світу, не лише порушується в сфері психіки, але й віднаходить своє надолуження в законі зростання духовної енергії. Творча думка буття насправді не лише не вичерпується в процесі світового розвитку, але й зростає разом з ним. Отже, з вищезазначеного виходить, що принципово цілком допустимою є наявність причинної взаємодії між духовним і матеріальним світом. Закон збереження енергії не лише не заважає цьому, а навпаки, при обмеженні його набуває свого справжнього смислу.

Життєві явища надають місце дійству психічного чиннику, без участі котрого загадка життя не піддається вирішенню. Під час вивчення психофізичних стосунків у вищому організмі між психічним і фізичним протиставлення носить лише відносний характер, оскільки, психіка виступає як комплекс чисто психічно пов'язаних між собою процесів душі, а тіло є живий, одухотворений організм, котрий у своїх діях є психічно керований.

Якщо звернутись до аналізу простіших форм психофізичних відносин, то в елементарному організмі – клітині – психічному початку належить, переконані представники філософської психології кінця XIX – початку XX ст., головна роль у життєвому процесі. Основна особливість будь-якого організму полягає у тім, що всі процеси, котрі відбуваються у ньому, регулюються творчою силою, йому притаманною, завдяки чому життя організму з одного боку має аутотеличний характер, тобто спрямоване на нього самого; а з іншого боку, життя організму є разом з тим *його розвитком*, як би виконуючим ті цілі, котрі стоять перед організмом. Ці вказані два моменти є дуже важливими. *Психічний початок* виконує надзвичайно складну роботу, виявляючи при цьому *телеологічну функцію* психіки. Ті елементарні психічні процеси, котрі мають місце в клітині, розвиваються частково незалежно від зовнішнього середовища. Тому, за уявленнями представників філософської психології кінця XIX – початку XX ст. сила життя притаманна вже клітині, має своє джерело саме в душі. Психіка є тим живим центром, котрий підтримує *єдність* організму; фізико-хімічні процеси підпорядковані всі цій психічній силі, завдяки телеологічній природі якою вони набувають свій справжній сенс. Так створюються

органічні процеси, основний зміст котрих полягає у здійсненні задач, поставлених перед організмом. Досягнення зсередини виступаючих задач вперше дає місце органічній активності. З цієї точки зору *психічному початку* належить головне значення в організмі; «сліпі» фізико-хімічні процеси слугують цілі, що для них є суттєво далекою, і лише ті межі, котрі визначаються основними властивостями матерії, набувають значення фактору в органічній активності. За суттю вона є цілковито психічною активністю, котра здійснює свої завдання за посередництво підпорядкованих їй фізико-хімічних процесів. Основний зміст органічної причинності полягає у фізико-психічних і психо-фізичних процесах. Усе «тіло» організму є органом цієї елементарної психіки, яка є творчою силою з величезним запасом психічної енергії. Не можна відкидати того, що енергетичний взаємообмін має місце вже тут, так як лише при ньому психіка може мати *регулюючий* вплив на фізико-хімічні процеси: будь-яка зміна в матеріальній системі пов'язана з приростом енергії. Цей перехід фізичної енергії в психічну і навпаки, можливий лише при корінній спорідненості цих двох форм енергії. Філософами-психологами означеного періоду так само визнається, що *психічна енергіє є початковою*, тобто існує від самого початку ніж фізична, як при цьому переконують принципи спіритуалістичної метафізики. Також, вчені погоджуються з думкою про непохідність початкової психічної енергії, котра притаманна елементарній душі, завдяки чому вперше стає можливим розвиток організмів.

Окрім самостійного життя в організмі іде постійний процес *взаємодії з середовищем*, яке знаходиться у постійному контакті з організмом. Тут виступає й інша сторона початку – здатність *пристосування* організму до середовища. Увесь цей складний процес, який призводить до того, що збільшується міць і гнучкість психічного початку, призводить до органічної диференціації – як морфологічного, так і фізіологічного характеру – істинний сенс котрої може бути зрозумілий лише психологічно, як вираз збільшення (росту) влади над "тілом" організму, як вираз його здатності досягати максимальних результатів при мінімальних напруженнях. Зі збільшенням органічної диференціації меншою є трата психічної енергії, тим самим більше місця випадає на чисто психічні процеси. В людині ми маємо справу з вищою формою організму, у якій чисто психічне життя, зазначає В.В. Зеньковський, досягається «пишного» розквіту [3, с. 382]. Але *основою* цього *чисто психічного розвитку* є все ж таки *органічні процеси*, з яких і виростає внутрішньо багате *психічне життя*, що йде на рахунок психічної енергії, котра вивільнилась в органічних процесах завдяки диференціації останніх.

Це «звільнення» психіки має два моменти в собі – зі сторони змісту і зі сторони актів. «По-перше, – пише В.В. Зеньковський, – у вихідній властивій психіці здібності пам'яті душа знаходить імпульс для роботи, що веде до збереження «пережитого»; цим уперше висувається матеріал, котрий не стоїть у прямому зв'язку з органічними процесами. Об'єм цього чисто психічного матеріалу зростає в процесі як *онтогенетичного*, так і *філогенетичного розвитку*. Психічна енергія, що необхідна для цієї роботи душі, зростає разом з прогресом у чисто органічній області» [там само, с. 382]. Цей прогрес щодо психологічного сенсу вправ і повторень полягає у тім, вважає В.В. Зеньковський, що психічна робота у звичних рухах вимагає набагато менше енергії. З цього слідує, що саме *утворення звичок є проявом роботи психіки і проявом для психіки*, бо саме в результаті низки процесів, що наближаються до процесів узагальнення, утворюється загальна «схема» регуляції рухів [4; 5].

Звички та їх психофізична природа на рубежі XIX – XX ст. визнаються в сутності навіть тими вченими, котрі спираються на органічну пам'ять (наприклад, Анрі Бергсон). Представники київської школи філософської психології розмірковуючи над цим питанням стверджують, що насправді, утворення звичок, як привілея для психіки можуть бути зрозумілими лише як *продукти чисто психічної роботи – елементарних процесів впізнавання*, *порівняння* й *узагальнення*. Саме в такому випадку, телеологічний сенс звичок може бути врахований насправді лише психологічно, і, так само, утворення звичок може бути зрозумілим теж лише психологічно [3; 5; 6].

По-друге, інший бік того ж процесу полягає, на думку представників філософської психології, в *явищах пристосування*, результати котрого мають величезне значення в історії боротьби організму за своє існування. Пристосування, вважає І.О. Сікорський, є безкінечним, нерозривним процесом органічної еволюції; до пристосування, як основного органічного фактору, сходить розвиток організмів [5]. Водночас зазначається, що за своєю природою *пристосування* має *психологічний сенс*. Може здатись, стверджує Анрі Бергсон, що лише на ґрунті органічної психології може бути винайдений ключ до розгадки основних законів органічного процесу [2].

Так або інакше, констатують представники філософської психології, але психічний початок здійснюючи свою діяльність розвивається, досягає свого вивільнення від чисто органічних завдань, і, саме ця вивільнена енергія створює можливість *психічного розвитку* у напрямі тієї роботи, котра призводить до посилення і збагачення *чисто психічних можливостей*.

Цей процес органічної активності надає можливості щодо вирішення і загального питання

про природу психофізичних відносин. Душа, як система психічних можливостей, частково «включена» в органічні процеси, як жива сила буття. Але в ній зі зростанням та прогресом організму все більше й більше відокремлюється власне психічне життя, але зберігаючи своє відношення до органічних процесів через свій зв'язок з психічними можливостями, що їх регулюють. Тіло не є просто механізмом, котре позбавлене психічних можливостей, воно являє собою одухотворений організм, який у своїй чисто органічній діяльності вже вміщає у собі психічний фактор. Для В.В. Зеньковського і Г.І. Челпанова відношення душі у вузькому сенсі, тобто як сукупності лише психічних функцій до тіла, що розуміється як механізм, є надуманою і невирішальною проблемою. Буде помилковим розуміти під душею, на думку вчених, лише одні чисто психічні процеси, сюди необхідно приєднати всю ту психічну роботу, котра лежить в основі органічних процесів, так само і тіло, не можна розуміти як сліпий механізм, як просту суму фізико-хімічних процесів. Саме в силу цього істинна психофізична проблема повинна бути зміщена до органічної причинності.

Як видно з вищезазначеного, на основі елементарних психофізичних відносин розвивається система власне психічних процесів, зберігаючи відношення до рухів організму через ту психічну глибину, де психічний початок знаходиться у нерозривному зв'язку з матеріальною стороною організму і звідки піднялись до «свободи» ці власне психічні процеси. Спочатку усе «тіло» організму, ще не диференційоване, може бути визнано, вважає В.В. Зеньковський, органом душі, як душа – ентелехією тіла. Але фактичний прогрес в органічному світі пішов, зокрема, і в тому напрямі, котре було завершено виникненням окремих органів. Функції органів, що визначаються з середини, як задачі чисто психічного характеру, віднаходять своє найкраще існування по мірі виникнення органів. Уся складна система органів обслуговує організм, але серед них особливе значення припадає на той орган, котрий вступає у найбільш тісний зв'язок з душею – це мозок і нервова система. Водночас функціонування мозку і нервової системи уможливлюється, на думку представників київської школи філософської психології кінці XIX – початку XX ст. завдяки наявності дійсного психічного початку.

Вище психічне життя не є окремим від тієї психічної сторони, що пов'язана з життєвими процесами як у всьому організмі, так і в особливості з нервовою системою. Душа розуміється як жива єдність усіх психічних функцій, може і сама мислитись як організм. Це поняття дозволило представникам філософської психології кінця XIX – початку XX ст. говорити як про існування відмінностей нижчої та вищої психіки, так і про їх органічну єдність.

Вище психічне життя має найтісніший і багатосторонній зв'язок з нижчою психікою. Цей факт можна виразити інакше: душа найтіснішим чином пов'язана з мозком, якщо під останнім розуміти живий мозок завдяки психічному початку, який його «запускає». Душа і мозок – це не дві протиставні одна одній життєві системи; їх єдність не уявляє ніякої загадки, якщо під мозком розуміти живий і живучий мозок [3; 5; 6]. Але в такому випадку по новому висвітлюється ідея паралелізму, де будь-якому нервовому процесу відповідає психічний процес і навпаки. І в цьому твердженні, на думку представників філософської психології, є відома доля правди. Якщо нервовий процес, як прояв функціонування нервової системи, за самим єством зобов'язаний дійству елементарного психічного початку, притаманного нервовій системі, як живому цілому, тоді без усілякого сумніву виходить, що одночасно з нервовим процесом виникає цей елементарний психічний процес. Але характеризувати взаємовідношення нервового процесу та елементарного психічного процесу, як відношення паралельних один одному явищ, на думку представників філософської психології є не зовсім правильним, так як ускладнює розуміння сутності їх внутрішнього зв'язку. Насправді, обидва явища є нерозривно пов'язаними один з одним; але ця нерозривність виростає на ґрунті того, що одне без іншого не існує в дійсності. Лише в їх «внутрішньому взаємопроникненні», у «повному обхваті» одного іншим уможливлюється функціонування нервової системи [3; 5]. Не існує жодного нервового процесу самого по собі так само, як і не існує жодного психічного процесу самого по собі, але існує єдиний процес життя, котрий полягає у взаємодії психічного і матеріального початку. Нервовий процес – це живе ціле і протиставлення його психічному процесу представники філософської психології кінця XIX – початку XX ст. вважають таким, що не має ніякого сенсу. Звідси зрозумілою стає позиція паралелізму: у нервовому процесі незмінно присутнім є психічний момент. Саме цим створюється формальна можливість говорити про «паралельність» нервових і психічних процесів. Проте незмінність їхнього зв'язку можна, вважають філософи-психологи вважати паралельністю – і формально це буде справедливо, але такий формальний «паралелізм» фактично зовсім не ґрунтується на реальній паралельності, котра передбачає незалежність рядів.

Вільгельм Вундт стосовно характеристики взаємовідношень нервових і психічних процесів вважає, що паралелізм цих процесів має обмежений об'єм, так як існують нервові процеси, котрі не супроводжуються психічними, так само існують і психічні процеси (особливо вищого порядку) котрі не супроводжуються нервовими процесами. В силу цього, взаємовідношення вказаних проце-

сів Вундт образно уявляє у формі перехресних кругів, і, стверджує, що дуже значна частина психічних процесів є вільною від найближчого зв'язку з органічним життям, але при цьому жоден органічний процес (не лише в нервовій системі, але й у всьому організмі) не може здійснитись без участі психіки [1].

Нервова система, котру слід розглядати, як орган вищого психічного життя, що виникає з диференціацією організмів, стоїть у більш тісному зв'язку з вищою психікою, а тому зв'язок усього організму з цією вищою психікою здійснюється через нервову систему. Наприклад, зв'язок емоційної та вольової сфери з руховою системою являє собою не що інше, за уявленнями представників київської школи філософської психології кінця XIX – початку XX ст., як вираження генетичної близькості їх один до одного. У той час як розвиток інтелекту є головним вираженням звільнення психіки від зв'язку з органічними процесами. Проте в емоційній і вольовій сфері цей зв'язок ніколи до кінця не переривається, хоча в залежності від відношення цих сфер до інтелекту він може значно слабшати.

Порушені вище питання ставлять представників філософської психології перед новою проблемою, котра вимагає свого з'ясування у будь-який спосіб. Якщо органічні процеси, розмірковують філософи-психологи, відбуваються при суттєвої участі в них психічного початку, якщо в складних організмах розвивається не лише *надорганічна психіка*, а також *розвивається* й особливий орган останньої – *нервова система*, то яким чином психологічно можна пояснити взаємовідношення нижчої і вищої психіки – як зі статичної, так і з динамічної точки зору? Обійти це питання не видається для них можливим, при цьому й вирішення його теж є завданням досить складним, але з'ясувати принаймні перспективи все ж таки видається для вчених можливим.

Насамперед, вважають філософи-психологи, необхідно зазначити психологічні складнощі, яких неможливо оминути при поясненні взаємовідношень нижчої і вищої психіки. Данні *феноменології* на той час, які висвітлюють характер вищого психічного життя, переконують представників школи філософської психології у тому, що переживання людини мають своє психічне підґрунтя у *єдиному суб'єкті – реальному центрі психічного життя.* Феноменологічна приналежність усіх переживань до «Я» людини зовнішньо порушується явищами, так званої *психічної дисоціації*, і це своєрідно утверджує *єдність в психіці*. Якщо визнати, стверджують філософи-психологи, існування нижчої психіки, як сукупності тих психічних процесів, при участі котрих лише і може існувати органічне життя, то тоді, на думку вчених, у якому ж співвідношенні стоять одне до одного вища і нижча психіка? І тут існує дві проблеми: 1) відносно можливого генетичного зв'язку двох форм психічного життя і 2) відносно їх фактичного зв'язку у цільній істоті, де вони знаходяться у взаємодії.

Антична психологія, яка дуже цікавилась поставленими вище питаннями, вчила про наявність в людині декількох душ, то занадто відокремлюючи їх одну від одної, то зближуючи їх до функціональної форми, а не суттєвої окремості. Не видається можливим, на думку представників київської школи філософської психології кінця XIX – початку XX ст. як занадто відмежовувати, так і занадто зближувати нищу і вищу психіку; вони визнаються вченими фактично пов'язаними не лише через реальну єдність індивідуума, у котрому вони розвиваються, – але й через їх внутрішню, суто психічну єдність, без якої була б неможлива постійна взаємодія. Всі процеси вищого психічного життя щільно примикають у тому або іншому ступені, в тій або іншій формі до нижчих психічних процесів, – так і навпаки. Цей постійний взаємообмін психічною енергією, цей внутрішній зв'язок за змістом уможливлюється, переконані філософи-психологи лише при *докорінній єдності усієї психіки*. Реальне «Я», котре є дійсним центом усієї психіки, повинно бути до певної міри центром і для нижчої психіки. Ці дві психічні сфери є єдиними у своєму реальному центрі та лише через нього уможливлюється їх взаємодія. Тобто, знову ж таки, взаємодія між психічними процесами здійснюється через суб'єкта. Тут це положення має більш глибокий смисл, так як самі по собі вищі психічні функції не пов'язані суттєво з нижчими, а останні підпорядковуються своїй власній закономірності, що не зливається з законами вищої психіки, і лише в результаті дуже складного процесу іноді виступає злиття двох психічних сфер. Наприклад, власна закономірність нижчої психіки виявляється в імпульсивних, звичних рухах, але характеристику причинності, що відбувається в даному випадку, надати надто складно. На думку філософів-психологів справа у тім, що нижча психіка являє собою цілу ієрархію відношень не лише між реальним «Я», що підтримує єдність індивідуума і процесами нижчої психіки, але й між її окремими елементами та їх угрупованням у багаточисленні системи нижчої та вищої складності. Осягнути природу цієї живої ієрархії, живої системи уявляється занадто складним завданням. Можна сказати лише одне – єдність цієї системи підтримується настільки ж з низу, наскільки ж й зверху, як окремими елементами системи, так і всією її цілісністю. Для представників київської школи філософської психології кінця XIX – початку XX ст. залишалось невирішеним психологічне питання щодо процесу об'єднання усього психічного життя в організмі та єдиному вищому центрі, що складає творчу

основу даної індивідуальності та особливостей збереження відомої незалежності елементарної нижчої психіки.

Проблема генетичного зв'язку нижчої та вищої психіки вирішується філософами-психологами на користь виведення нижчої психіки із вищої, а не навпаки, і, це є психологічним смислом проблеми організації вищих індивідуумів із нижчих.

Відносять представники філософської психології до психофізичної проблематики також питання про сенс і межі суб'єкта, як творчої основи та його психічну енергію. Поняття психічної енергії, стверджують філософи-психологи, зустрічається при аналізі як вищої, так і нижчої психіки, і в такому разі, виникає питання – чи одна і та сама це енергія, або необхідно вважати їх різними? Під органічною або життєвою енергією, на думку вчених, розуміється в сутності вся сукупність тієї енергії, котра витрачається організмом у його життєвих процесах, тобто і фізична і психічна енергія. Будь-який організм з цієї точки зору є своєрідним «трансформатором» світової енергії, котра в ньому переходить з одних форм в інші; разом з тим, організм, як такий, являє собою величезний запас потенційної органічної енергії – у обидвох її формах (психічної і фізичної). Цю потенційну енергію можна характеризувати, як «зв'язану енергію». Перехід її в актуальну форму вимагає того, що при тих або інших умовах ця зв'язана енергія була звільняємою для виконання відповідної органічної роботи. Увесь запас цієї «зв'язаної» енергії повинен бути відокремлений від іншої психічної енергії, що притаманна вищій психіці. Хоча, як було зазначено представниками філософської психології вища і нижча психіка мають свій загальний корінь у суб'єкті, в котрому відбувається постійний взаємообмін психічної енергії, але притаманна організму фізична енергія до певної міри зв'язує психічну енергію, близьку їй за участю в органічних процесах. Тому увесь запас психічної енергії організму складається з двох частин, що розподілені у вищій і нижчій психічній сфері. При постійному енергетичному взаємообміні, вони все ж повинні бути відмінними одна від одної, як «зв'язана» (у зазначеному вище сенсі) і свободна психічна енергія.

Енергетичний взаємообмін має місце і між психічною і фізичною енергією, але лише в органічних процесах, тобто не в потенційній їх формі. Енергія, яка потрібна для вищого психічного життя, може розвиватись лише із загального фонду психічної енергії, притаманної даному індивідууму. Звідси, на думку представників філософської психології стає зрозумілим, що вважати органічну енергію єдиним джерелом психічної енергії означає вважати її дуже обмеженою в її об'ємі. Вчені вважають, що джерелом психічної енергії є, по-перше, здатність психічної енергії до самозростання при відомих умовах, і, другим джерелом визнається досвід. Данні чуттєвого досвіду наближають людину через психічний розвиток цього матеріалу, який входить в душу при сприйманні та розгортається перед нею в неосяжний світ реальності в її різних формах. Але окрім чуттєвого досвіду людину наближає до реальності *естетичний, релігійний, етичний досвід* у якому вона засвоює *духовну дійсність*. Чим ширшим і більшим є досвід людини, який аналізується інтелектом, тим легше їй буде орієнтуватися у світі, здійснювати керування і тим більше в ній буде психічної енергії. Пояснення чому відбувається саме так, а не інакше надається представником київської школи філософської психології В.В. Зеньковським наступне: «духовне зростання супроводжується економізацією психічної роботи, збереженням сил душі» [с. 392]. Тобто виходить, що все те, що хвилює людину, призводить до напруження її єства у світлі даних досвіду може втратити своє значення. Так само як дані досвіду можуть слугувати причиною тяжких переживань, на які витрачається психічна енергія, так само дані досвіду можуть викликати у людини позитивні емоції, піднімати настрій і надихати збагачуючи її психічне життя. Але не лише в цьому одному, переконаний вчений, полягає роль досвіду в розвитку психічної енергії людини; необхідно додати, що досвід часто стає прямим провідником психічної енергії ззовні, тобто духовне життя через духовний досвід безпосередньо наповнює людину психічною енергією ззовні. Наприклад, в естетичному досвіді людина стає близькою до світу прекрасного, входить у справжнє взаємоспілкування з цією стороною світової реальності, набираючись все нових і нових сил. Новий світ, котрий вперше відкривається людині в духовному житті, робить її членом вищого світу з життям наповненим змістом і неосяжною глибиною. «У сфері вищої духовної дійсності, – пише В.В. Зеньковський, – з особливою силою виступає закон зростання духовної енергії, – і ніщо так не передає цієї невичерпності, цієї дивної продуктивності, як те слово, котрим ми намагаємося охопити природу Божества: любов <…> в таких психічних процесах як пам'ять, уявлення, мислення людина набуває здатності до самозростання у своїй душевній енергії» [3, с. 392–393].

При постійному взаємоспілкуванні з вищим світом через вище духовне життя, переконаний В.В. Зеньковський, душа людини набуває того багатства психічних сил, що енергія стає дійсно невичерпною. Чим ширшим і повнішим стає духовне життя людини, тим меншого значення для неї має психічний розвиток органічного життя, котра може надзвичайно спрощуватись, але все ж таки знаходиться у взаємодії з вищим психічним життям. Над психофізичними процесами духовне

зростання утворює, так би мовити «могутню будівлю». Душа людини розвивається у бік вищого життя, знаходячи саму себе у цьому процесі розвитку. Саме таким чином, переконаний професор, над психофізичною причинністю звеличується причинність суто психічна, і, в межах цієї незалежної психіки через духовний досвід організовується нове духовне життя, у котрому душа знаходить невичерпне джерело енергії. Таким чином, *у цій близькості психічного життя до вищої духовної сторони дійсності виявляється метафізична визначальність психіки, як форми буття і органічне життя в світлі цього є лише першою сходинкою у розвитку психіки, пов'язаною з матеріальним буттям*

Висновки і пропозиції. Унікальність і своєрідність розуміння передумов і чинників психічного розвитку людини у науковому доробку представників київської школи філософської психології показує особливу лінію формування, становлення та розвиток їхніх ідей. Зазначені вченими такі функції, які виконує психіка людини, як регуляція, пристосування та збереження цілісності і у XXI столітті залишаються ключовими. Тема духовності як вищий ступінь розвитку психіки у наш час фактично виставляється спотвореною, але ж саме про духовність як колосальне невичерпне джерело розвитку людини і її психіки писали представники київської школи філософської психології кінця XIX – початку XX ст., наголошуючи на тому, що саме духовність визначає людське в людині. Ці твердження представників філософської психології на рубежі XIX – XX століття не втрачають свого сенсу і сьогодні, а навпаки, стають досить актуальними на тлі антропологічної катастрофи сьогодення.

Література:

1. Вундт В. Душа и мозг. Санкт Петербург, 1909. 48 с.
2. Бергсон А. Творческая эволюция. Москва : Академический проект, 2016. 319 с.
3. Зеньковский В.В. Прблема психической причинности. Київ : Изд-во универ. Св. Владимира. 435 с.
4. Рибо Ш. Психология внимания. Санкт Петербург : Типография «Общественная польза», 1897. 102 с.
5. Сикорский И.А. Начатки психологии. Київ : Тип. С.В. Кульженко, 1909. 138 с.
6. Челпанов Г.И. Учебник психологии (для гимназий и самообразования). Москва : Тип. В.В. Думнов, 1915. 224 с.

Melnyk O. A. Background and factors of mental human development in scientific views of representatives of school of philosophical psychology of the XIXth to the beginning of XXth century

The article is devoted to the study of the preconditions and factors of mental development of man in the scientific views of representatives of philosophical psychology. There is a causal interaction between the spiritual and material world. It is shown that the psyche is a complex of purely mentally interconnected processes of the soul, and the body is a living, spiritualized organism, which in its actions is mentally controlled. It is argued that the psychological beginning has a major role in the life process. The functions of the psyche are recognized: ensuring integrity and unity, functions of regulation and adaptation. Specifies the hierarchical level of the psyche: higher and lower. Higher mental life has the closest and most versatile connection with the lower psyche. The nervous system as the organ of higher mental life, which arises from the differentiation of organisms, is in more close connection with the higher psyche, so the connection of the whole body with this higher psyche is carried out through the nervous system. The lower psyche represents a hierarchy of relations not only between the real "I", which supports the unity of the individual and processes of the lower psyche, but also between its separate elements and their groupings in numerous systems of lower and higher complexity. It is noted that the basis of purely mental development correspond to organic processes, from which grows internally rich mental life, which goes to the account of psychic energy, which is released in organic processes due to the differentiation of the latter, while it is argued that the psychic beginning in the development of its activities reaches its release from purely organic tasks, and, precisely this released energy creates the possibility of a person's mental development in the direction of the work that leads to the enhancement and enrichment of purely psychic opportunities. The functioning of the brain and the nervous system is possible due to the presence of a real mental beginning. There is a connection between the processes of the nerve and the mental processes as a single process of life, which consists in the interaction of the mental and material beginnings. The source of psychic energy is recognized: 1) the ability of psychic energy to self-grow under known conditions and 2) experience. It indicates the importance of spiritual development, because it is through the spiritual experience that the psyche does not depend, and the psychic life of a person enhances to a higher level.

Key words: *spirit, soul, body, psyche, brain, nervous system, psychic energy, development.*

УДК 159.923.2:376.011.3–051
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.3-1.17

М. С. Омельченко
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри спеціальної педагогіки та інклюзії
Донбаський державний педагогічний університет

ОСОБИСТІСНА ОРІЄНТОВАНІСТЬ РЕФЛЕКСІЙНОСТІ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ СВІДОМОСТІ КОРЕКЦІЙНОГО ПЕДАГОГА

У науковій статті розглянуто питання психологічної проблеми рефлексійно-діяльнісного підходу до професійного розвитку фахівця. Проведено аналіз явища особистісної зорієнтованості рефлексійності розвитку професійної свідомості корекційного педагога.

Автор дає визначення рефлексії, рефлексійної спрямованості процесу розвитку професійної свідомості, що забезпечує усвідомленість, творчу активність, інтеріоризацію різних форм професійної діяльності, формування рефлексійної позиції і рефлексійних умінь фахівців, що є необхідною умовою планування професійної діяльності. Також розкриваються конкретно-реалізаційні принципи моделі розвитку професійної свідомості корекційного педагога (за рефлексивно-діяльнісним типом): принцип забезпечення структурної повноти діяльності на будь-якому етапі розвитку професійної свідомості; принцип змістовної та операціональної адекватності структурних компонентів діяльності у процесі її організації та реалізації (у формі проєкту чи реальної діяльності) концептуальної моделі її суб'єкта; переважно груповий характер діяльності у процесі розвитку професійної свідомості корекційного педагога; індивідуальна зорієнтованість процедур розвитку професійної свідомості корекційного педагога; пріоритет емоційного у сполученні емоційного і раціонального; контроль за процесом розвитку професійної свідомості корекційного педагога; психологічно обґрунтована системність процесу навчання і становлення професіонала в навчальному закладі. Водночас автор вказує на необхідність покладання даних принципів у систему розвитку професійної свідомості корекційного педагога, їхню роль у формуванні індивідуального стилю професійної діяльності корекційного педагога. У статті вказується на те, що індивідуальний стиль професійної діяльності має створюватися фахівцем свідомо або стихійно шляхом мобілізації своїх цінних для даної роботи якостей, компенсуванням і подоланням тих, які перешкоджають досягненню успіхів. Підкреслюється, що цей процес не контролюється кваліфікованими експертами, і суб'єкт не отримує психологічно зумовленої допомоги і підтримки.

Підбиваючи підсумки, автор зазначає, що розглянуті у статті конкретно-реалізаційні принципи моделі розвитку професійної свідомості корекційного педагога рефлексійно-діяльнісного типу необхідні для забезпечення переходу корекційного педагога від об'єктної позиції до суб'єктної, або професійної), а процес розвитку професійної свідомості, на його думку, має впливати не лише на нього самого, але й на інших учасників професійної взаємодії, вносити зміни у професійну діяльність із позитивними пізнавальними, практичними й емоційними результатами.

Ключові слова: *індивідуальний стиль професійної діяльності, корекційний педагог, особистісна орієнтованість, рефлексійність, розвиток професійної свідомості.*

Постановка проблеми. Розвиток професійної свідомості корекційного педагога забезпечується становленням її основних компонент (професійно-гносеологічна, професійно-рефлексійна, професійно-аксіологічна, професійно-мотиваційна, професійно-емоційна) разом із підвищенням рівня професійної компетентності та формуванням професійно-особистісних якостей фахівця (рефлексійні, педагогічні, лідерські, інтелектуальні). Ефективність даного процесу зумовлюється необхідністю набуття ним рефлексійного характеру, створення індивідуального стилю професійної діяльності, що, у свою чергу, позитивно сприятиме професійному розвитку корекційного педагога загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз рефлексійних підходів у професійному розвитку педагогів вже проводився у працях таких учених: О. Кравців, Т. Палько, О. Плахотнік, Я. Смірнової, О. Топузова й ін. Крім цього, вплив особистісної зорієнтованості на формування індивідуального стилю діяльності педагога з погляду психології розглянуто українськими вченими В. Галузяком, Л. Кияшко, В. Теслюк. Проте в зазначених працях розглянуті лише окремі аспекти проблеми особистісної зорієнтованості рефлексійності розвитку професійної свідомості. Усі дослідження стосуються професії педагога, однак професійна свідомість та професійний розвиток корекційного педагога мають специфічні особливості. Отже, проблема розвитку професійної свідомості корекційного педагога, дослідження її особистісної зорієнтованості потребують окремих заходів із боку психологів.

© Омельченко М. С., 2019

Мета статті полягає в аналізі особистісної зорієнтованості рефлексійності розвитку професійної свідомості корекційного педагога.

Виклад основного матеріалу. Рефлексію розглядаємо як форму активного особистісного переосмислення людиною тих чи інших змістів своєї індивідуальної свідомості, необхідної для успішного здійснення діяльності [2].

Рефлексійний характер процесу розвитку професійної свідомості корекційного педагога зумовлений сполученням діяльнісного й особистісного підходів. Саме професійна рефлексія сприяє тому, що людина не залишається просто людиною, яка зазнає емоцій під час професійної діяльності, а стає суб'єктом переживання, свідомо ставиться до свого чуттєвого досвіду.

Надання рефлексійного характеру процесу розвитку професійної свідомості забезпечує усвідомленість, творчу активність, сприяє інтеріоризації різних форм професійної діяльності, формує рефлексійну позицію і рефлексійні вміння молодих фахівців, що є необхідною умовою планування професійної діяльності.

Рефлексійний характер професійної свідомості корекційного педагога зумовлений як цілями професіоналізації, так і цілями професійної діяльності загалом. Орієнтація процесу розвитку професійної свідомості на діяльнісну підготовленість забезпечується усвідомленим цілеспрямованим моделюванням діяльності і, як наслідок, можлива лише за умови рефлексійної підтримки з аналітичним ставленням до емоційного досвіду.

Особистісне професійне самовизначення, з одного боку, є наслідком рефлексійного осмислення себе в життєвому і професійному контекстах, з іншого – передбачає динамічне й адекватне рефлексійне опосередковане реагування суб'єкта на зовнішні професійні, соціокультурні, політичні реалії відповідно до концептуальної моделі професійної діяльності корекційного педагога, яка так само постійно змінюється і перебудовується.

Отже, розроблена модель розвитку професійної свідомості корекційного педагога є моделлю рефлексійно-діяльнісного типу.

Конкретно-реалізаційні принципи моделі розвитку професійної свідомості корекційного педагога рефлексійно-діяльнісного типу.

Принцип забезпечення структурної повноти діяльності на будь-якому етапі розвитку професійної свідомості.

Цей принциповий підхід забезпечує включення моделі окремих етапів, фрагментів професійної діяльності в цілісний діяльнісний контекст як щодо моделювання діяльності корекційного педагога, так і діяльності його учнів і вихованців, а також сполучення цих видів діяльності.

Принцип змістовної та операціональної адекватності структурних компонентів діяльності у процесі її організації та реалізації (у формі проєкту чи реальної діяльності) концептуальної моделі її суб'єкта.

Послідовне дотримання цього принципу веде до розвитку концептуальної моделі діяльності, її усвідомлення, до розвитку і становлення індивідуального стилю професійної діяльності.

Здебільшого груповий характер діяльності у процесі розвитку професійної свідомості корекційного педагога.

Необхідність спільної діяльності у процесі розвитку професійної свідомості зумовлена низкою різних чинників. Провідний чинник полягає у специфіці педагогічної діяльності, успішність якої залежить від уміння педагога працювати в режимі співпраці, діалогу, полілогу. Значення набуває і те, що рефлексійність позиції стимулюється групою у прояві всіх її функцій. Процес і результати індивідуальної рефлексії стають предметом колективної рефлексії, набувають додаткової спрямованості у свідомості суб'єкта і додаткових зовнішніх регуляційних впливів, орієнтують його у кваліфікації своєї діяльності, сприяють особистісному і професійному зростанню, забезпечують емоційну підтримку й ефективну адаптацію до групової форми роботи.

Індивідуальна зорієнтованість процедур розвитку професійної свідомості корекційного педагога.

Її застосування передбачає врахування індивідуальності суб'єктів діяльності, значущих характеристик їхніх особистісних позицій. Дотримання цього принципу забезпечує розвиток уявлень суб'єкта про себе як особистість та індивідуальність, сприяє формуванню адекватної професійної самооцінки, стимулює орієнтацію на саморозвиток професійно-особистісних якостей і розвиток індивідуального стилю професійної діяльності, правильний вибір і адаптацію корекційно-педагогічних технологій відповідно до власної індивідуальності. Крім цього, у професійній діяльності даний принцип сприяє становленню особистісного, індивідуального підходу до організації діяльності учнів.

Формування індивідуального стилю професійної діяльності та спілкування у процесі розвитку професійної свідомості корекційного педагога, ефективного з погляду результатів, адекватних завданням особистісного зростання педагога та його учнів, має особливе значення. Індивідуальний стиль професійної діяльності створюється фахівцем свідомо або стихійно шляхом мобілізації своїх цінних для даної роботи якостей, компенсуючи і долаючи ті, які перешкоджають досягненню успіхів. Зазвичай цей процес не контролюється кваліфікованими експертами, і суб'єкт не отримує психологічно зумовленої допомоги і підтримки [4].

За моделювання діяльності у групі разом з індивідуальною і колективною формами професійної рефлексії на основі даних психологічного вивчення індивідуальності суб'єкта та його самопізнання суттєво підвищується усвідомленість та ефективність даного процесу. Груповий характер взаємодії є необхідною умовою індивідуалізації самої взаємодії, породжує не лише індивідуалізовані поведінкові прояви, але й індивідуалізовану адресність впливу, рефлексивно оцінену як безпосередніми учасниками взаємодії, так і спостерігачами, експертами також.

Важливим аспектом розвитку професійної свідомості є психокорекційний вплив, що створює умови для всебічного професійно-особистісного зростання. Як зазначає А. Співаковська, за реалізації таких впливів варто розуміти, що всі загальноприйняті закономірності будуть набувати індивідуальних проявів у реальній поведінці або психологічному обліку людини. Тобто головним у психокорекції постає саме індивідуальний підхід [3].

Пріоритет емоційного у сполученні емоційного і раціонального.

Реалізація цього принципу пов'язана передусім з організацією процесу саморегулювання під час моделювання діяльності, створенням індивідуального стилю професійної діяльності і спілкування. Пріоритетність емоційного означає перехід суб'єкта до справжньої саморегуляції, суб'єктивності професійної позиції. В основі цього підходу – уже розглянутий принцип рефлексійності в тому його аспекті, який постає щодо переживання, під час аналізу реального психічного стану та його детермінант об'єктивного і суб'єктивного порядку.

Результатом за такого підходу стає зорієнтованість суб'єкта у власних професійних мотиваціях, рівні компетентності, особливостях самосприйняття, деформаціях поведінки в напружених ситуаціях, динаміці рівня домагань, реально значущих сферах відносин тощо. Отримання такої інформації корекційним педагогом в умовах емоційного вивірення на основі внутрішніх збуджень до зближення «Я» реального та «Я» ідеального, а не на основі лише зовнішніх вимог, як це відбувається за традиційного розвитку, що в реальності призводить лише до зміни дії й операції, які утворюють діяльність, але не діяльності загалом.

Показовим результатом дотримання принципу пріоритету емоційного в саморегуляції є досягнення особистістю конгруентності й аутентичності у професійно-особистісних і поведінкових проявах унаслідок поступового спрямованого узгодження переживання, самосприйняття, поведінки, відносин.

Контроль за процесом розвитку професійної свідомості корекційного педагога.

У зв'язку з тим, що професійна свідомість складається з кількох, хоча й сполучених, однак відносно самостійних компонент, як-от: професійно-гносеологічна, професійно-рефлексивна, професійно-аксіологічна, професійно-мотвиаційна, професійно-емоційна, то і контроль за їхньою організацією не є однорідним за критеріями і змістом.

У сферах професійно-особистісного розвитку і підвищення аутентичності доцільно визнати обмеженість планування професійно-особистісного зростання, уживання поняття «професійно-особистісне досягнення», суб'єктивність його критеріїв за етичної допустимості рефлексивної відкритості учасників групової діяльності. Додатковим засобом контроля професійно-особистісного розвитку може слугувати опосередкований засіб оцінки мотивації у зміні поведінки в напружених ситуаціях професійної діяльності.

Контроль за становленням індивідуалізованого стилю професійної діяльності та спілкування корекційного педагога передбачає поєднання двох видів контролю: об'єктивно-рефлексійного на основі аналізу професійно-емоційної компоненти професійної свідомості та діагностичного, заснованого на експертному порівнянні поведінкових проявів суб'єкта та його індивідуальних особливостей, зафіксованих під час кваліфікованих спостережень і здійснених процедур психодіагностики.

Контроль за становленням ефективної професійної діяльності передбачає розроблення спеціальних діагностичних процедур суб'єктивного характеру, спрямованих на виявлення повноти й адекватності діяльності, що будується і реалізується з можливістю контроля як за процесом оволодіння нею, так і на рівні результату розвитку професійної свідомості (діагностика професійної свідомості).

Психологічно обґрунтована системність процесу навчання і становлення професіонала у виші.

Реалізація цього принципу можлива щодо забезпечення побудови ефективних систем діяльності. Такий підхід суттєво полегшив би вирішення завдань розвитку професійної свідомості, адже посунув акценти на розвиток внутрішньої особистісної позиції, становлення індивідуального стилю професійної діяльності, рефлексійності і саморегуляції. Головним результатом водночас є єдність діяльностей корекційного педагога: діяльності навчання і професіоналізації. Реалізація принципу психологічної системності в навчанні є досить складною і повною мірою маловірогідною, адже передбачає включення у процес підготовки професіонала більшості викладачів, які працюють в єдності філософських настанов і за єдиною або сполученими моделями. Однак даний принцип варто окреслити хоча б як позитивний орієнтир у розвитку підготовки професіонала у виші.

Висновки. Розглянуті у статті конкретно-реалізаційні принципи моделі розвитку професійної свідомості корекційного педагога рефлексійно-діяльнісного типу є міцним підґрунтям для розроблення змісту системи розвитку професійної свідомості корекційного педагога, яка матиме за мету забезпечення переходу корекційного педагога від об'єктної позиції у суб'єктну, або професійну). Водночас процес розвитку професійної свідомості має впливати не лише на нього самого, але й на інших учасників професійної взаємодії, вносити зміни у професійну діяльність з позитивними пізнавальними, практичними й емоційними результатами.

Література:

1. Васянович Г. Основи психології : навчальний посібник. Київ : Педагогічна думка, 2012. 114 с.
2. Карпов А. Психология рефлексивных механизмов деятельности. Москва : Институт психологии РАН, 2004. 424 с.
3. Спиваковская А., Петровская Л. Воспитание как общение. *Вопросы психологии.* Москва : Педагогика, 1983. № 2. С. 85.
4. Худенко О. Розвиток індивідуального стилю професійної діяльності вчителів гуманітарних дисциплін у системі післядипломної освіти : монографія. Херсон : КВНЗ «Херсон. акад. неперерв. Освіти», 2013. 191 с.
5. Чобітько М. Технологія поетапного нарощування професіоналізму майбутніх учителів у процесі особистісно орієнтованої професійної підготовки у вищих педагогічних навчальних закладах : методичні рекомендації. Черкаси : Брама-Україна, 2007. 56 с.

Omelchenko M. S. Personal orientation reflexivity of the development of professional consciousness of the correctional teacher

This scientific article is considering the issues of the psychological problem of a reflection-activity approach to the professional development of a specialist. It is based on the analysis of the phenomenon of personal orientation of the reflection of the development of the professional consciousness of a correctional teacher.

The author gives a definition of reflection, reflexive orientation of the development of professional consciousness, which provides awareness, creative activity, interiorization of various forms of professional activity, the formation of a reflexion position and reflection skills of specialists, is a necessary condition for planning professional activity. Also specifically disclosed are the implementation principles of the development model of the professional consciousness of a correctional teacher (based on reflection-activity type): the principle of ensuring the structural fullness of activity at any stage of the development of professional consciousness; the principle of the content and operational adequacy of the structural components of activity in the process of its organization and implementation (in the form of a project or real activity) of the conceptual model of its subject; mainly group character of activity in the process of developing the professional consciousness of a correctional teacher; individual orientation of the development procedures of the professional consciousness of the correctional teacher; emotional priority in combination of emotional and rational; control over the development of the professional consciousness of the correctional teacher; psychologically sound systematic process of learning and becoming a professional in an educational institution. The author points to the need to introduce these principles into the system of development of the professional consciousness of a correctional teacher, their role in shaping the individual style of the professional activity of a correctional teacher. The article points out that an individual style of professional activity must be created by a specialist consciously or spontaneously by mobilizing his qualities, valuable for a given job, compensation and overcoming those that hinder the achievement of success. It is emphasized that this process is not controlled by qualified experts and the subject does not receive psychologically determined assistance and support.

Summing up, the author notes that the concrete implementation principles of the development model of the professional consciousness of a correctional teacher of a reflection-activity type considered in the article are necessary to ensure the transition of the correctional teacher from the object position to a subject or professional), not only on himself, but also on other participants of professional interaction, to make changes in professional activities with a positive cognitive, practical and emotional results.

Key words: *individual style of professional activity, correctional teacher, personality orientation, reflection, development of professional consciousness.*

УДК 159.9.019.4
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.3-1.18

Н. В. Підбуцька
доктор психологічних наук, доцент,
професор кафедри педагогіки та психології управління соціальними системами
імені академіка І. А. Зязюна
Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ КОПІНГ-ПОВЕДІНКИ МАЙБУТНІХ ІНЖЕНЕРІВ

Метою статті стало виявлення особливостей копінг-поведінки, їх типів, що домінують, стресостійкості, способів подолання труднощів у різних сферах діяльності студентів технічних спеціальностей. Також визначення психологічних чинників, що зумовлюють особливості копінг-поведінки. До чинників віднесено: суб'єктивний контроль, мотиви афіліації, типи психологічного захисту.

У дослідженні взяли участь 47 респондентів. З них чоловіків – 32, жінок – 15. Середній вік за вибіркою – 19,7 років. Респонденти-другокурсники – 15 осіб, третьокурсники – 17, четвертокурсники – 15 осіб. Усі вони є студентами, що навчаються за спеціальностями: «Електротранспорт», «Технічна електрохімія», «Виробничі біотехнології».

Установлено, що найчастіше серед базисних стратегій поведінки у стресових ситуаціях студенти використовують копінг-стратегію «Вирішення проблем». Високий рівень використання копінг-стратегії «Уникання проблем» має 15%, що свідчить про їхню пасивну поведінку у стресових ситуаціях. У стресових ситуаціях використовують позитивну переоцінку, планування та самоконтроль, показники яких свідчать про високу напруженість відповідних копінгів. 22,5% студентів мають низький рівень копінг-стратегії «Прийняття відповідальності», що свідчить про недостатнє усвідомлення власної участі у виникненні складних ситуацій та відповідальності за вихід із них.

Виявлено, що продуктивні типи копінг-поведінки (вирішення проблем, прийняття відповідальності) продукують слабовиражена регресія та загальна інтернальність. Такий тип захисту, як позитивна переоцінка, що найчастіше проявляється в майбутніх інженерів, є результатом високої інтернальності в області міжособистісних відносин, а деструктивний – втеча-уникнення – наслідком недостатньо оптимального прояву Его-захистів заміни та регресії. Причиною того, що для респондентів практично нехарактерна копінг-стратегія, що пов'язана із прийняттям відповідальності, є високий загальний рівень інтернальності.

З'ясовано особливості процесів психологічного подолання складних ситуацій у студентів технічних спеціальностей, як-от: виражена стратегія «Вирішення проблеми», але за наявності високонапружених копінгів – позитивної переоцінки, планування та самоконтролю. Такі особливості пов'язані з яскраво вираженим інтернальним типом контролю майбутніх інженерів і проявом у них таких захисних механізмів психіки, які розкривають їх як осіб із високою нормативністю поведінки.

Ключові слова: *саморегуляція, стресостійкість, професіоналізм, суб'єктивний контроль, копінги, майбутній інженер.*

Постановка проблеми. Професіоналізм сучасного фахівця в умовах постійної трансформації всіх сфер життя повинен бути пластичним новоутворенням, що містить такі компоненти, які допоможуть адаптуватися в будь-яких умовах. Зокрема, професіоналізм майбутнього інженера передбачає наявність стресостійкості і процесів психологічного подолання складних ситуацій, які допоможуть досягти вміння конструктивно реагувати та вирішувати проблемні стресові завдання у професійній діяльності.

Більшість вітчизняних науковців (В. Олефір, О. Самара, О. Склень, Т. Ткачук та ін.), що аналізують копінг-поведінку в конкретних професіях, свої дослідження присвячують екстремальним видам професійної діяльності (правоохоронна, податкова, оперативно-рятувальна, спортивна тощо), оминаючи інші, зокрема інженерну, хоча вона передбачає виконання експлутаційно-технологічних функцій, які є складними з погляду безпеки в системі «людина – машина», тому вважаємо, що сьогодні недостатньо досліджена проблема копінг-поведінки фахівців інженерної діяльності та майбутніх інженерів у контексті їхнього професійного становлення.

Мета статті – дослідити особливості копінг-поведінки студентів технічних спеціальностей, визначити чинники, що її зумовлюють.

Методики дослідження. Для досягнення мети використано такі психодіагностичні методики: «Індикатор копінг-стратегій» Дж. Амірхана (адапт. Н. Сирота, В. Ялтонський), опитувальник «Копінг стратегії» Р. Лазаруса, опитувальник рівня суб'єктивного контролю (далі – РСК) Дж. Роттера (адапт. Є. Бажина, С. Голинкіной, А. Еткінда), методика діагностики мотивів афі-

© Підбуцька Н. В., 2019

ліації А. Мехрабіана (модифікація М. Магомед-Емінова), методика діагностики типологій психологічного захисту (Р. Плутчик в адаптації Л. Васермана, О. Єришева, О. Клубовой та ін.), а також методи обробки даних за допомогою статистичного пакету даних SPSS (версія 20.0): метод розбіжностей та кореляційний аналіз. У дослідженні взяли участь 47 студентів-інженерів 2–4-х курсів, що навчаються за спеціальностями: «Електротранспорт», «Технічна електрохімія», «Виробничі біотехнології».

Аналіз та обговорення результатів. У процесі дослідження наукової категорії «професіоналізм особистості», зокрема майбутнього інженера, автором розроблено такі складники: когнітивний, особистісний, мотиваційний, ціннісний та операціональний. Так, до останнього належить тип орієнтації поведінки у складних професійних завданнях, копінг-стратегії.

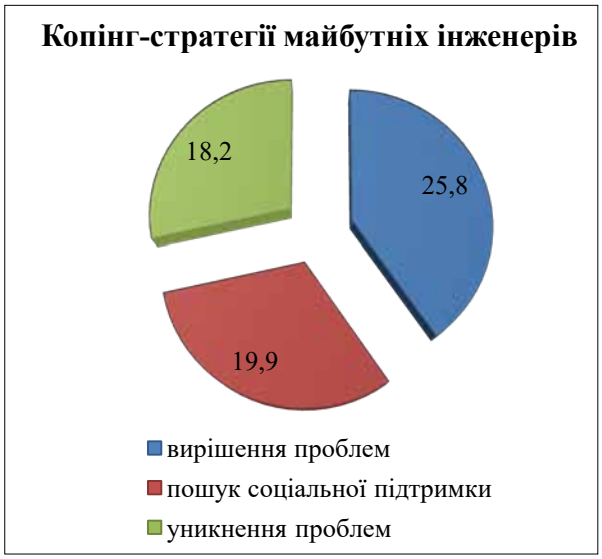

Рис. 1. Характеристика копінг-стратегій студентів-інженерів

Відповідно до графічного матеріалу, можна стверджувати, що найчастіше серед базисних стратегій поведінки у стресових ситуаціях респонденти використовують копінг-стратегію «Вирішення проблем» (М = 25,8), що свідчить про звертання ними до власного потенціалу, здійснення активних дій щодо пошуку найкращого виходу зі складної життєвої або професійної ситуації. Ця індивідуально-психологічна особливість відіграє важливу роль у становленні особистості майбутнього фахівця з інженерної справи, оскільки під час виробничої практики на випускних курсах та в майбутній професійній діяльності інженери стикаються зі складними професійно-виробничими проблемами, пов'язаними з технологічною модернізацією або, навпаки, з використанням старої техніки, які потребують негайного вирішення.

Таблиця 1

Діагностика копінг-стратегій особистості, що домінують (%)

Шкала	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
Вирішення проблем	10	85	5
Пошук соціальної підтримки	32,5	65	2,5
Уникнення проблем	85	0	15

Згідно з даними табл. 1, високий рівень використання копінг-стратегії уникання проблем має 15%, що є найбільшим показником серед усіх стратегій. Це свідчить про те, що цих досліджуваних задовольняє їхня пасивна поведінка у стресових ситуаціях, вони не бажають мати тісний контакт із соціумом, що деструктивним чином впливає на якість життя.

Важливим показником копінг-поведінки є дослідження способів поведінки особистості у проблемних ситуаціях у різних сферах життєдіяльності (рис. 2).

Рис. 2. Характеристика способів совладаючої поведінки майбутніх інженерів

Згідно з даними рис. 2, студенти інженерно-технічних спеціальностей у стресових ситуаціях використовують позитивну переоцінку, планування та самоконтроль, показники яких свідчать про високу напруженість відповідних копінгів. Тобто респонденти, намагаючись вирішити проблему, схильні до її позитивного філософського пере-

осмислення, уважаючи, що «все, що не робиться, то на краще», та зумовить особистісний розвиток, водночас контролюючи та майже придушуючи власні емоції, що дозволяє цілеспрямовано аналізувати ситуації й ухвалювати виважене, заздалегідь обмірковане рішення.

Таблиця 2

Способи подолання труднощів у різних сферах діяльності студентів (%)

Шкала	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
Конфронтаційний копінг	15	67,5	17,5
Дистанціювання	22,5	72,5	5
Самоконтроль	5	42,5	52,5
Пошук соціальної підтримки	10	70	20
Прийняття відповідальності	22,5	77,5	0
Втеча-уникнення	7,5	70	22,5
Планування вирішення проблем	2,5	50	47,5
Позитивна переоцінка	0	42,5	57,5

Відповідно до даних, наведених у таблиці 2, практично половина досліджуваних респондентів мають ярко виражену позитивну переоцінку, планування вирішення проблем та самоконтроль. 22,5% студентів мають низький рівень такої копінг-стратегії, як прийняття відповідальності, тобто вони недостатньо усвідомлюють власну участь у виникненні складних ситуацій та відповідальність щодо їх подолання.

Аналіз науково-психологічної літератури свідчить про існування взаємозв'язку копінг-стратегій з інтернальністю-екстернальністю особистості, з метою перевірки цього в майбутніх інженерів досліджені особливості суб'єктивного контролю (табл. 3 та рис. 3).

Таблиця 3

Рівень суб'єктивного контролю студентів над різноманітними життєвими ситуаціями

Шкала	Студенти-інженери
Загальна інтернальність	23,95 ± 5,35
Інтернальність в області досягнень (ІД)	6,6 ± 2,6
Інтернальність в області невдач (ІН)	7,65 ± 1,67
Інтернальність у сімейних відносинах (ІС)	6,17 ± 2,14
Інтернальність в області виробничих відносин (ІВ)	5,85 ± 1,49
Інтернальність в області міжособистісних відносин (ІМ)	2,5 ± 0,9
Інтернальність в області здоров'я, хвороби (ІЗ)	2,07 ± 1,02

Матеріали таблиці свідчать про те, що більшість респондентів мають інтернальну спрямованість, оскільки мають досить високий показник за шкалою «Загальна інтернальність», тобто вони прагнуть контролювати власні дії, розуміючи, що більшість із них є результатом поведінкової активності, а також бажають нести відповідальність за все, що зроблено у власному житті. Важливим вважаємо аналіз типу контролю в різних сферах життєдіяльності, що надасть змогу розкрити особливості поведінки майбутніх інженерів (рис. 3).

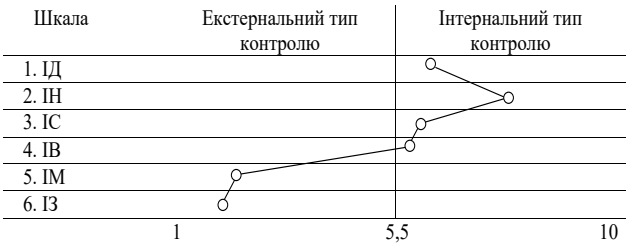

Рис. 3. «Профіль РСК» майбутніх інженерів

Відповідно до представленого профілю, можна стверджувати, що сфери життєдіяльності, що стосуються досягнень, невдач і сімейних та виробничих відносин, перебувають в області інтернального типу контролю, тобто студент-інженер уважає, що все досягнуте, усі негативні моменти в житті цілковито залежать від його особистості та власного втручання у діяльність, у майбутніх виробничих відносинах саме його особа й активність буде важливим чинником у побудові міжособистісних взаємин, організації професійної діяльності.

Що стосується результатів, отриманих за допомогою методики «Діагностика мотивів афіліації» А. Мехрабіан (модифікація М.Магомед-Емінов), то необхідно зазначити, що у студентів-інженерів показники за шкалами «Прагнення до прийняття» – 15,07 ± 2,92, «Страх відкидання» – 14,62 ± 4,18, які відносяться до середнього рівня, ближче до високого. За такого поєднання визначених мотивів можна говорити про наявність вираженого внутрішнього конфлікту, пов'язаного з одночасним прагненням до людей і їх уникнанням, який виникає щоразу за необхідності зустрічей із незнайомими людьми.

За даними методики діагностики типологій психологічного захисту (Р. Плутчик в адаптації Л. Васермана, О. Єришева, О. Клубової та ін.), у майбутніх інженерів найбільш виражені такі типи Его-захисту, як проекція (4,8 ± 1,9) й інтелектуалізація (4,6 ± 1,6), найменш виражені реактивне утворення (2,7 ± 1,1) і компенсація (2,4 ± 1,5). Студенти технічних спеціальностей за наявності проблемної ситуації намагаються уникнути надмірних переживань або свідомо чи несвідомо приписують власні негативні емоційні стани іншим людям.

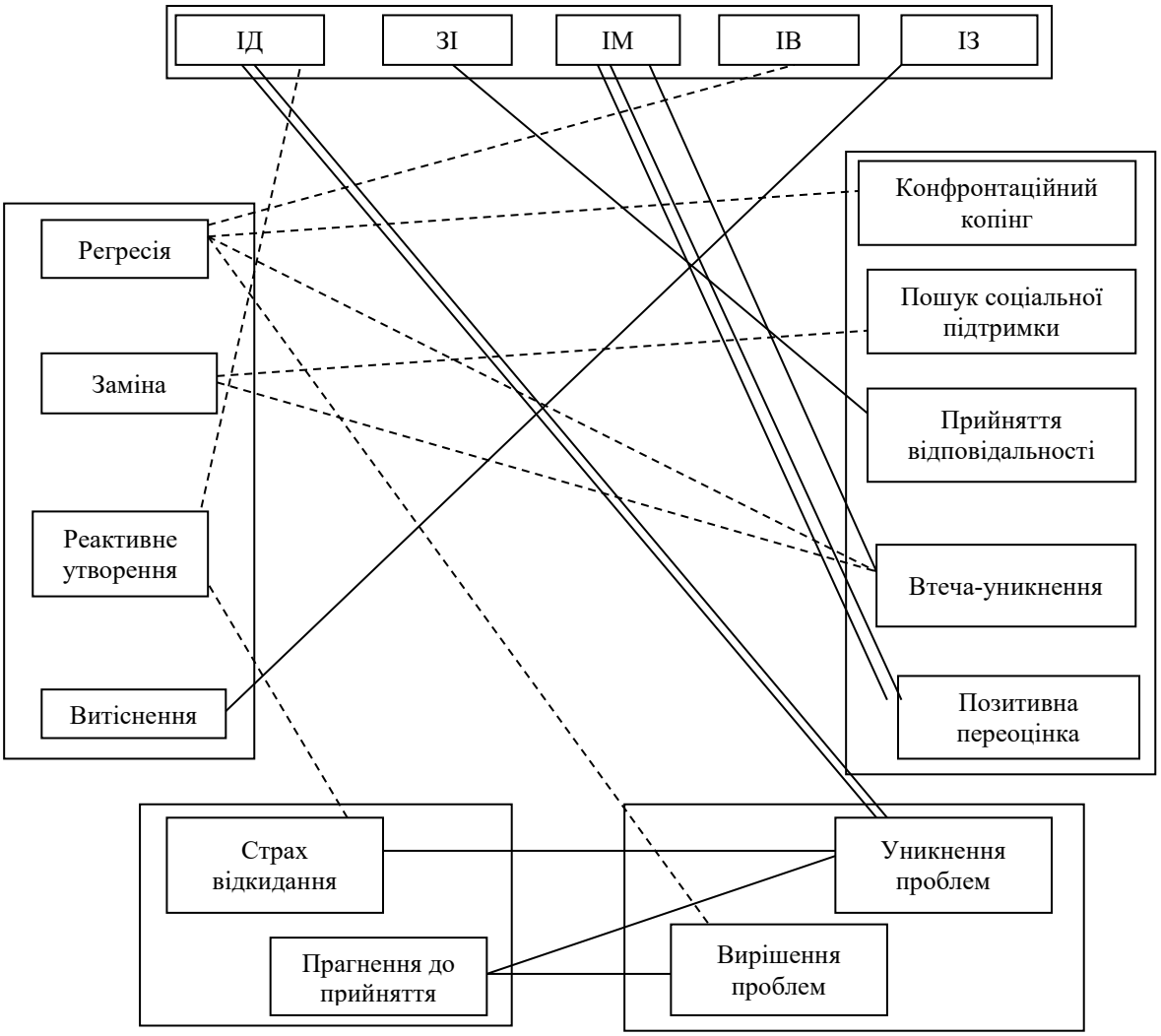

Рис. 4. Кореляційні плеяди між показниками копінг-поведінки й іншими змінними

Примітка: ЗІ – загальна інтернальність; ІД – інтернальність в області досягнень; ІВ – інтернальність в області виробничих відносин; ІМ – інтернальність в області міжособистісних відносин; ІЗ – інтернальність в області здоров'я, хвороби.

Виходячи з аналізу побудованих кореляційних плеяд, можна стверджувати, що продуктивні типи копінг-поведінки (вирішення проблем, прийняття відповідальності) продукують слабовиражена регресія та загальна інтернальність. Такий тип захисту, як позитивна переоцінка, що найчастіше проявляється в майбутніх інженерів, стає результатом високої інтернальності в області міжособистісних відносин, а деструктивний – втеча-уникнення – наслідком недостатньо оптимального прояву Его-захистів заміни та регресії. Причиною того, що для респондентів практично не характерна копінг-стратегія, пов'язана із прийняттям відповідальності, є високий загальний рівень інтернальності.

Висновки. Отже, звернення дослідників до проблеми особливостей копінг-поведінки майбутніх інженерів протягом професіоналізації та фахівців інженерної справи є вкрай необхідним, ураховуючи аналіз змісту професійної діяльності. Проведене дослідження дозволило виявити особливості процесів психологічного подолання складних ситуацій у студентів технічних спеціальностей, як-от виражена стратегія «Вирішення проблеми», але за наявності високонапружених копінгів – позитивної переоцінки, планування та самоконтролю. Такі особливості пов'язані з яскраво вираженим інтернальним типом контролю майбутніх інженерів і проявом у них таких захисних механізмів психіки, які розкривають їх як осіб із високою нормативністю поведінки.

Література:

1. Підбуцька Н. Аналіз сучасних підходів щодо визначення наукової категорії «професіоналізм особистості». *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія «Педагогічні та психологічні науки»* / за ред. Є. Потапчук. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2013. № 1 (66). С. 503–514.

2. Ткачук Т., Корсун С. Психологія діяльності працівників податкової міліції : монографія. Київ : Центр учбової літератури, 2013. 194 с.
3. Pidbutska N., Knysh A., Chala Y. Future Engineers' Psychological Readiness for Common Competencies Development in the Process of Studying "Professional Psychology". *Science and Education.* Iss. 11. 2017. P. 133–138.
4. Романовський О. Підготовка майбутніх інженерів до управлінської діяльності : монографія ; Нац. техн. ун-т «Харків. політехн. ін-т». Харків : Основа, 2001. 311 с.

Pidbutska N. V. Psychological factors of future engineers' coping-behavior

The aim of the article is to identify the features of coping behavior, its dominant types, stress resistance, ways to overcome the difficulties in different areas of students' technical specialties. It also deals with the definition of psychological factors that determine the features of coping behavior. The factors included: subjective control, affiliation motives, types of psychological protection.

The study was attended by 47 respondents. There were 32 men and 15 women out of them. The average age of the sample is 19.7 years. Numbers of respondents-seconded students are 15 people, third year students are 17 people, fourth-year students are 15 people. All of them are students studying in such specialties like electrical transport, technical electrochemistry, industrial biotechnology.

It is established that students use more often the «Problem Solving» coping strategy among the basic strategies of behavior in stressful situations. The high level of using a coping strategy is 15%, which is evidenced by their passive behavior in stressful situations. Positive revaluation, planning and self-control are used in stressful situations, which indicators show the high tension of the corresponding copings. There are 22.5% of the students who have a low level of "acceptance of responsibility" coping strategy, which testifies to a lack of awareness of students own participation in the emergence of complex situations and the responsibility for its solution.

A mention should be made that productive types of coping behavior (problem solving, acceptance of responsibility) produce weakly expressed regression and general internality. Such a type of protection as a positive revaluation that most often appears in future engineers is a consequence of high internality in the field of interpersonal relations, and a destructive – escape-avoidance – is a consequence of the inadequately optimal manifestation of substitution and regression defenses. The reason for the respondents' coping strategy, which is practically uncommon, is the high overall level of interpersonal responsibility.

The psychological overcoming processes peculiarities of difficult situations in the students of technical specialties are determined: the expressed strategy is the solution of the problem, but in the presence of highly tense copings, a positive revaluation, planning and self-control. Such features are related to the pronounced internal type of control of future engineers and the manifestation of such protective psychics mechanisms, which reveal them as persons with high standards of behavior.

Key words: *self-regulation, stress resistance, professionalism, subjective control, coping, future engineer.*

УДК 159.923.2:314.151.3
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.3-1.19

Л. В. Степаненко
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології
Донбаський державний педагогічний університет

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ ТА МЕХАНІЗМІВ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ В ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ

У статті здійснено теоретичний аналіз наукових підходів до визначення особливостей взаємозв'язку копінг-стратегій та механізмів психологічного захисту особистості. З'ясовано, що в численних працях ечених погляди авторів щодо взаємозв'язку механізмів психологічного захисту і копінгу неоднозначні. Деякі автори безпосередньо визначають копінг-стратегії як усвідомлені варіанти несвідомих захисних механізмів, уважають психологічний захист своєрідним «інтрапсихічним копінгом», «механізмом подолання внутрішньої тривоги» або відносять копінг до зовнішніх, поведінкових виявів механізмів психологічного захисту. Показано розбіжності дослідників із питання ієрархічних зв'язків захисних механізмів і копінг-процесів, які відображають складні відношення усвідомлюваного і неусвідомлюваного, їх взаємопереходів і взаємовпливу в забезпеченні адаптаційної відповіді особистості на впливи навколишнього середовища.

Проаналізовано показники копінг-стратегій, механізмів психологічного захисту та їхній взаємозв'язок у переселенців. Найбільше представлені в переселенців на високому рівні такі копінг-стратегії, як самоконтроль та втеча-уникнення, механізми психологічного захисту – регресія, проекція, раціоналізація. Показано, що переселенці використовують різні спроби подолання негативних переживань, придушуючи та стримуючи інтенсивні емоції під час вирішення проблем, прагнуть знайти реальну або уявну заміну нестерпним почуттям. За допомогою механізмів психологічного захисту переселенці придушують переживання, спричинені неприємною ситуацією, за допомогою логічних настанов і маніпуляцій, прагнуть обґрунтовувати свої переживання та дії. Виявлено три основних моменти взаємозв'язку копінг-стратегій і механізмів психологічного захисту переселенців. Встановлено, що переселенці емоційно включені у стресову ситуацію, їхні переживання інтенсивні, від сильного емоційного збудження, напруження, агресивності до переживання занепокоєння, тривожності, відчаю, депресії. Свідомі спроби вирішити проблему, зберегти самовладання призводять до того, що людина стає ще тривожнішою та переживає страх, який не може стримувати. Психологічні захисти дозволяють переселенцям стримувати емоційну напруженість, прояви агресії, смутку, печалі, страху, відчуття втрати шляхом пошуку заміни своїм негативним переживанням. Показано, що переселенці у стресових ситуаціях використовують як копінг-стратегії, так і механізми психологічного захисту, унаслідок чого можливі порушення процесів життєдіяльності особистості.

Перспективною у даному напрямі вважаємо розроблення психокорекційних завдань із метою об'єднання копінг-стратегії і механізмів психологічного захисту в цілісну систему саморегуляції особистості.

Ключові слова: *емоційне збудження, інтенсивність емоцій, негативні емоційні якості, стресова ситуація, саморегуляція.*

Постановка проблеми. Соціально-економічні перетворення в Україні вимагають від особистості вирішення складних завдань, до яких суспільство не підготовлено. Водночас виникає емоційно напружена ситуація, яка вимагає здатності постійно долати стресові умови, диференціювати емоційні вияви, вирішувати нестандартні життєві проблеми. Така стресова ситуація стає найбільш значущою для можливостей емоційної саморегуляції особистості, примушує розвивати вміння спрямовувати особистісну активність до здатності володіти прийомами емоційної стабілізації та її психологічних механізмів, що потребують детального вивчення.

Мета статті – зробити аналіз характеру взаємозв'язків копінг-стратегій і механізмів психологічного захисту переселенців.

Виклад основного матеріалу. Аналіз теоретичних підходів до проблеми «механізмів психологічного захисту» і «механізмів опанування» дозволяє стверджувати, що в людській особистості є місце цілій низці механізмів, які гарантують їй опанування явищ, що травмують психіку. Частина з них мають несвідомий характер і орієнтовані на початкове врегулювання ситуації напруги. Інші мають усвідомлений характер, здатні піддаватися особистісної регуляції, а також впливати на ступінь інтенсивності проявів механізмів несвідомого [1].

Імовірно, розбіжності дослідників із питання ієрархічних зв'язків захисних механізмів і копінг-процесів відображають складні взаємини усвідомлюваного і неусвідомлюваного. Із цих же причин у психологічній науці досі відсутні концеп-

© Степаненко Л. В., 2019

туальні теоретичні розробки, чіткі базові поняття як в області дослідження механізмів психологічного захисту, так і в області копінг-поведінки особистості.

І. Абітов узагальнив сучасні уявлення про співвідношення психологічних захистів і копінг-стратегій. Відмінності між механізмами психологічного захисту та копінг-стратегіями І. Абітов розглядає за такими параметрами: цілі, характер пристосування, ступінь усвідомленості, основні види, корекція феномену. За метою копінг-стратегії спрямовані на досягнення адаптації до постійно змінюваних умов, а мета захисних механізмів – збереження комфортного стану і зниження емоційної напруги. Характер пристосування різний, якщо копінг-стратегії розуміються як активне пристосування, то захисні механізми – пасивне пристосування. За ступенем усвідомленості копінг-стратегії спрямовані на свідому зміну ситуації, захисні механізми – на несвідоме реагування на загрозу. До основних видів копінг-стратегій належать когнітивні, емоційні та поведінкові, до захисних механізмів – примітивні та вищі. Корекція феномену полягає в тому, що за копінг-стратегій є можливість навчання оволодінню, застосуванню усвідомлених стратегій завдяки опануванню певної послідовності дій; за захисних механізмів – усвідомлення несвідомих захисних механізмів, що знижує ступінь їхньої активації.

Як зауважує О. Сергієнко, на основі емпіричних даних І. Абітов, пропонує розглядати механізми психологічного захисту, копінг-стратегії і механізми антиципації в єдності їхніх функцій і позначити даний конструкт терміном «поведінка опанування». Розвиток «антиципаційної спроможності» дозволяє передбачати можливі стресові події, водночас вираженість копінг-стратегій знижується. Висока ж вираженість копінг-стратегій дозволяє компенсувати помилки у прогнозах. У разі неефективності механізмів антиципації і копінгу включаються психологічні захисти, що дозволяють зняти психічне напруження особистості [2].

Проблематика адаптивної опанувальної поведінки найбільш повно розкрита в межах когнітивно-поведінкового підходу (Р. Лазарус, С. Фолькман та ін.). Р. Лазарусом і його співробітниками розроблена концепція, у якій копінг розглядається як центральна ланка стресу, а саме як стабілізуючий чинник, який може допомогти особистості підтримувати психосоціальну адаптацію в період дії стресу. На думку Р. Лазаруса, копінг-стратегії та механізми психологічного захисту є компонентами (активними і пасивними) опанувальної поведінки. Функціонально опанувальна поведінка спрямована на відновлення порушених відносин між оточенням і особистістю (копінг-механізми), тоді як захисні механізми націлені на врівноваження власних психічних станів. Модальність регуляції також різна в разі подолання та захисту. Для подолання характерний пошук інформації, дії, рефлексія. Психологічні захисти – це уникнення, придушення, заперечення – спотворення реальної ситуації [2]. Отже, Р. Лазарус визначав опанування як усвідомлені варіанти несвідомих захистів або усвідомлені поведінкові та інтрапсихічні зусилля з вирішення зовнішньо-внутрішніх конфліктів.

Варто зауважити, що підхід до копінгу як одного з механізмів психологічного захисту, який використовується індивідом для зняття напруги, характерний для багатьох дослідників. Відомо, що ранні дослідження копінгу проводилися в рамках вивчення захисних механізмів. У сучасній психологічній літературі з питань копінгу і психологічного захисту деякі дослідники надалі вживають термін «копінг» у значенні адаптивних захистів (Н. Хаан, Л. Вассерман, Е. Ейдеміллер). Незважаючи на методологічні труднощі, які виникають під час трактування копінгу, усе ж варто визнати, що з розвитком самосвідомості особистості вона здатна усвідомлювати те, чого раніше не усвідомлювала.

У науковій літературі представлена також думка, згідно з якою «опанування» є родовим, більш широким поняттям, що включає в себе як несвідомі, так і усвідомлені захисні техніки. Зіставлення механізмів захисту з родовою категорією психічної регуляції – механізмами опанування характерно для більш пізніх досліджень. Механізми виступають тільки як один із можливих способів реалізації копінг-поведінки. Кожна з безлічі поведінкових, емоційних та інтелектуальних копінг-стратегій особистості може включати в себе не один, а кілька механізмів [3].

Такі вчені, як І. Корнієнко, Н. Родіна, розглядають копінг-поведінку як усвідомлені і цілеспрямовані дії особистості для вирішення проблеми. Водночас, як зазначає Н. Родіна, механізми захисту первинні щодо копінг-стратегій. Це зумовлено тим, що механізми захисту формуються в ранньому дитинстві, а копінг-стратегії є похідними, свідомими щодо вторинних механізмів захисту, формуються протягом життя людини і розвиваються на всіх життєвого етапах становлення особистості. В основі поглядів учених лежить системна модель аналізу копінг-поведінки особистості, яка відображає взаємодію в ній свідомих і несвідомих механізмів захисту [4]. Як підкреслює І. Корнієнко, обидва ці процеси починають функціонувати у загрозливій або потенційно стресогенній для особистості ситуації. До загальних функцій механізмів захисту і копінгу належать: зниження рівня психотравмуючої дії стресогенної ситуації на особистість, збереження її гармонійного емоційного стану та сприяння конструктивній адаптації. В основі механізмів захисту і копінг-стратегій – подібні процеси, які

відрізняються лише за ступенем інертності, тобто ригідним механізмам захисту протиставляються лабільні копінг-стратегії [5].

Серед теорій, які об'єднають «копінг-захисні стилі поведінки» особистості, можна виділити концепцію О. Ісаєвої. Автор вказує на те, що психологічний захист задає напрям копінгу, який формується в більш пізні терміни онтогенетичного розвитку і закріплюється у процесі накопичення життєвого досвіду. Діапазон використовуваних людиною у процесі життя стратегій для врегулювання ситуацій і подолання вимог середовища залежить від структури провідних типів психологічного захисту, сформованої в ранньому дитинстві. О. Ісаєва стверджує, що об'єднання захисних механізмів і копінг-механізмів у цілісну систему психологічної адаптації особистості видається цілком природним і доцільним, оскільки механізми пристосування особистості до стресових та інших життєвих ситуацій надзвичайно різноманітні – від активних гнучких і конструктивних копінг-стратегій, до пасивних, ригідних і дезадаптивних механізмів психологічного захисту. У межах емпіричного дослідження О. Ісаєва встановлює, якщо в репертуарі опанувальної поведінки особистості мало використовуються активні проблемно-вирішальні стратегії, то рівень напруженості психологічних захистів виявляється більш вираженним. У результаті подальшого аналізу виявлені стійкі поєднання між певним типом психологічного захисту і копінгом.

Також О. Ісаєва вважає, що після когнітивної оцінки ситуації індивід приступає до розроблення механізмів подолання стресу, тобто власне до копінгу. Проте дослідниця не розглядає механізми психологічного захисту, які тісно пов'язані як з когнітивною оцінкою стресу, так і з емоціями [7].

Отже, у численних працях учених погляди авторів щодо взаємозв'язку механізмів психологічного захисту і копінгу неоднозначні. Деякі автори безпосередньо визначають копінг-стратегії як усвідомлені варіанти несвідомих захисних механізмів, уважають психологічний захист своєрідним «інтрапсихічним копінгом» або відносять копінг до зовнішніх, поведінкових виявів механізмів психологічного захисту.

Нами здійснено дослідження взаємозв'язку копінг-стратегій та механізмів психологічного захисту переселенців. Дослідження проводилось протягом 2015–2016 рр. у м. Слов'янську, Донецької області. Участь у дослідженні взяли 37 переселенців, віком від 20 до 35 років. З метою дослідження копінг-стратегій переселенців використано копінг-тест Р. Лазаруса, в адаптації Т. Крюкової та співавторів. Визначено вісім способів подолання труднощів у різних сферах психічної діяльності: конфронтація, дистанціювання, самоконтроль, пошук соціальної підтримки, прийняття відповідальності, втеча-уникнення, планування рішення проблеми, позитивна переоцінка.

За середніми значеннями найбільш представлені в переселенців на високому рівні копінг-стратегії – самоконтроль і втеча-уникнення (13). Це говорить про те, що переселенці використовують різні спроби подолання негативних переживань, придушуючи та стримуючи інтенсивні емоції. За виразного переважання стратегії уникнення в переселенців можуть спостерігатися неконструктивні форми поведінки в гострих стресогенних ситуаціях, може спостерігатися імпульсивність у поведінці, ворожість, енергійність під час виходу із проблемних ситуацій.

У переселенців на середньому рівні визначені такі копінг-стратегії: конфронтація (8,7), дистанціювання (9), пошук соціальної підтримки (12), прийняття відповідальності (7,1), планування рішення проблеми (12,3), позитивна переоцінка (12,5). Переселенці роблять спроби вирішувати проблеми шляхом залучення різних соціальних ресурсів до їхніх проблем, шляхом особистісної активності з бажанням поділитися своїми негативними емоціями у зв'язку з виниклими труднощами. Крім того, стратегія планування вирішення проблеми та позитивна переоцінка передбачає спроби подолання проблеми цілеспрямованим аналізом ситуації і можливих варіантів поведінки, виробленням стратегії вирішення проблеми, плануванням власних дій з урахуванням минулого досвіду і наявних ресурсів.

Низького рівня копінг-стратегій не спостерігалося, переселенці використовують усі копінг-стратегії.

Для діагностики механізмів психологічного захисту переселенців нами використаний опитувальник Плутчика-Келлермана-Конте – методика Індекс життєвого стилю (Life Style Index, LSI). За середніми значеннями найбільш представлені в переселенців на високому рівні такі механізми психологічного захисту, як: регресія (7,1), проекція (7,2), раціоналізація (6,9). Це говорить про те, що переселенці несвідомо неприйнятні для себе почуття і думки приписують іншим людям. Часто це проявляється у спробах знайти реальну або уявну заміну нестерпному почуттю. За раціоналізації переселенці придушують переживання, спричинені неприємною ситуацією, за допомогою логічних настанов і маніпуляцій, прагнуть обґрунтовувати свої переживання та дії.

Нормативні значення отримали механізми психологічного захисту переселенці: витіснення (4,4), заміщення (2,5), заперечення (5,7), компенсація (4,8), гіперкомпенсація (4). Переселенці, що потрапили у травмуючу ситуацію, не усвідомлюють цього. Тому витіснення як психологічний механізм проявляється в невротичних і психофізіологічних симптомах, а також в розрядці пригнічених

емоцій, які спрямовані на інших, що становлять меншу небезпеку або більш доступні. Додавання психологічного механізму заміщення може призвести до несподіваних та безглуздих дій, відходу від реальних проблем і конфліктів за допомогою фантазування або привласнення собі властивостей, цінностей, поведінкових характеристик іншої людини.

Низького рівня механізмів психологічного захисту не спостерігалось, переселенці використовують усі механізми психологічного захисту.

У результаті аналізу кореляційних зв'язків між показниками копінг-стратегій і механізмів психологічного захисту виділено три основних моменти:

1. Встановлено кореляційні зв'язки між копінг-стратегією «конфронтація» та психологічними захистами «заміщення» ($r \leq 0,38$), «компенсація» ($r \leq 0,54$), «гіперкомпенсація» ($r \leq 0,33$), «раціоналізація» ($r \leq 0,41$); між копінг-стратегією «пошук соціальної підтримки» та психологічними захистами «заміщення» ($r \leq 0,31$), «компенсація» ($r \leq 0,49$), «гіперкомпенсація» ($r \leq 0,39$), «раціоналізація» ($r \leq 0,38$); між копінг-стратегією «визнання відповідальності» та психологічними захистами «регресія» ($r \leq 0,37$), «заміщення» ($r \leq 0,37$), «компенсація» ($r \leq – 0,31$), «гіперкомпенсація» ($r \leq – 0,31$), «раціоналізація» ($r \leq – 0,31$); між копінг-стратегією «втеча-уникнення» та психологічними захистами «витіснення» ($r \leq 0,34$), «регресія» ($r \leq 0,51$), «компенсація» ($r \leq 0,63$), «раціоналізація» ($r \leq 0,35$); між копінг-стратегією «позитивна переоцінка» та психологічними захистами «проекція» ($r \leq 0,44$), «компенсація» ($r \leq 0,54$), «гіперкомпенсація» ($r \leq 0,48$), «раціоналізація» ($r \leq 0,43$). У цьому разі психологічний механізм «заміщення» корелює з показниками «проекція» ($r \leq 0,37$), «регресія» ($r \leq 0,48$); «регресія» з показником «витіснення» ($r \leq 0,55$).

Отже, переселенці емоційно включені у стресову ситуацію, їхні переживання інтенсивні, від сильного емоційного збудження, напруження, агресивності до переживання занепокоєння, тривожності, відчаю, депресії. Вони активно вступають у взаємини з іншими людьми, мають бажання висказати наболіле. Узагалі їхні дії хаотичні, непослідовні, невпевнені, відображають неможливість вплинути на ситуацію, осмислити її, від чого вони мають гостру потребу в безпеці, захисті, співчутті. Але вони не втрачають оптимізму та віри в найкраще. Психологічні захисти дозволяють переселенцям стримувати емоційну напруженість, прояви агресії, смутку, печалі, страху, відчуття втрати шляхом пошуку заміни своїм негативним переживанням. Стресову ситуацію переселенці тлумачать для розвитку суб'єктивного контролю над ситуацією. Стримують почуття неприйняття себе і оточення, приписують іншим різні негативні якості як основу для їх неприйняття або самонеприйняття. Усвідомлюють у себе наявність приписуваних якостей і проецюють за формулою «усі так роблять».

2. Значущі кореляційні зв'язки виявлено між копінг-стратегією «дистанціювання» та психологічними захистами «заперечення» ($r \leq 0,35$), «компенсація» ($r \leq 0,47$); між показником «самоконтроль» та психологічним захистом «заперечення» ($r \leq 0,32$). Переселенці прагнуть зберегти емоційну рівновагу, не брати близько до серця негативні переживання, стримувати спонтанні емоційні прояви, контролювати, ігнорувати їх, відсторонитися від стресових подій, займатися іншими справами, сприймати тільки позитивні моменти життя, причому події, які не збігаються з настановами особистості, не приймаються.

3. Зворотній кореляційний зв'язок виявлено між копінг-стратегією «планомірне рішення» та психологічними захистами «витіснення» ($r \leq – 0,38$). Свідомі спроби вирішити проблеми, зберегти самовладання призводять до того, що людина стає ще тривожнішою та переживає страх, який не може стримувати.

Висновки. У психології здійснено низку спроб розмежувати механізми психологічного захисту і копінг-поведінку. Копінг і захист, по суті, базуються на тотожних процесах, сприяють збереженню цілісності особистості та подальшому плануванню її дій у стресогенній ситуації.

У переселенців спостерігається вираження стратегій самоконтролю та втечі-уникнення. Стають більш напруженими захисні механізми регресія, проекція, раціоналізація. У процесі експериментального дослідження виявлено, що переселенці у стресових ситуаціях використовують як копінг-стратегії, так і механізми психологічного захисту. Перспективною у даному напрямі вважаємо розроблення психокорекційних завдань із метою об'єднання копінг-стратегії і механізмів психологічного захисту в цілісну систему саморегуляції особистості.

Література:

1. Константинов В., Ганин В. Особенности связи механизмов психологической защиты с копинг-стратегиями у иностранных студентов российского вуза. *Общество: социология, психология, педагогика.* 2016. № 12. С. 93–96.
2. Совладающее поведение: современное состояние и перспективы / под ред. А. Журавлева, Т. Крюковой, Е. Сергиенко. Москва : Изд-во «Институт психологии РАН», 2008. 474 с.
3. Лапкина Е. Психологическая защита и совладание: защитная система личности. *Ярославский педагогический вестник.* 2011. № 2. Том II. С. 232–236.
4. Родіна Н. Психологія копінг-поведінки: системне моделювання : дис. ... докт. психол. наук: 19.00.01. Київ, 2012. 504 с.

5. Корнієнко І. Генезаопанувальної поведінки у життєвому просторі особистості : дис. ... докт. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2018. 323 с.
6. Узлов Н., Арасланов С. Жизнестойкость и психологическое благополучие заключенных в соответствии с их иерархией. *Психология и право : электронный научный журнал.* 2012. № 2. URL: http://psyjournals.ru/psyandlaw (дата обращения: 11.08.2013).
7. Исаева Е. Копинг-поведение и психологическая защита личности в условиях здоровья и болезни. Санкт-Петербург : Издательство СПбГМУ, 2009. 136 с.

Stepanenko L. V. Peculiarities of interconnection of coping strategies and mechanisms of psychological protection of out-migrants

The paper presents the theoretical analysis of the scientific approaches to determine the peculiarities of interconnection the coping strategies and mechanisms of the psychological protection of the individual. It is determined that in numerous works of scientists, the views of the authors on the relationship between mechanisms of psychological protection and coping are ambiguous. Some authors directly identify coping strategies, as conscious variants of unconscious protective mechanisms, consider psychological protection as a kind of "intrapsychic coping", a "mechanism for overcoming internal anxiety" or include copying into external, behavioral manifestations of mechanisms of psychological protection. The researchers' divergences on hierarchical connections of protective mechanisms and processes of overcoming, which reflect the complex relationships of conscious and unconscious, their interconversions and mutual influence in providing the individual's adaptive response to environmental influences are displayed.

The indicators of the coping strategies, the mechanisms of psychological protection and their interconnection in out-migrants are analyzed. The most represented coping strategies at a high level in out-migrants are self-control and escape-avoidance, the mechanisms of psychological protection – regression, projection, rationalization. It is shown that out-migrants use different attempts to overcome negative emotions, suppressing and restraining intense emotions in solving problem situations, seeking to find a real or imaginary substitute for an unbearable feeling. With the help of the mechanisms of psychological protection, out-migrants suppress the experiences caused by an unpleasant situation through logical affirmations and manipulations, seek to justify their experiences and actions. Three basic moments of the interconnection of the coping strategies and the mechanisms of psychological protection are determined. It is established that out-migrants are emotionally included in a stressful situation, their experiences take place intensively, from strong emotional excitement, stress, aggressiveness to agitation, anxiety, despair, and depression. Conscious attempts to solve the problem, to preserve self-control, lead to the fact that an individual becomes more anxious and experiences fear, which cannot be held back. Psychological protections allow out-migrants to restrain emotional tensions, manifestations of aggression, sadness, sorrow, fear, sense of loss by finding a substitute for their negative experiences. It is shown that out-migrants in stressful situations use both coping strategies and mechanisms of psychological protection, as a result of which violations of the processes of vital activity of the individual are possible.

The promising in this direction it is the development of psycho-corrective issues in order to combine the coping strategy and the mechanisms of psychological protection into a holistic system of self-regulation of the individual.

Key words: *emotional excitement, intensity of emotions, negative emotional qualities, stressful situation, self-regulation.*

УДК159.92:9
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.3-1.20

Ю. М. Терлецька
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри педагогіки та соціального управління
Національний університет «Львівська політехніка»

ОСНОВИ ПСИХОПІЗНАВАЛЬНОЇ ДЕПРИВАЦІЇ ЛЮДИНИ

У роботі розглядається сутність і зміст психопізнавальної депривації людини сучасного суспільства. Доведено, що психопізнавальна депривація людини являє собою більшою чи меншою мірою деструктивний процес функціонування пізнавальної (інтелектуальної) сфери її психіки, який спричинився або недорозвиненням, несформованістю чи руйнуванням певних параметрів психічних пізнавальних процесів, або нестачею, відсутністю чи недостовірністю знань, необхідних для її життєдіяльності, унаслідок обмеження чи цілковитого усунення суб'єкта психіки від активного різнобічного адекватного, чуттєвого й абстрактного пізнання навколишнього світу і себе в ньому. Психопізнавальна депривація виникає в людини, по-перше, коли не формуються або не розвиваються відповідні параметри психічних пізнавальних процесів, тобто має місце неадекватність (недосконалість, неточність) відчуття, сприймання, операцій, форм і видів мислення, уяви, пам'яті; по-друге, коли відсутні чи наявні недостовірні знання, які необхідні для її розвитку, повсякденного життя, соціалізації, адаптації, оволодіння надбаннями людства, соціальної взаємодії, професійної діяльності, здобування нових (більш досконалих) знань. За функціональним станом психіки, психопізнавальна депривація людини являє собою застій, затримку, інертність, ригідність, загальмованість, збій чи неспроможність пізнавальної (інтелектуальної) сфери психіки, відповідно до вікових норм психосоціального розвитку та норм суспільної життєдіяльності, адекватно виконувати операційно-функціональну чуттєву й абстрактну діяльність. Загалом психопізнавальна депривація людини може виявлятися через: 1) недорозвинення апарату пізнання світу; 2) спрощення знань про предмети, явища і зв'язки між ними; 3) отримання недостовірних знань; 4) припинення накопичення в пізнавальній сфері нових знань, а також руйнування старих. Причинами виникнення психопізнавальної депривації людини є і зовнішні умови (зовнішні депривaційні умови), у яких вона не може задовольнити потреби в адекватному розвитку всіх складників пізнавальної (інтелектуальної) сфери, і внутрішні (особистісні) депривaційні чинники, за яких пізнавальна (інтелектуальна) сфера людини не може своєчасно й адекватно розвиватися й поповнюватися новими достовірними знаннями.

Ключові слова: *пізнавальна сфера людини, психічна депривація людини, деструктивний процес, зовнішні депривaційні умови, внутрішні (особистісні) депривaційні чинники.*

Постановка проблеми. У наш час зростає інтерес науковців до психічної депривації людини, оскільки кількість потреб, які необхідно їй задовольнити в сучасному інформаційному суспільстві, постійно збільшується. Проте через різні причини не всі потреби людина може задовольнити. Серед них особливе місце належить пізнавальним потребам, задоволення яких пов'язано із забезпечення побутових умов, навчанням, розвитком і вихованням молодого покоління, працевлаштуванням, адаптацією і взаєминами в соціумі тощо, оскільки інформаційні технології, комп'ютерна, професійна, побутова, виробнича, сервісна й ін. техніка змінюються надто швидко, а в соціумі відбуваються постійні зміни у структурі й змісті суспільних відносин. Тому людина часто переживає психопізнавальну депривацію, яка є одним із видів її психічної депривації. Однак сьогодні психопізнавальна депривація не має належного наукового осмислення. Також невідомо, як вона впливає на пізнавальну активність людини, її мислення, інтелект, соціалізацію, адаптацію, поведінку, професійну діяльність, комунікацію, інтеракцію тощо. Тому дослідження психопізнавальної депривації є актуальним для психологічної науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій із проблем депривації та психічної депривації свідчить про те, що про психопізнавальну депривацію людини як вид психічної депривації в науковій літературі у прямій постановці питання загалом не йдеться. Власне до початку XXI ст. вчені виокремили значеннєву (когнітивну) депривацію, яка охоплює й психічні пізнавальні процеси. Наприклад, Й. Лангмейєр і З. Матейчек виділили «чотири форми психічної депривації», серед яких є і значеннєва (когнітивна) депривація, яку вони описують так: «<…> надто мінлива, хаотична структура зовнішнього світу без чіткого впорядкування й змісту, яка не дає можливості розуміти, передбачати й регулювати те, що відбувається зовні» [5, с. 251].

Однак, на нашу думку, дослідники описують не сутність власне психопізнавальної депривації, а її наслідки.

З позицій девіантного підходу до розуміння і тлумачення психічної деривації Л. Ядвіршис також веде мову про когнітивну депривацію як

© Терлецька Ю. М., 2019

відсутність можливостей розуміти і регулювати те, що відбувається навколо [9].

Проте він не пояснює, що є причиною відсутності таких можливостей. Автор залишив цілком відкритими питання, як когнітивна депривація представлена в людській психіці, як впливає на її операційно-функціональну діяльність?

Виходячи зі своїх уявлень, представники збіднено-середовищного підходу до розуміння і тлумачення психічної депривації, по суті, фактично описують і психосоціальну, і психопізнавальну депривації через поняття «збідніле середовище» [7, с. 33]. На їхню думку, власне у збіднілому середовищі відбувається відставання розумового розвитку дітей (у цих працях ідеться про дітей, але це стосується й дорослих – *Ю. Т.*). Наприклад, вони вказують на те, що в соціально депривованих дітей не формуються «стратегії дій», під якими розуміють правила, необхідні для ефективних рішень і поведінки, а також «моделі середовища», що формуються в результаті його одноманітних впливів, які постійно повторюються. Унаслідок цього діти стикаються із труднощами в аналізі й оцінці соціальних ситуацій, у перенесенні минулого досвіду в нові умови, не вміють ефективно вирішувати проблеми.

Фактично таких поглядів дотримується і сучасний український дослідник психічної депривації підлітків Я. Гошовський [4]. Не є винятком і дослідження наслідків соціальної депривації дорослих в умовах закритих освітньо-виховних установ, здійснене О. Алексеєнковою [1].

Однак аналіз змісту їхніх праць свідчить про те, що ними описуються зовнішні депривaційні умови й наслідки психосоціальної та психопізнавальної депривації, а не їхню сутність.

Водночас побічно про психопізнавальну депривацію йдеться у багатьох працях, де розкривається функціонування пізнавальної сфери особистості у процесі її розвитку чи його затримки, поведінки, діяльності тощо [2; 6].

Отже, на основі аналізу літератури виявлено, що сьогодні немає чіткого розуміння та тлумачення психопізнавальної депривації людини, не розкриті її зміст, засоби представлення в людській психіці, психічне знаряддя прояву і впливу на розвиток, поведінку і діяльність особистості.

Мета статті полягає в розкритті сутності й основних аспектів психопізнавальної депривації людини.

Виклад основного матеріалу. Щоби розкрити сутність і основні аспекти психопізнавальної депривації людини, потрібно знати закономірності пізнавальної діяльності її психіки, тобто перебіг і вияв усієї сукупності психічних пізнавальних процесів (відчуття, сприйняття, пам'яті, мислення, уяви), а також зміст продуктів їхньої діяльності, які загалом позначаються як знання, що, своєю чергою, задіяні далі в пізнавальній діяльності особистості.

Відомо, що відображення навколишньої дійсності в людській психіці може відбуватися на рівні чуттєвого й абстрактного пізнання. Власне через органи відчуття людина сприймає окремі властивості й якості предметів і явищ, через перцептивні процеси поєднує їх у цілісні чуттєві й розумові образи, за допомогою мислення виокремлює істотні й важливі елементи, з'ясовує причинно-наслідкові зв'язки й утримує їх у пам'яті як знання, які в потрібний момент відтворює (пригадує), щоб їх використати у процесі життєдіяльності або для формування нових знань.

Отже, коли йдеться про пізнавальну сферу особистості, то мають на увазі не лише психічні пізнавальні процеси окремо і загалом, їхню структуру, закономірності функціонування, а й досконалість способів опрацювання інформації та ті цілісні продукти їхньої діяльності, тобто вже наявні знання, які далі включаються у процеси чуттєвого й абстрактного пізнання людиною навколишнього середовища, взаємодії з ним, поведінки, діяльності тощо.

Варто зауважити, що сам процес опрацювання інформації може бути менш чи більш досконалим з погляду якості її перероблення на різних рівнях: сенсорно-перцептивному, образному, вербальному (лексичному) і концептуальному (семантичному).

Власне продуктами перероблення інформації в кінцевому підсумку є знання, які залишаються в пізнавальній сфері у вигляді знаків, символів, образів, патернів (змістові образи, які постають як цілісні картини), схем, вербальних кліше (словесні вирази), семантичних кліше (значення), скриптів, репрезентацій (концептуальні, образні, соціальні, дієво-функціональні), псі-програм тощо.

У своїх дослідженнях ми виходимо з того, що психопізнавальна депривація людини є одним із видів її психічної депривації, тому її варто розкривати крізь призму останньої.

У попередніх працях ми довели, що «по суті, психічна депривація людини являє собою більшою чи меншою мірою деструктивний процес функціонування її психіки, який спричинився недорозвиненням або несформованістю, чи руйнуванням якихось психічних параметрів через незадоволення суб'єктом тих чи інших потреб, необхідних для його нормальної життєдіяльності й розвитку» [10, с. 457].

Отже, на нашу думку, психопізнавальна депривація людини являє собою більшою чи меншою мірою деструктивний процес функціонування пізнавальної (інтелектуальної) сфери її психіки, який спричинився або недорозвиненням, несформованістю чи руйнуванням певних параметрів психічних пізнавальних процесів, або нестачею, відсут-

ністю чи недостовірністю знань, необхідних для її життєдіяльності, унаслідок обмеження чи цілковитого усунення суб'єкта психіки від активного різнобічного адекватного, чуттєвого й абстрактного пізнання навколишнього світу і себе в ньому.

Отже, психопізнавальна депривація виникає в людини, по-перше, коли не формуються або не розвиваються відповідні параметри психічних пізнавальних процесів, тобто має місце неадекватність (недосконалість, неточність) відчуття, сприймання, операцій, форм і видів мислення, уяви, пам'яті; по-друге, коли відсутні чи наявні недостовірні знання, які необхідні для її розвитку, повсякденного життя, соціалізації, адаптації, оволодіння надбаннями людства, соціальної взаємодії, професійної діяльності, здобування нових (більш досконалих) знань. Насправді і перші, і другі причини тісно пов'язані між собою. Безумовно, якщо не розвиваються параметри психічних пізнавальних процесів, то й не відбувається накопичення нових знань.

Наприклад, у людини порушені сенсорні відчуття через певні порушення чи переживання сенсорної депривації (від лат. *sensus* – відчуття, почуття і *deprivation* – позбавлення), під якою більшість дослідників розуміє тривале, більш або менш повне позбавлення людини сенсорних вражень [8, с. 97].

Порушення сенсорних відчуттів веде до неточного відображення окремих сторін (ознак) предметів і явищ, що призводить спершу до спотворення їхніх продуктів – сенсорних образів, а потім, своєю чергою, спричиняє й порушення перцепції – відбувається неточне сприймання цілісного об'єкта чи явища, яке охоплює їхні значення (наприклад, сприйняття людини, літака, простору, часу, руху, землетрусу, небезпеки, вогню, горя, плачу, вчинку тощо),

Оскільки сприйняття залежить від певних відношень, що існують між відчуттями, взаємозв'язок яких, своєю чергою, залежить від зв'язків і відношень між якостями, властивостями, різними частинами, які належать предметам та явищам, то їх викривлення призводить до порушення сприйняття, тобто його предметності, цілісності, осмисленості, структурності тощо. Проте у сприйнятті того чи іншого предмета або явища, крім відчуттів, значну роль відіграє досвід людини. Якщо такий досвід відсутній, тобто не сформувалися попередньо відповідні психічні утворення (знання), то знову ж таки людина сприймає предмети чи явища неточно, неадекватно, викривлено.

Далі людина, мислячи, не може відобразити предмети та явища в їхніх істотних зв'язках і відношеннях. Власне розкриття сутності предметів і явищ, істотних зв'язків і відношень між ними відбувається за допомогою низки розумових дій. Оскільки розумові дії є діями із предметами, відображеними в образах, уявленнях і поняттях про них, то відхилення в точності відображення образів, викривлене уявлення і помилки в сутності понять, за використання розумових операцій аналізу, синтезу, порівняння, абстрагування, узагальнення, класифікації та систематизації, переносяться на отриманий результат.

Не знаючи цілком предмета чи явища (тобто не маючи про них достаніх знань або за наявності лише поверхових знань), яке аналізує, людина не може їх розчленувати у свідомості, виокремити в них їхні частини, аспекти, елементи, ознаки і властивості. Водночас людина не може здійснити синтез, тобто мисленнєво виконати операцію об'єднання окремих частин, аспектів, елементів, ознак і властивостей об'єктів в єдине, якісно нове ціле. А власне аналіз і синтез є головними мисленнєвими операціями, які в єдності забезпечують повне та глибоке пізнання дійсності.

Психопізнавальна депривація може спричинити і деструктивний процес думок (мислення), які існують у формі суджень, міркувань, умовиводів і понять. Заперечення або утвердження будь-якого факту, зв'язку чи відношення між предметами та явищами, тобто судження людини залежить від знання сутності й змісту цих предметів і явищ, їхніх багатогранних властивостей і якостей, які у взаємодії можуть спричиняти різні комбінації подій та наслідків. Неадекватне пізнання може призвести до викривленого або спотвореного судження.

Міркуючи, людина пов'язує низку суджень, що спираються на наявні в неї знання, для з'ясування істинності якоїсь думки, її доведення чи заперечення. Проте, якщо міркування надто просте чи відсутні необхідні знання, то людина навряд чи з'ясує істинність думки. Виходячи з того, що, наприклад, за допомогою умовиводів у міркуванні ми з одних суджень виводимо нові, то недостатня кількість суджень, що спираються на достовірні знання, може призвести до відсутності істинності в новому судженні.

Проте наявність навіть достовірних знань є недостатньою умовою формування правильного нового судження, оскільки для цього ще потрібно, щоб у людини були достатньо розвинуті псі-програми [3, с. 243–249] розумових дій: аналізу, синтезу, абстрагування, порівняння, групування, систематизації та класифікації.

Оскільки предметом мислення людини є пізнавальні завдання, які мають різне змістове підґрунтя і зумовлюють різне співвідношення предметно-дієвих, перцептивно-образних і поняттєвих компонентів у їхньому розв'язанні, то від того, наскільки точно і правильно людина може оперувати знаннями (знаки, образи, схеми, репрезенації й ін.), залежить якість розумових дій.

За функціональним станом психіки психопізнавальна депривація людини являє собою застій,

затримку, інертність, ригідність, загальмованість, збій чи неспроможність пізнавальної (інтелектуальної) сфери психіки, відповідно до вікових норм психосоціального розвитку й норм суспільної життєдіяльності, адекватно виконувати операційно-функціональну чуттєву й абстрактну пізнавальну діяльність.

Загалом психопізнавальна депривація людини може спричинитися через: 1) недорозвинення апарату пізнання світу (параметри психічних пізнавальних процесів); 2) спрощення знань про предмети, явища і зв'язки між ними; 3) отримання недостовірних знань; 4) припинення накопичення в пізнавальній сфері нових знань, а також руйнування старих.

Причинами виникнення психопізнавальної депривації людини є і зовнішні умови (зовнішні деприваційні умови), у яких вона не може задовольнити потреби в адекватному розвиткові всіх складників пізнавальної (інтелектуальної) сфери, і внутрішні (особистісні) деприваційні чинники, за яких пізнавальна (інтелектуальна) сфера людини не може своєчасно й адекватно розвиватися та поповнюватися новими достовірними знаннями.

Так, на сучасному етапі розвитку суспільства до зовнішніх деприваційних умов можна віднести, наприклад, швидкий розвиток інформаційних технологій, побутової, виробничої, сервісної, професійної та ін. техніки, алгоритм користування якими є складним для пересічної людини, а також зміни в економічній діяльності, структурі та змісті суспільних взаємин і под.

Не встигають за науковим прогресом і новітніми технологіями люди не лишне старшого, а й середнього і навіть молодшого віку. Наприклад, значна частина старшого поколіня не знає, як працювати в мережі Інтернет, як користуватися айфоном, цілком не використовує можливості комп'ютерів, копіювальної техніки, телевізорів, тюнерів, пультів управління, мультиварок, хлібопічок, духовок, кавоварок, прасок, пральних машин тощо.

Водночас, якщо людина не докладає зусиль для вивчення (здобуття нових знань) нової техніки, нових технологій, нових стосунків та ін. у різних напрямах життєдіяльності, то вона відстає від інших людей, що може виявлятися як переживання своєї неспроможності, нездатності, меншовартості тощо. Особливо це характерно для ситуації, коли через відсутність нових знань, наприклад, нових інформаційних технологій, комп'ютера й ін., людина втрачає роботу або її не працевлаштовують на нове місце роботи.

Ще гірше, коли людина спочатку береться за вивчення, наприклад, комп'ютера, оскільки це є вимогою роботодавця, але з різних причин не може осилити його (це притаманно більшою мірою старшому поколінню), унаслідок чого втрачає роботу. А якщо врахувати, що в наш час така техніка змінюється ледь не кожного року, то можна уявити собі, у якому становищі опиняються люди, особливо старшого покоління.

Ми неодноразово спостерігаємо заклики відповідних установ платити, наприклад, за комунальні послуги через систему Інтернет, банкомати, термінали, в онлайн-режимі, з використання заробітної картки чи готівкою, у транспорті – через смартфон та ін., але здатні робити це не багато людей від загальної кількості платників.

Часто пересічні громадяни не можуть пізнати і зрозуміти зміни, які відбуваються в суспільстві: в економічній, політичній, соціальній, духовній, релігійній, освітній та ін. сферах.

Цьому сприяють і особистісні (внутрішні) чинники, які спричиняють розвиток психопізнавальної депривації людини.

Так, першим із таких чинників є низький рівень самооцінки особистістю своїх сил і здібностей. Оцінюючи себе як особу, яка не має здібностей пізнати ті чи інші предмети аба явища, людина не прикладає й необхідних зусиль для їхнього пізнання.

Другим чинником виникнення в особистості психопізнавальної депривації є застій, інертність, ригідність психічних пізнавальних процесів (відчуття, сприймання, пам'яті, мислення уяви). Це означає, що людина не задіює повністю чи задіює частково психічні пізнавальні процеси для розв'язання різних інтелектуальних завдань. Наведемо простий приклад. Якщо школяр з 1 по 11 класи постійно користується каркулятором, то він усно не помножить 1 110 на 15, а якщо і зробить це, то затратить значний час. Він не здогадається, що, наприклад, треба виконати такі дії: першим способом: 1) 1 000 × 15 = 15 000; 2) 100 × 15 = 1 500; 3) 10 × 15 = 150; 4) 15 000 + 1 500 + 150 = 16 650; другим способом: 1) 1 110 × 5 = 5 550; 2) 1 110 × 10 = 11 100; 3) 5 550 + 11 100 = 16 650 і под.

Якщо людина не запам'ятовує, тобто у неї нема такої потреби або вона не хоче цього робити (наприклад, користується диктофоном, записує на планшет, смартфон тощо), то в неї погіршується пам'ять, що виявляється як низька ефективність закріплення, зберігання та подальшого відтворення її попереднього досвіду (знань).

Третім чинником виникнення психопізнавальної депривації є відсутність в особистості мотивації на активне пізнання предметів та явищ навколишнього світу і себе в ньому, четвертим – неспроможність особистості пізнавати предмети й явища внаслідок неповносправності (сліпота, глухота, фізичні вади та ін.).

Висновки. На основі наведеного вище можна зробити низку висновків.

Психопізнавальна депривація людини являє собою більшою чи меншою мірою деструктивний процес функціонування пізнавальної (інтелектуальної) сфери її психіки, який спричинився або недорозвиненням, несформованістю чи руйнуванням певних параметрів психічних пізнавальних процесів, або нестачею, відсутністю чи недостовірністю знань, необхідних для її життєдіяльності, унаслідок обмеження чи цілковитого усунення суб'єкта психіки від активного різнобічного адекватного, чуттєвого й абстрактного пізнання навколишнього світу і себе в ньому.

Психопізнавальна депривація людини виникає через: недорозвинення апарату пізнання світу; спрощення знань про предмети, явища і зв'язки між ними; отримання недостовірних знань; припинення накопичення в пізнавальній сфері нових знань, а також руйнування старих.

Причинами виникнення психопізнавальної депривації людини є і зовнішні умови (зовнішні деприваційні умови), у яких вона не може задовольнити потреби в адекватному розвиткові всіх складових частин пізнавальної (інтелектуальної) сфери, і внутрішні (особистісні) деприваційні чинники, за яких пізнавальна (інтелектуальна) сфера людини не може своєчасно й адекватно розвиватися й поповнювати свої знання.

Подальших розвідок потребують питання впливу на психопізнавальну депривацію особистості порушення відчуття, сприймання, пам'яті, мислення, емоцій, а також відсутності необхідних достовірних знань.

Література:

1. Алексеенкова Е. Личность в условиях психической депривации : учебное пособие. Санкт-Петербург : Питер, 2009. 96 с.
2. Варій М. Загальна психологія : підручник. 4-те вид., виправ. і доповн. Київ : Знання, 2014. 1047 с.
3. Варій М. Псі-програми – знаряддя утворень і перетворень у психіці людини. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology.* 2017. V (62). Issue 142. P. 77–81.
4. Гошовський Я. Психолого-педагогічні основи ресоціалізації депривованих підлітків : дис. ... докт. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2009. 464 с.
5. Лангмейер И., Матейчек З. Психическая депривация в детском возрасте. Пер. с чехосл. Г. Овсянникова. 1-е изд., русск. Прага : Авиценум. Медицинское издательство, 1984. 334 с.
6. Максименко С. Генеза здійснення особистості. Київ : Вид-во ТОВ «КММ», 2006. 240 с.
7. Прихожан А., Толстых Н. Дети без семьи. Москва : Педагогика, 1990. 160 с.
8. Психологічна енциклопедія / авт.-упоряд. О. Степанов. Київ : Академвидав, 2006. 424 с.
9. Ядвиршис Л. Преодоление депривации у детей в деятельности педагога. Брянск : БИПКРО, 1997. 54 с.
10. Terletska Yu. Psychicdeprivation in scientific terms. *Development trends in pedagogical and psychological sciences: the experience of countries of Eastern Europe and prospects of Ukraine* : monograph / edited by authors. 2nd ed. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2018. P. 437–463.

Terletska Yu. M. Bases of psychic and cognitive deprivation of man

The article deals with the essence and content of psychic and cognitive deprivation of a person of modern society. It is proved that psychic and cognitive deprivation of a person is, to a greater or lesser extent, a destructive process of functioning of the cognitive (intellectual) sphere of its psyche, which is caused either by underdevelopment, under formation or destruction of certain parameters of psychological cognitive processes, or lack or unreliability of necessary for its vital activity knowledge, as a result of limitation or complete elimination of the subject of the psyche from active versatile, adequate, sensory and abstract knowledge.

Psychic and cognitive deprivation is, firstly, when the corresponding parameters of the psychological cognitive processes are not formed or not developed, that is, there is inadequacy (imperfection, inaccuracy) of feeling, perception, operations, forms and types of thinking, imagination, memory; secondly, when there is no or there is inaccurate knowledge necessary for its development, everyday life, socialization, adaptation, mastering of humanity's assets, social interaction, professional activity, acquisition of new (more advanced) knowledge.

In general, psychic and cognitive deprivation of man is manifested through: 1) underdevelopment of the apparatus of world cognition; 2) simplification of knowledge about objects, phenomena and connections between them; 3) obtaining false knowledge; 4) the cessation of accumulation in the cognitive field of new knowledge, as well as the destruction of the old.

The reasons for the emergence of psychic and cognitive deprivation of man are external conditions (external deprivation conditions), in which it can not meet the needs for the adequate development of all components of the cognitive (intellectual) sphere, and internal (personal) deprivation factors, in which the cognitive (intellectual) sphere of human is not able to develop itself on time and adequately and replenish itself with new reliable knowledge.

Key words: *cognitive sphere of person, psychic deprivation of person, destructive process, external deprivation conditions, internal (personal) deprivation factors.*

ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ; ІНЖЕНЕРНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.91:62(075.8)
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.3-1.21

О. М. Тіньков
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології
Національний аерокосмічний університет імені М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»

К. М. Фаворова
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології
Національний аерокосмічний університет імені М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»

ПРОЦЕДУРА ПРОВЕДЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПРОФЕСІЙНОГО ВІДБОРУ

У статті описані основні етапи проведення психологічного професійного відбору, а саме: психологічний аналіз трудової діяльності; визначення професійно важливих якостей; підбір методик психодіагностики; проведення процедури відбору; аналіз результатів; розроблення рекомендацій щодо конкретних кандидатів; спостереження за колишніми кандидатами, які успішно пройшли відбір. Встановлена послідовність проведення психологічного професійного відбору, дається описання окремих процедур відбору.

Наведено приклад фотографії робочого часу фахівця, яка складається із застосуванням методів аналізу трудової діяльності. Одним із таких методів є метод алгоритмічного опису діяльності оператора. У його основу покладено принцип алгоритмічного опису управління, розроблений для технічних систем.

Описані варіанти оцінки професійно важливих якостей. Представлено психологічний аналіз трудової діяльності та відповідну сукупність професійно важливих якостей, що разом являють собою складання психограми на відповідну трудову діяльність. Розкрито суть структури професійно важливих якостей – це складне і внутрішньо диференційоване системне утворення, яке детермінує успішність освоєння й виконання трудової діяльності.

У статті дається аналіз основних підходів психодіагностики, а саме: об'єктивного, суб'єктивного та проєктивного підходів.

Об'єктивний підхід передбачає, що діагностування здійснюється на основі успішності (результативності) і способу (особливостей) виконання діяльності. Він охоплює методи діагностики особистісних якостей (спрямовані на «вимірювання» інтелектуальних особливостей особистості); тести інтелекту (установлюють рівень її інтелектуального розвитку); тести спеціальних здібностей (призначені для вимірювання рівня розвитку окремих складників інтелекту і психомоторних функцій, що забезпечують ефективність у вузьких сферах діяльності); тести досягнень (визначають ступінь володіння певними знаннями, уміннями і навичками). За суб'єктивного підходу діагностування здійснюється на основі відомостей, які досліджуваний повідомляє про себе, тобто самоопису (самооцінювання) особливостей особистості, стану, поведінки в певних ситуаціях. Проєктивний підхід полягає в діагностуванні на основі аналізу особливостей взаємодії із зовнішньо нейтральним, знеособленим матеріалом, який через невизначеність (слабку структурованість) стає об'єктом проекції. До методів проєктивного підходу належать моторно-експресивні, перцептивно-структурні й аперцептивно-динамічні.

Особливу увагу у статті спрямовано на кінцевий етап проведення психологічного професійного відбору: після прийняття на роботу колишнього кандидата необхідно спостерігати за якістю його роботи. Це необхідно для можливої корекції будь-яких попередніх етапів відбору.

Ключові слова: *психологічний професійний відбір, фотографія робочого часу, професійно важливі якості, психологічний аналіз трудової діяльності.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку українського суспільства все гостріше постає проблема забезпечення надійності функціонування всіх ланок управлінських та виконавчих структур, що насамперед залежить від готовності та спроможності персоналу на належному рівні

© Тіньков О. М., Фаворова К. М., 2019

виконувати свої професійні обов'язки. У зв'язку із цим особливого значення набуває завдання створення ефективної системи забезпечення надійності персоналу, що полягає у здатності працівників якісно, з дотриманням вимог чинного законодавства, службової дисципліни та стандартів професійної етики виконувати свої функціональні обов'язки. Саме відсутність такої системи, яка б ураховувала особливості соціально-економічної та політичної ситуації в суспільстві й об'єктивні можливості активізації резервів «людського чиннику», негативно відбивається на виконанні головного завдання кадрових органів – забезпеченні високого рівня професіоналізму персоналу. Під час розроблення системи психологічного відбору необхідно дотримуватися принципу наукової обґрунтованості організаційно-методичних рекомендацій із відбору. Це передбачає дослідження таких питань, як актуальність відбору, його завдання і методи. Необхідність створення системи психологічного відбору визначається залежністю успіху підготовки фахівців від вираженості професійно значущих якостей особистості і наявністю різкої диференціації між хорошими і поганими фахівцями, в основі якої лежать індивідуальні особливості. Підбір методів оцінки і критерії професійної придатності визначаються конкретними завданнями відбору, за якими будуть суттєво відрізнятися і вимоги до спеціаліста. За характером завдань розрізняється відбір на навчання та для реальної діяльності (у простих або екстремальних умовах). Процедура обстеження кандидатів під час психологічного відбору передбачає оцінку професійно значущих якостей особистості. Як методики вивчення індивідуально-психологічних особливостей особистості використовується великий арсенал методичних прийомів, з якого експериментальним шляхом визначається їх комплекс, найбільш інформативний і прогностично цінний для вирішення завдання відбору за конкретною професією.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психологи часто звертаються до проблеми професійно-психологічного відбору, так, наприклад, концептуальні, організаційно-практичні й етичні орієнтири роботи з персоналом були висвітлені в роботах Г.С. Никифорова, Т.С. Кабаченко, Т.І. Саксакулма, Є.В. Таранова, А.А. Крилова, А.І. Юр'єва. Такі вчені, як Є.А. Клімов, К.М. Гуревич, О.Н. Батьківщина, М.А. Дмитрієва, Є.М. Іванова, Б.В. Кулагін, С.А. Маничев, С.І. Симоненко, Є.М. Борисова, Є.М. Борисова, Г.П. Логінова, М.О. Мдівані, А.А. Фрумкін, Т.П. Зінченко, Л.В. Винокуров, приділяли увагу аналізу професійної діяльності та психодіагностики персоналу. Мотиваційні особливості в діяльності персоналу розглянуто у працях Є.П. Ільїна, А.Л. Журавльова, А.А. Сарно, В.М. Князєва, В.Г. Асєєва, А.В. Рижова, А.Л. Свєнціцького. Відбір і оцінку персоналу вивчали такі психологи, як: М.І. Майзель, В.Д. Небиліцин, Б.М. Теплов, В.Л. Марищук, В.А. Толочек, Л.Г. Почебут, В.А. Чікер, Т.С. Кабаченко, А.Л. Журавльов, Ю.М. Ємельянов.

Мета статті – описати основні етапи проведення психологічного професійного відбору.

Виклад основного матеріалу. Психологічний відбір – один із компонентів професійного відбору, передбачає вибір кандидатів на основі оцінки їхніх професійно важливих якостей (далі – ПВЯ). ПВЯ конкретної людини оцінюються на основі вивчення кількісних і якісних показників у визначеному виді діяльності. Шляхом співвіднесення показників продуктивності праці цієї людини з показниками інших осіб (професійно підготовлених, зайнятих тим же видом діяльності) можна з великою точністю охарактеризувати й оцінити її ПВЯ [1–3]. Така оцінка потрібна для проведення професійного психологічного відбору, який складається з таких етапів:

1. Психологічний аналіз трудової діяльності.
2. Визначення ПВЯ.
3. Підбір методик психодіагностики.
4. Власне проведення процедури відбору.
5. Аналіз результатів.
6. Розроблення рекомендацій щодо конкретних кандидатів.
7. Спостереження за колишніми кандидатами, які успішно пройшли відбір. Аналіз їхньої діяльності на робочих місцях.
8. Внесення корекції (за необхідності) у будь-який із перелічених етапів.

На першому етапі складають фотографію робочого часу фахівця з конкретної професії. Приклад такої «фотографії» наведено в таблиці 1. Для цього залучаються професіонали, які виконують роль експертів. За їхньої допомоги проводиться хронометраж трудової діяльності, у реальному масштабі часу або після її аудіо- і відеозапису. Це необхідно для визначення важливих коефіцієнтів психологічних якостей, які повинен мати фахівець.

Одним із найпоширеніших методів аналізу трудової діяльності вважається метод алгоритмічного опису діяльності оператора. У його основу покладено принцип алгоритмічного опису управління, розроблений для технічних систем О.О. Ляпуповим і Г.О. Шестопалом. Пізніше з метою опису й аналізу психофізіологічних особливостей діяльності людини-оператора цей метод перероблений Г.М. Зараковським [4].

Алгоритмом будь-якої системи управління, зокрема і біологічної, є сукупність елементарних операцій перероблення інформації і логічних умов, що визначають їх послідовність і забезпечують вирішення поставленого завдання.

Складниками алгоритмічного опису є оперативні одиниці діяльності людини. Такими одиницями можуть бути образи сприймання і пам'яті,

Таблиця 1

Фотографія робочого часу фахівця

№	Найменування операції	Середній час виконання (хвилини)	Кількість операцій (шт.)	Загальний час виконання операції (хвилини)	Найменування ПВЯ, яке забезпечує виконання операції
1	Заповнення журналу чергування	5	3	15	Тип темпераменту (моторні навички)
2	Доклад керівнику про оперативну обстановку	3	10	30	Мислення, пам'ять
3	Контроль за системою відображення інформації	10	30	300	Сприйняття
4	Здійснення керуючих операцій (за допомогою органів керування)	15	5	45	Тип темпераменту (моторні навички)
5	Ведення переговорів (за допомогою радіозв'язку)	3	20	60	Мислення, пам'ять
6	Проведення регламентних робіт	10	2	20	Мислення, пам'ять
7	Введення інформації в комп'ютер	5	8	40	Тип темпераменту (моторні навички)
і					
к					

поняття і судження, а також прості та складні дії робітника (сприймання інформації із приладів, виконання розрахункових дій, увімкнення тумблерів тощо).

Склад оперативних одиниць для конкретного виду трудової діяльності є більш-менш незмінним. Оперативні одиниці можуть бути двох видів:

– логічні умови (образи, поняття, судження), які пропонують вибір певного шляху дій робітника;

– «оператори», тобто конкретні дії людини.

Для запису алгоритму використовується його логічна схема, у якій застосовується система символічних позначень.

На другому етапі за допомогою кореляційного аналізу визначають рівень зв'язку між психологічними якостями, що мають найбільше значення (їх цифровими даними, отриманими шляхом тестування) і об'єктивними показниками якості професійної діяльності. Цими показниками можуть бути час і безпомилковість рішення професійних завдань. Важливим поняттям є «психограма» – виділення й опис якостей людини, необхідних для успішного оволодіння конкретною трудовою діяльністю та її ефективного виконання. Ними є професійно важливі якості. Професійно важливими можуть бути не тільки психічні, але й біологічні властивості суб'єкта (конституціональні, соматичні, нейродинамічні). На думку В.Д. Шадрикова, ПВЯ виконують функції тих внутрішніх умов, через які трансформуються зовнішні впливи й вимоги діяльності. ПВЯ є вузловим моментом формування психологічної системи діяльності.

ПВЯ являють собою окремі динамічні риси особистості, окремі психічні та психомоторні властивості (виражаються рівнем розвитку відповідних психічних і психомоторних процесів), а також фізичні якості, що відповідають вимогам до людини будь-якої професії і сприяють успішному оволодінню цією професією. З одного боку, ПВЯ є передумовою професійної діяльності, а з іншого – вони самі вдосконалюються, шліфуються у процесі діяльності, будучи її новоутвореннями; людина під час праці змінює й саму себе.

Поняття ПВЯ увійшло до категоріального апарату психології праці ще на початку XX ст. Створювалася деяка модель найбільш важливих, задіяних у роботі психічних функцій узагальненого суб'єкта праці – успішного професіонала. Такого роду модель була основою для підбору психодіагностичних методик і прогнозування з їхньою допомогою успішності майбутньої професійної діяльності претендентів на конкретну вакансію (уважалося, що успішна робота визначається насамперед наявністю психічних функцій, здібностей певного рівня й якості). Контекст практичного завдання (профвідбір чи кар'єрне консультування) визначав межі вимог до ПВЯ. У такому разі йшлося про виявлення стійких ПВЯ, що погано піддаються тренуванню властивостей особистості (здібностей), але є істотними для досягнення професійного успіху.

У психограмі фахівцями виділяються ще два види ПВЯ (або характеристик психічних функцій), які могли бути метою під час складання моделі успішного професіонала. Так, у дослідженні професійної працездатності, втоми з метою діагностики ступеня зниження психічних функцій під впливом виконаної роботи треба було виявити ПВЯ як психічні функції, що є найбільш мінливими і такими, що тимчасово порушуються в цій професії під впливом стомлення. Саме ці функції та їхні властивості варто вимірювати для судження про

ступінь професійного стомлення. Ще один вид ПВЯ – це треновані психічні функції, які забезпечують успішну роботу й можуть стати предметом розвитку людини.

Сучасні дослідження ПВЯ (Є.О. Климов, А.В. Карпов) проводяться на основі системного підходу. Будь-яка діяльність реалізується на базі системи ПВЯ. Це означає, по-перше, що кожна діяльність потребує певної сукупності ПВЯ, по-друге, є не «механічною» сумою якостей, а їх закономірно організованою системою. Між окремими ПВЯ встановлюються функціональні взаємозв'язки двох типів – компенсації та сприяння. Сама система ПВЯ є певним симптомокомплексом суб'єктних властивостей, специфічним для тієї чи іншої діяльності. Його не задано в готовому вигляді, а формується він у суб'єкта у процесі освоєння діяльності. Навть більше, не тільки для діяльності загалом, але й для її основних компонентів (ключових дій, основних функцій та ін.) також формуються специфічні підсистеми ПВЯ. Тому із внутрішнього, власне психологічного боку, процес діяльності являє собою динамічну зміну цілісних підсистем ПВЯ, що забезпечують кожен основний етап діяльності (дію, завдання, функцію).

Формування підсистеми ПВЯ – досить складний психологічний процес. Суть його А.В. Карпов визначає як функціональне об'єднання окремих ПВЯ, коли вони починають виявляти себе в режимі взаємосприяння. До цього є окремі внутрішні передумови, оскільки основні психічні функції онтологічно пов'язані одна з іншою. Цей зв'язок під час освоєння професійної діяльності починає виявлятися у своїй позитивній ролі. Отже, «у процесі формування психологічної системи діяльності відбувається своєрідне функціональне настроювання психічних функцій на досягнення цілей діяльності».

Провідною тенденцією розвитку підсистем ПВЯ є значне підвищення їхнього ступеня інтегрованості – когерентності окремих якостей. Характерним є те, що на різних етапах оволодіння діяльністю підсистеми ПВЯ, на яких будується її реалізація, можуть істотно різнитися між собою. Отже, у процесі освоєння діяльності має місце перебудова підсистем ПВЯ.

Існують дві найважливіші категорії ПВЯ: провідні ПВЯ, які характеризуються безпосереднім зв'язком із параметрами діяльності; базові ПВЯ, які мають найбільшу кількість внутрішньосистемних зв'язків з іншими якостями, тобто характеризуються найбільшою структурною вагою, отже, посідають центральне місце в усій системі якостей. Базові ПВЯ можуть не корелювати значно з параметрами діяльності, проте вони є не менш, а часто більш важливими для її реалізації. «Саме базові ПВЯ є основою для формування підсистем ПВЯ загалом. Навколо них і на їхній базі об'єднуються, структуруються і співорганізуються всі інші якості суб'єкта, необхідні для забезпечення діяльності і (або) її основних дій, функцій» (А.В. Карпов). Тому ПВЯ структуровані для тієї чи іншої діяльності.

Та сама ПВЯ в різних випадках може бути або провідною, або базовою, або тією й іншою одночасно. В останньому разі значущість ПВЯ для забезпечення діяльності є найвищою.

Будь-яка діяльність характеризується певними параметрами, насамперед продуктивністю, якістю та надійністю. Під час психологічних досліджень установлено, що для їх забезпечення необхідні різні індивідуальні якості суб'єкта, тому прийнято розрізняти ПВЯ якості та ПВЯ продуктивності (А.В. Карпов). Вони частково перекриваються, проте частіше не збігаються, а нерідко перебувають в антагонізмі. В останньому випадку та сама ПВЯ є такою у плані забезпечення якості діяльності й анти-ПВЯ у плані забезпечення продуктивності. Спостерігається складна картина: одні якості можуть належати до різних підсистем ПВЯ, що відповідають за продуктивність, якість, надійність, інші – впливають тільки на один параметр діяльності.

Не всі ПВЯ пов'язані з параметрами діяльності простою, лінійною залежністю, тобто залежністю типу «чим вище рівень розвитку ПВЯ, тим ефективніше діяльність». Деякі ПВЯ зв'язані з параметрами діяльності нелінійною залежністю типу оптимуму: параметри діяльності набувають найбільших значень не на максимальних і не на мінімальних рівнях розвитку ПВЯ, а на деяких середніх, оптимальних. Крім того, найбільший розвиток деяких ПВЯ нерідко веде до ослаблення інших професійно важливих якостей. Опис системи ПВЯ є основою професійної діагностики. Імпліцитно в межах психодіагностики ПВЯ існує переконання, що чим краще розвинена та чи інша якість особистості, тим вище результат її професійної діяльності. Нерідко це так і є. Наприклад, чим точніше слух у музиканта, тим краще (за інших рівних умов) результати його професійної діяльності. Чим вище інтелект, професійні знання, тим вище (за інших рівних умов) результати професійної діяльності. Проте ефекту «інших рівних умов» практично не буває: усі люди – дуже різні, і більш оптимальний рівень розвитку однієї якості поєднується зазвичай із менш високим рівнем розвитку іншої. Наприклад, особи з більш високим інтелектом із дитинства звикають покладатися на свій інтелект, у багатьох із них підвищується самооцінка, формується індивідуальний стиль діяльності, невміння працювати в колективі, самовпевненість. І у процесі реальної професійної діяльності вже ці накопичені негативні якості стають гальмом професійного прогресу особистості відповідно до рівня розвитку її інтелекту. Одним словом, в індивідуальному стилі професійної діяльності діалектично переплітаються, акумулюються численні

якості особистості, через що спрогнозувати успішність особистості за однією або навіть декількома якостями майже неможливо.

Для деяких видів діяльності актуальне виділення ПВЯ, які є достатніми в нормальних умовах її виконання, і такі, що є необхідними в ускладнених або екстремальних умовах. Останнє пояснюється тим, що екстремальні умови часто пов'язані з підвищеною небезпекою, загрозою і потребують від людини інших якостей і властивостей, ніж ті, які необхідні в нормальних умовах. Для екстремальних умов характерні не тільки інші ПВЯ (порівняно з нормальними), а й інші системи ПВЯ загалом.

Отже, структура ПВЯ – це складне і внутрішньо диференційоване системне утворення, яке детермінує успішність освоєння й виконання трудової діяльності.

Системний опис ПВЯ для конкретної професії можна знайти лише у спеціальних прикладних дослідженнях. Наявні сучасні психограми просто перелічують ПВЯ, що належать до тієї чи іншої категорії для певного виду діяльності (найчастіше вказуються необхідні ПВЯ й анти-ПВЯ), що пов'язано насамперед зі складністю проблеми, з великою варіативністю індивідуальних систем ПВЯ, пластичністю деяких ПВЯ.

Отже, перші два етапи становлять собою складання психограми конкретного професіонала, яку використовують як еталонний набір ПВЯ під час відбору.

На третьому етапі відповідно до вимірювання певних ПВЯ підбирають психодіагностичні методики. Їхня кількість має бути оптимальною – до десяти штук, вони не повинні дублювати одна одну, вони мають бути апробовані (мати високу надійність і валідність) [1].

Основними підходами психодіагностики є:

1. Об'єктивний підхід – діагностика здійснюється на основі успішності (результативності) та / або способу (особливостей) виконання діяльності:

а) методики діагностики особистісних (характерологічних) особливостей:

– «тести дії» («цільові особистісні тести»);
– «ситуаційні тести»;

б) тести інтелекту (здібностей).

2. Суб'єктивний підхід – діагностика на основі повідомлень випробуваного про себе, самоопису особливостей особистості, стану та поведінки:

– особистісні опитувальники;
– опитувальники станів та настрою;
– опитувальники ставлення (анкети).

3. Проєктивний підхід – діагностика здійснюється на основі аналізу особливостей взаємодії з нейтральним стимулом-завданням, що стає завдяки своїй невизначеності об'єктом проекції:

– моторно-експресивні;
– перцептивно-структурні;
– аперцептивно-динамічні.

Ефективність тестів залежить від:

а) теоретичної концепції, на якій базується той або інший тест;
б) сфери застосування;
в) дотримання вимог до психологічних тестів;
г) психометричних характеристик тестів.

За суб'єктивного підходу діагностування здійснюється на основі відомостей, які досліджуваний повідомляє про себе, тобто самоопису (самооцінювання) особливостей особистості, стану, поведінки в певних ситуаціях. Діагностування проводять за допомогою численних особистісних опитувальників, опитувальників стану і настрою, думок, а також опитувальників-анкет тощо.

Проєктивний підхід полягає в діагностуванні на основі аналізу особливостей взаємодії із зовнішньо нейтральним, знеособленим матеріалом, який через невизначеність (слабку структурованість) стає об'єктом проекції. До методів проєктивного підходу належать моторно-експресивні, перцептивно-структурні й аперцептивно-динамічні

Об'єктивний підхід передбачає, що діагностування здійснюється на основі успішності (результативності) і способу (особливостей) виконання діяльності. Він охоплює методи діагностики особистісних якостей (спрямовані на «вимірювання» інтелектуальних особливостей особистості); тести інтелекту (встановлюють рівень її інтелектуального розвитку); тести спеціальних здібностей (призначені для вимірювання рівня розвитку окремих складників інтелекту і психомоторних функцій, що забезпечують ефективність у вузьких сферах діяльності); тести досягнень (визначають ступінь володіння певними знаннями, уміннями і навичками).

Зведені в єдину систему об'єктивні, суб'єктивні і проєктивні методики дають змогу психологу-практику динамічно й оперативно виконати свою роботу відповідно до можливостей і рівня поставленого психодіагностичного завдання, а психологу-початківцю допомагають отримати відносно повну узагальнену і систематизовану інформацію про психологічні засоби оцінювання суб'єкта і його діяльності.

У процесі вибору необхідного методу, методики пріоритетне значення має такий критерій, як предмет дослідження. Лише після того, як психолог визначить предмет психологічного вивчення, він може обрати інструмент оцінювання психологічних явищ, зваживши на його методологічні і технологічні особливості.

Четвертий етап складається зі стандартних процедур застосування тестових методик. Кількість випробовуваних (за один сеанс) не повинна перевищувати 20 осіб, час проведення – не більше двох годин.

На п'ятому і шостому етапах проводять психологічний і статистичний аналізи результатів

тестування. Особливість полягає в тому, що статистичний аналіз повинен служити лише інструментом, а не основою для змістовних виводів. Рекомендації щодо конкретних кандидатів пишуть на доступному для замовника рівні складності [1; 6; 7].

Після прийняття на роботу колишнього кандидата необхідно спостерігати за якістю його роботи. Це необхідно для можливої корекції будь-яких етапів відбору.

Висновки. Визначена в роботі процедура проведення професійного психологічного відбору дозволить практичним психологам із великою долею ймовірності відібрати кадри для ефективної діяльності на конкретному підприємстві. Наведений приклад створення «фотографії робочого часу фахівця» та психограми допоможе молодим психологам засвоїти вміння у проведенні основних етапів професійного психологічного відбору.

Література:

1. Тиньков А.М. Этапы проведения профессионального психологического отбора. Когнітивні та емоційно-поведінкові фактори повноцінного функціонування людини: культурно-історичний підхід : матеріали І Міжнародної науково-практичної конференції, 18–19 жовтня 2013 р. Харків : ХНПУ, 2013. С. 317–118.
2. Тиньков О.М. Психологія праці : навчальний посібник. Харків : Нац. аерокосм. ун-т ім. М.Є. Жуковського «Харків. авіац. ін-т», 2018. 64 с.
3. Тиньков О.М. Професійна орієнтація та професійний відбір : навчальний посібник. Харків : Нац. аерокосм. ун-т ім. М.Є. Жуковського «Харк. авіац. ін-т», 2007. 119 с.
4. Зараковский Г.М. Психофизиологический анализ трудовой деятельности (логико-вероятностный подход при изучении труда управляющего типа). Москва : Наука, 1966. 114 с.
5. Крайнюк В.М., Корольчук М.С. Теорія і практика професійного відбору. Київ : Ніка-Центр, 2006. 536 с.
6. Макаренко Н.В. Теоретические основы и методики профессионального психологического отбора военных специалистов. Киев : Сент-Жак, 1996. 180 с.
7. Полиция зарубежных стран: система организации и опыт профессиональной подготовки кадров : учебное пособие / С.В. Асямов и др. Ташкент : Fan va texnologiya, 2010. 452 с.

Tinkov O. M., Favorova K. M. Procedure for psychological professional selection

The article describes the main stages of conducting psychological professional selection, namely: psychological analysis of labor activity; definition of professional qualities; selection of methods of psychodiagnostics; selection procedure; analysis of results; development of recommendations for specific candidates; monitoring of former candidates who have successfully passed the selection. The sequence of conducting of psychological professional selection is established, the description of separate selection procedures is given.

For example, of photo of business hours of specialist, that is folded with the use of methods of analysis labour activity is made. One of such methods there is a method of algorithmic description of activity of operator. In his basis principle of algorithmic description of management was fixed worked out for the technical systems. Described variants of estimation of professionally-important qualities (ПВЯ). It is presented psychological analysis of labour activity and corresponding totality of professionally-important qualities, that together shows a soba the stowage of psychogram on corresponding labour activity. Essence of structure of ПВЯ is exposed – it difficult and system formation that determines success of mastering and implementation of labour activity is inwardly differentiated.

The analysis of basic approaches of psychoactivator is given in the article, namely: to objective approach; to subjective approach; to proectiv approach. Objective approach provides for, that diagnosticating comes true on the basis of success (to effectiveness) and method (features) of implementation of activity. He embraces the methods of diagnostics of personality qualities (sent to "measuring" of intellectual features of personality); tests of intellect (set the level of her intellectual development); tests of the special capabilities (intended for measuring of level of development of separate constituents of intellect and psychomotor functions that provide efficiency in the narrow spheres of activity); tests of achievements (determine the degree of possessing certain knowledge, abilities and skills). At subjective approach, diagnosticating comes true on the basis of information that the investigated reports about itself, id est self-appraisal of features of personality, state, behavior in certain situations. Proektiv approach consists in diagnosticating on the basis of analysis of features of cooperating with the outwardly neutral, depersonalized material that through a vagueness (poorly structured) becomes the object of projection. The agilely-expressive belong to the methods of proektiv approach, structural and dynamic. The special attention in the article is sent to the eventual stage of realization of psychological professional selection, namely – after a hire for job of former candidate it is necessary to look after in quality of his work. It is necessary for the possible correction of any previous stages of selection.

Key words: *psychological professional selection, photo of business hours, professionally-important qualities, psychological analysis of labour activity.*

МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

UDC 159.964
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.3-1.22

I. V. Astremska
Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor at the Department of Psychology
Petro Mohyla Black Sea National University

EMOTIONAL BURNOUT AS THE CURRENT PROBLEM OF PRACTICAL PSYCHOLOGISTS IN THE EDUCATIONAL SYSTEM

The article deals with the problem of emotional burnout of practical psychologists as a kind of professional deformation.

The features (levels and symptoms) of emotional burnout of different groups of psychologists were studied.

Correlation interactions of this phenomenon with such emotional states as anxiety, frustration, aggressiveness, rigidity were defined.

The results of the study of practical psychologists have shown that 10% of workers have emotional burnout, which is actively manifested in their family relationships, attitude to the team and work activities. Such an employee neglects his official duties, tries to avoid tasks, ignores the request of his colleagues, and does not want to help schoolchildren and others who need help in solving their problems or provide poor-quality assistance deliberately.

Emotional burnout at the stage of formation was detected in 22% of the investigated practical psychologists. This indicator suggests that the severity of emotional burnout depends on 2-3 dominant symptoms in the stage of its occurrence. These symptoms may depend on your own professional activity or the circumstances in which a person is at the time of the experiment. The presence of such a percentage does not guarantee that the employee with this indicator will become emotionally burned out. However, we cannot guarantee that people will become psychologically healthy in the absence of the factors that caused these reactions.

The tension stage is the least widespread among practical psychologists (Xm=1.6 points). At this stage, nervous tension is a harbinger and "triggers" the mechanism of the formation of emotional burnout. The tension has a dynamic character, due to exhausting constancy or increase in psychological traumatic factors. Resistance (Xm=1.9 points) is the stage of emotional burnout, in which the resistance to increasing stress begins with the moment of anxiety. This is natural: a person consciously or unknowingly strives for psychological comfort, to reduce the pressure of external circumstances with the help of available means. Exhaustion (Xm=1.7 points) occupies a median place; exhaustion is characterized by a more or less pronounced fall in total energy tone and weakening of the nervous system. Emotional protection in the form of «burnout» becomes an inalienable attribute of the individual.

It was proved that the main factors of emotional burnout of practical psychologists may be: anxiety; frustration; aggressiveness; rigidity. The presence of at least one of these indicators is a risk factor for the emergence of emotional burnout in practical psychologists. The complex of these indicators leads to emotional burnout.

It was emphasized on the necessity of using psycho-correction programs for practical psychologists to reduce the high level of emotional burnout by means of correctional and prophylactic methods, such as: games, relaxation exercises, training, etc. Particular attention was paid to the need for supervision.

Key words: *emotional exhaustion, professional deformation, emotional states, psychologist, professional, disadaptation, destruction, supervisor.*

Formulation of the problem. A psychologist cannot avoid professional deformation, one of which is the emotional burnout, while working in the system of social relations. Emotional burnout is a mental state of emotional exhaustion and fatigue caused by one`s own work. It combines emotional emptiness, depersonalization and reduction of professional achievements. [5]. A practical psychologist cannot provide full professional assistance if he is struck by an emotional burnout. Not only his professional duties are suffering, but also family relationships and relationships with friends. The emotional burnout syndrome can spread to other workers, having arisen in one person. The biggest of the major complications is that an employee who has experienced an emotional burnout cannot be insured in the future from its recurrence. That is why we must study the peculiarities of manifestation of this phenomenon in psychologists of different categories, in order to overcome and prevent emotional burnout [7; 8; 13].

© Astremska I. V., 2019

An analysis of recent research and publications, which launched the solution to this problem. The personality of a psychologist is the most important curative means in the process of counseling or psychotherapy, as researchers [6; 8; 13; 15] point out. A successful psychologist from a loser distinguishes the features of his personality. The following features are emphasized: sensitivity, objectivity, flexibility, empathy and lack of own serious problems, openness to one's own feelings, personal responsibility, a desire for development, self-knowledge, the existence of a system of values. A psychologist must have high (general) mental abilities, be penetrating, prudent, scrupulous analyst, experimenter, and have a high level of physical and mental health. Recently, the interest of researchers attracts a specific type of occupational disease of persons working with people – doctors, educators, psychologists, managers, etc. It turned out that the representatives of these professions are prone to symptoms of gradual emotional fatigue and devastation – a syndrome of «emotional burnout» [1; 3; 9; 17; 20]. The study of emotional burnout is devoted to both theoretical and experimental research.

The development of the emotional burnout problem was dealt with by I. Akindova, I. Andruh, A. Bakanova, M. Barabanova, V. Boyko, N. Vodopianova, S. Datsunova, A. Los, K. Maslach, N. Musatenko, V. Orel, A. Pays, G. Roberts, T. Roginska, D. Trunov, T. Formanyuk, H.J. Freidenberg and others. The indicated authors have developed approaches to studying the problem of emotional burnout at different times [2; 4; 8; 9; 12; 14; 16; 18].

The term "emotional burnout" was introduced by the American psychiatrist H.J. Freidenberg in 1974 [cit. for 10] to characterize the psychological state of healthy people who are in intensive communication with clients in an emotionally loaded atmosphere. Nowadays emotional burnout is understood as a mechanism of psychological protection, produced by the individual in the form of a complete or partial exclusion of emotions in response to psycho-traumatic actions. Emotional burnout is an acquired professional behavior that allows a person to economically dosage and spends energy and emotional resources. So, it is very important to prevent the manifestations of the syndrome of "emotional burnout' and the development of mental health for future psychologists [2; 4; 6; 7; 8; 9; 13].

The purpose of the article is to reveal the essence of emotional burnout and to investigate its interconnection with other emotional characteristics of practical psychologists.

Presenting main material. Our research was conducted on the basis of the city association of practical psychologists of Nikolaev. The experiment was attended by 90 practical psychologists, among them: women – 88, men – 2 people. Age parameters: from 22 to 47 years. The object of the study was the emotional burnout of psychologists, the subject – the features of manifestation of emotional burnout from professionals. We solved the following tasks during the study: to determine the level of emotional burnout of practical psychologists; to diagnose the leading symptoms of "emotional burnout" and to determine to what stage of development of stress they relate; to study such mental states as anxiety, frustration, aggressiveness, rigidity, etc.; to investigate the differences in the manifestation of emotional burnout in various groups of practical psychologists; to determine the correlation of emotional burnout with other characteristics of employees. The following psychodiagnostic methods were used for realization of the tasks: observation, conversation, general questionnaire, methods of mathematical statistics (t-Student's criterion, Pearson's linear correlation). Also, special methods were chosen (Boyka's technique "Diagnosis of emotional burnout", G. Eysenck's "Self-assessment of mental states"), which correspond to the tasks of the experiment. A clear instruction was offered before each task. The use of the above methods allowed us to quantify and qualify such indicators as emotional burnout, anxiety, aggressiveness, etc. The results of the study of practical psychologists by the method of "Diagnosis of emotional burnout" have shown that 10% of workers (henceforth group Gb) have emotional burnout, which is actively manifested in their family relationships, attitude to the team and work activities. Such an employee neglects his official duties, tries to avoid tasks, ignores the request of his colleagues, and does not want to help schoolchildren and others who need help in solving their problems or provide poor-quality assistance deliberately. Emotional burnout at the stage of formation was detected in 22% of the investigated practical psychologists (group Gs). This indicator suggests that the severity of emotional burnout depends on 2-3 dominant symptoms in the stage of its occurrence. These symptoms may depend on your own professional activity or the circumstances in which a person is at the time of the experiment. The presence of such a percentage does not guarantee that the employee with this indicator will become emotionally burned out. However, we cannot guarantee that people will become psychologically healthy in the absence of the factors that caused these reactions.

There is no emotional burnout in 68% of respondents (group Gn). Practical psychologists, who have the given results, carry out their professional activities productively, with pleasure. They are attentive and tolerant in communicating with colleagues and loved ones. In substantiating his views on the problem of emotional burnout, V.V. Boyko expressed that it passes through

a series of stages: tension, resistibility, exhaustion. The tension stage is the least widespread among practical psychologists (Xm=1.6 points). At this stage, nervous tension is a harbinger and "triggers" the mechanism of the formation of emotional burnout. The tension has a dynamic character, due to exhausting constancy or increase in psychological traumatic factors. Resistance (Xm=1.9 points) is the stage of emotional burnout, in which the resistance to increasing stress begins with the moment of anxiety. This is natural: a person consciously or unknowingly strives for psychological comfort, to reduce the pressure of external circumstances with the help of available means. Exhaustion (Xm=1.7 points) occupies a median place; exhaustion is characterized by a more or less pronounced fall in total energy tone and weakening of the nervous system. Emotional protection in the form of "burnout" becomes an inalienable attribute of the individual. A significant difference was found by the method of calculating the average group figures and the t-Student's criterion.

Table 1

Average normalized indices of emotional burnout stages in psychologists (points)

Scales	Average figures by groups			t-Student's criterion	Significance of indicators
	Gn	Gs	Gb		
Tension	1,1	1,5	2,3	3,25	p < 0,01
Resistibility	**1,3**	**1,8**	**2,6**	3,62	p < 0,01
Exhaustion	1,2	1,4	2,5	3,58	p < 0,01

The features of the manifestation of emotional burnout in psychologists reflect the domination of the stages of emotional burnout for each individual group. As shown in Table 1, the least stressed (p <0.01) and exhausted (p <0.01) are the studied groups Gn (with a low level of emotional burnout); the maximum specified parameters are expressed in a group with a high level of emotional burnout. Resistance prevails in all groups, and in the Gb group it reaches 2.6 points (p <0.01). That is, the practical psychologists of this group are tense, resist in communication and quickly deplete.

The application of the methodology "Self-assessment of mental states" (Table 2) makes it possible to state that for the respondents of the groups Gn, Gs and Gb, the distribution of indicators is as follows: in the first group there is a tendency for the manifestations of low-level emotional states, in the second – to the average, and, finally, in the latter – to a high level.

Table 2

Average normed indexes of emotional states in psychologists (points)

Scales	Average figures by groups			t-Student's criterion	Significance of indicators
	Gn	Gs	Gb		
Anxiety	1,2	1,8	2,5	3,59	p < 0,01
Frustration	1,2	1,6	2,4	3,21	p < 0,01
Aggressiveness	**1,5**	**1,9**	**2,6**	2,72	p < 0,01
Rigidity	1,2	1,8	2,5	2,64	p < 0,01

This fact illustrates the Boyka's theory which says that with the transition from one emotional burnout phase to a higher there are tendency to deformation of emotions, especially to the manifestation of aggressiveness from professionals (!).

Mathematical processing methods were used – r-Pearson's linear correlation to solve the problems (see Table 3).

Table 3

Indicators of correlation of emotional burnout and other characteristics of psychologists

Indicators	Emotional burnout
Anxiety	0,90****
Frustration	056****
Aggression	0,45****
Rigidity	029**

Note: **p ≤ 0,05 ; ****p ≤ 0,001

According to the results of the study, the main factors of emotional burnout of practical psychologists may be: anxiety; frustration; aggressiveness; rigidity. The presence of at least one of these indicators is a risk factor for the emergence of emotional burnout in practical psychologists. The complex of these indicators leads to emotional burnout, which has been proven during the mathematical processing.

Psychocorrective program developed for practical psychologists to reduce the high level of emotional burnout by means of correctional and prophylactic methods: games, relaxation exercises, training, etc. [6; 8; 11; 12].

I.V. Ushakova considers the most effective means of preventing and overcoming the emotional burnout by introduction of supervision [19, p. 172–190] into the structure of the activity of the helping professions workers. The supervision can be considered as a sys-

tem of professional support of specialists working in the field of "human-human". It is known that a person who chooses a profession aimed at helping other people should understand and be able to work with his own problems, and also should periodically seek help from his colleagues. A complete understanding of any process requires the presence, participation of another professional; otherwise the specialist falls into a circle of his own thoughts and feelings that can lead to a nervous breakdown or serious mental disorder. Therefore, regular monitoring of stress is important for supervisor relationships. The supervisor must be prepared to openly and honestly work on this problem, have a debriefing technique.

Conclusions. Thus, the study showed that there were significant differences in the manifestation of emotional burnout in practical psychologists of different groups. Pearson coefficients were also found, which at a moderate and strong level are characteristic of psychologists in different situations. And which allow the special work to overcome and prevent emotional burnout from professionals.

References:

1. Акиндинова И.А., Баканова А.А. Эмоциональное выгорание в профессиональной деятельности педагога : проявления и профилактика. *Педагогические вести.* 2003. № 5. С. 34–42.
2. Андрух І.В. Фактори, що впливають на формування феномену «емоційного вигоряння». *Проблеми екстремальної та кризової психології* : збірник наукових праць. Вип. 12. частина 1. Харків. : НУЦЗУ, 2012. С. 22–29.
3. Арутюнов А.В. Изучение синдрома эмоционального выгорания у врачей-стоматологов и методы его профилактики : дис. канд. мед. наук. Москва : 2004. 165 с.
4. Изучение психологического содержания синдрома выгорания. Московского университета. Серия 14. «Психология». 1995. № 1. С. 54–64.
5. Бойко В.В. Синдром «эмоционального выгорания» в профессиональном общении. Санкт-Петербург : Питер, 1999. 105 с.
6. Бондаренко А.Ф. Личностное и профессиональное самоопределение отечественного психолога-практика. *МПЖ.* 1993. № 1. С. 63–77.
7. Водопьянова Н.Е. Синдром психического выгорания в коммуникативных профессиях. *Психология здоровья.* 2000. 463 с.
8. Взаимосвязь личностного развития и профессионального становления студентов-психологов. *Психологический журнал.* 2002. № 6. С. 51–59.
9. Дацунова С. Подолання синдрому емоційного вигорання. *Психолог.* 2009. № 1. С. 9–11.
10. Лось О.Н. Теоретические основы изучения синдрома выгорания. *Актуальні проблеми практичної психології* : збірник наукових праць. Частина 1. Херсон : ПП. Вишемирський В.С., 2008. С. 225–228.
11. Мартинюк І.А. Тренінгова програма розвитку професійних якостей психолога, визначальних для роботи в початковій школі. *Практична психологія та соціальна робота.* № 11. 2004. С. 56–59.
12. Мусатенко Н. Профілактика професійного згорання. Психолог. 2008. № 40. С. 11–12.
13. Наумчик Н.В. К вопросу о личностных предпосылках непрофессионализма в практической психологии. *Практична психологія та соціальна робота.* № 1. 2002. С. 57–58.
14. Орел В.Е. Феномен «выгорания» в зарубежной психологии: эмпирические исследования и перспективы. *Психологический журнал.* 2001. № 22. С. 57–69.
15. Пов'якель Н.І. Теоретичне обґрунтування моделі особистості практичного психолога. *Психологія* : зб. наук, праць. Вип. 3, 1998. 156 с.
16. Робертс Г.А. Профилактика выгорания. *Обзор профессиональной психиатрии.* 1998. № 1. С. 36–48.
17. Рогинская Т.И. Синдром выгорания в социальных профессиях. *Психологический журнал.* 2002. № 23. С. 67–78.
18. Трунов Д.Г. «Синдром сгорания». Позитивный подход к проблеме. *Журнал практического психолога.* 1998. № 5. С. 84–95.
19. Ушакова І.В. Супервізія : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. 228 с.
20. Форманюк Т.В. Синдром «эмоционального сгорания» как показатель профессиональной дезадаптации учителя. *Вопросы психологии.* 1994. № 6. С. 81–88.

Астремська І. В. Емоційне вигорання як сучасна проблема практичних психологів в системі освіти

У статті розглянуто проблему емоційного вигорання практичних психологів як різновид професійної деформації.

Вивчено особливості (рівні та симптоми) емоційного вигорання різних груп психологів.

Визначено кореляційні взаємозв'язки зазначеного феномену з таким емоційними станами як тривожність, фрустрація, агресивність, ригідність.

Результати дослідження практичних психологів показали, що 10% працівників мають емоційне вигорання, яке активно проявляється в їх сімейних стосунках, ставленні до колективу та трудової діяльності. Такий працівник нехтує своїми службовими обов'язками, намагається уникнути завдань, ігнорує прохання колег, не хоче допомогти школярам та іншим особам, що потребують допомоги у вирішенні їх проблем чи надає неякісну допомогу свідомо.

Емоційне вигорання на стадії формування було виявлено у 22% досліджуваних практичних психологів. Цей показник говорить про те, що вираженість емоційного вигорання залежить від 2-3 домінуючих симптомів у стадії його протікання. Ці симптому можуть залежати від самої професійної діяльності чи тих обставин, в яких людина перебуває у момент експерименту. Наявність такого відсотка не гарантує, що працівник з цим показником стане емоційно вигорівшим, однак ми й не можемо гарантувати, що за відсутності факторів, які викликали ці реакції, людина стане психологічно здоровою.

Стадія напруження найменш поширена серед практичних психологів ($X_{сер.}$=1,6 бал). На цьому етапі нервова напруга є передвісником і «запускає» механізм формування емоційного вигорання. Напруга має динамічний характер, обумовлений виснажливою постійністю або посиленням психотравмувальних чинників. Резистенція ($X_{сер.}$=1,9 бал) – стадія емоційного вигорання, в якій опір наростаючому стресу починається з моменту появи тривожної напруги. Це природно: людина усвідомлено або несвідомо прагне до психологічного комфорту, знизити тиск зовнішніх обставин за допомогою наявних у його розпорядженні засобів. Виснаження ($X_{сер.}$=1,7 бал) займає серединне місце; виснаженість характеризується більш-менш вираженим падінням загального енергетичного тонусу та ослабленням нервової системи. Емоційний захист у формі «вигорання» стає невіддільним атрибутом особистості.

Доведено, що основними чинниками емоційного вигорання практичних психологів можуть виступати тривожність, фрустрація, агресивність, ригідність. Наявність хоч одного з цих показників є фактором ризику для виникнення емоційного вигорання у практичних психологів. Комплекс цих показників призводить до емоційного вигорання.

Наголошено на необхідності використання для практичних психологів психокорекційних програм зі зниження високого рівня емоційного вигорання за допомогою корекційно-профілактичних методів, таких як: ігри, релаксаційні вправи, тренінг тощо. Особливу увагу приділено необхідності застосування супервізії.

Ключові слова: *емоційне виснаження, професійна деформація, емоційні стани, психолог, професіонал, дезадаптація, деструкція, супервізор.*

УДК 159.922.73-055.25:159.922.1:618.17-008.8
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.3-1.23

А. А. Гришко
доцент, доцент кафедри психології
гуманітарного факультету
Національний аерокосмічний університет імені М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»

ЗНАЧУЩІСТЬ БАТЬКІВСЬКИХ ФІГУР ДЛЯ ДІВЧАТ-ПІДЛІТКІВ ІЗ ПОРУШЕННЯМИ МЕНСТРУАЛЬНОЇ ФУНКЦІЇ

Чисельні дослідницькі роботи вказують на високу поширеність серед дівчат-підлітків порушень менструальної функції. Однак питання, що стосуються патогенезу, діагностики та лікування даних захворювань залишаються невирішеними. Між тим, в процесі статевого дозрівання наростає виборча чутливість репродуктивної системи до психологічних факторів. Існують вказівки щодо значного впливу дитячо-батьківських відносин на репродуктивне здоров'я підлітків.

Метою дослідження став аналіз значущості батьківських фігур для дівчат-підлітків з порушеннями менструальної функції.

Методи, що використовувались у дослідженні – ACL-шкала A.B. Heilbrun для виявлення взаємозв'язку М/Ф утворень дівчат та їх батьків, методика семантичного диференціала для виявлення конотативного значення фігур матері й батька у всіх дослідницьких групах дівчат. При обробці даних застосовувався кореляційний аналіз з використанням т-критерію Кендалла.

У дослідженні взяли участь 287 дівчат-підлітків: дівчата з порушеннями менструальної функції – 187 осіб та соматично здорові дівчата як група контролю – 100 чоловік.

За результатами дослідження було виявлено порушення взаємодії у системі батьки – дитина, зокрема трапляється патогенний процес ідентифікації дівчат-підлітків, які страждають на порушення менструальної функції, з батьками. Так в обох групах, в результаті домінантної позиції матері, відбувається ефект відкидання батька, що значно ускладнює ідентифікацію дівчини з матір'ю як з ідеал-образом жінки. В загалі, образи батьків у дівчат носять досить суперечливий характер де любов межує з ненавистю та почуттям «поглинання».

Результати дослідження вказують на те, що особливості ідентифікації дитини з батьками, якість їх відносин стає серйозною прогностичною ознакою психосоматичного функціонування і розвитку особистості підлітка. Було висунуто припущення про наявність у дівчат з порушеннями менструальної функції патогенетичної, предиспонуючої ролі фактора сім'ї у виникненні як порушень статево-рольового розвитку, так і менструальної функції зокрема.

Ключові слова: *підлітковий вік, вторинна олігоменорея, пубертатні кровотечі, сімейний простір, статево-рольова ідентичність, патогенні чинники.*

Постановка проблеми. В останні десятиліття різко зросла значущість проблеми охорони репродуктивного здоров'я дітей та підлітків, профілактики та лікування гінекологічних захворювань в дитячому віці. Левенець С.О зазначає: «Одними з досить поширених форм гінекологічної патології у дівчат-підлітків стають пубертатні кровотечі та вторинна олігоменорея, які у структурі гінекологічної захворюваності підлітків складають 61–63%. Причому число випадків подібної патології неухильно зростає, що негативно позначається на загальному репродуктивному здоров'ї дівчат-підлітків» [1, с. 21].

Етіологічні чинники, що сприяють виникненню пубертатних кровотеч та вторинної олігоменореї (далі – ПК та ВОМ), надзвичайно різноманітні. У літературі можна зустріти вказівки на те, що несприятливий перебіг антенатального періоду розвитку може призвести до схильності організму дівчат як до деяких ендокринопатій, так і до розвитку низки порушень менструальної функції. На думку гінекологів, причинами виникнення останніх можуть також ставати серйозні зміни в житті дівчат – гострий стрес, зміна місця або способу життя; а, за зауваженням Радзинского В.Е. «<…> можуть бути і запальні процеси в органах малого таза внаслідок хронічних інфекцій» [2, с. 43]. Слід зазначити, що багато авторів повідомляють про значну роль психогенних чинників у ґенезі ПК й ВОМ. Нагорна А.М. стверджує: «<…> вони визначають роботу однієї із кординальних біологічних функцій – репродуктивної» [3, с. 18].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Роботи низки дослідників, у тому числі Исаева Д.М. показують, що «<…> в процесі статевого дозрівання наростає виборча чутливість репродуктивної системи до психологічних чинників» [4, с. 237]. Одним з таких є чинник родини – відсутність гармонії в сімейних відносинах, невірні стилі виховання, сімейні конфлікти, смерть одного

© Гришко А. А., 2019

з батьків і так далі. Малкіної-Пих И.Г. зазначає: «Якість відносин батьки/діти є головною прогностичною ознакою психосоматичного функціонування і розвитку особистості дитини» [5, с. 438]. За зауваженням Яковлевої А.В.: «Особливості дитячо-батьківських відносин є базою, основою для формування здорової статеворольової ідентичності та особистості загалом» [6, с. 142]. Так, ідентифікація під час розвитку з матір'ю й батьком має різне значення для формування статевої ідентичності дівчини. Успішна ідентифікація дівчини з матір'ю дозволяє їй інтегрувати реальні та ідеальні уявлення про мужність і жіночність. Успішна ідентифікація з батьком дає дівчині можливість придбати риси мужності, які безконфліктно співіснують з рисами жіночності в структурі статевої ідентичності.

Исаев Д.М. (як і багато інших авторів) стверджує: «Найбільший вплив на загальний і психосексуальний розвиток дитини має матір [4, с. 241]. Тісний контакт з матір'ю надзвичайно необхідний дитині у віці від 6-7 місяців до 3 років. Процес формування прихильності до матері є запорукою нормального психічного розвитку дитини, основою адекватних взаємодій з оточуючими. Після цього дитина звертається до батька – тільки поруч з ним дитина вперше пізнає кордони – власні та інших людей; саме батько є провідником дитини в соціум, забезпечує почуття захищеності й надійності, вкоріненості й безпеки. Далі дівчина знову повертається до матері, щоб стати такою як вона та бути коханою таким як батько. За зауваженням Варги А.Я. тільки батьки тієї ж статі можуть виступати як «<…> необхідна та найбільш доступна модель навчання відповідної статі поведінки» [7, с. 112].

У зв'язку зі сказаним вище виникає закономірне питання про значущість та наповненість батьківських фігур у дівчат-підлітків, а також розгляд цих даних з позицій їх можливого впливу на виникнення порушень гінекологічної сфери. Можливий вплив структури, особливостей життєдіяльності батьківської сім'ї на формування і супровід розладів репродуктивної функції на сьогоднішній день вивчено недостатньою мірою. Тож необхідність вивчення чинника сім'ї як можливо предиспонуючого до виникнення порушень менструальної функції у дівчат-підлітків, зокрема ВОМ та ПК стає актуальним питанням.

Мета статті. Проаналізувати значущість батьківських фігур для дівчат-підлітків з порушеннями менструальної функції (в порівнянні із здоровою групою дівчат) як можливий внутрішній вплив на розвиток та перебіг захворювання.

Методи дослідження. ACL-шкала A.B. Heilbrun для виявлення взаємозв'язку М/Ф утворень дівчат та їх батьків, методика семантичного диференціала для виявлення конотативного значення фігур матері й батька у всіх дослідницьких групах дівчат. Під час обробки даних застосовувався кореляційний аналіз з використанням т-критерію Кендалла.

Опис вибірки. Дослідження проводилося на базі гінекологічного відділення Українського Науково-дослідного інституту охорони здоров'я дітей і підлітків, а також загальноосвітніх шкіл м. Харкова. У дослідженні взяли участь дівчата, які страждають ВОМ, ПК і контрольна група здорових дівчат (далі КГ). Дівчата-підлітки були розділені на дві вікові групи: 13–14,5 і 15–17 років. Загальна кількість дівчат-підлітків склала 287 осіб.

Виклад основного матеріалу. Використовуючи статеворольову шкалу A.B. Heilbrun, досліджувані дівчата оцінили вираженість чоловічих і жіночих якостей щодо реального образу себе (Я), ідеального образу себе (Яід) та батьківських фігур (мати й батько). Далі між зазначеними конструктами були виявлені кореляційні зв'язки, які показують ступінь близькості батьківських фігур до власного образу Я.

У таблицях 1–3 представлені розрахунки та значення коефіцієнтів кореляції, які відображають взаємозв'язки образу себе (реального Я і Я-ідеального) у дівчат-підлітків з трьох дослідницьких груп.

Згідно з таблицею 1 молодша група дівчат, які страждають на ПК, має значну позитивну кореляцію між всіма зазначеними конструктами.

Це може свідчити про те, що дівчата не диференціюють для себе значущість мужності та жіночності батьків, ідентифікуючи себе з обома батьками та з маскулінними та з фемінінними показниками. Таким чином, для дівчат цієї вікової категорії батьки є просто близькими людьми «неподіль-

Таблиця 1

Ступінь близькості образу себе з батьківськими фігурами у дівчат-підлітків, які страждають на ПК

Показники М/Ф	Рівень зв'язку, τ				
	Я/Яід	Я/Мати	Я/Батько	Яід/Мати	Яід/Батько
Вікова група 13-14,5 років					
М	0,51**	0,38**	0,21*	0,21*	0,36**
Ф	0,25**	0,47**	0,27**	0,42**	0,22*
Вікова група 15-17 років					
М	0,76**	0, 29**	-0,11	0,29**	0,27**
Ф	0,17	-0,18	0,27**	0,29**	0,41**

Примітка: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$; τ – коефіцієнт кореляції Кенделла; Я – реальний образ себе; Яід – ідеальний образ-Я

ними» на «жінку» й «чоловіка». Така ж тенденція спостерігається і в КГ (див. Таблицю 2). Очевидно, це пов'язано зі ще нерозщепленою єдністю М/Ф утворень у структурі особистості молодших підлітків – наявністю континуально-ад'юнктивної статево-рольової моделі, незрілої, але такої, що відповідає нормі у віці 13–14,5 років [8, с. 39]. У другій віковій групі залишається позитивний зв'язок Я-ідеалу дівчат з батьківськими утвореннями М і Ф, але на рівні Я-концепції у дівчат спостерігаються значно позитивний зв'язок з М показниками матері та Ф показниками батька. Тобто ми спостерігаємо інверсію ідентичності у цих дівчат: їх маскулінність спирається на матернальну ідентичність, а фемінінність на патернальну. Я-ідеал, на цім, значно пов'язаний з образом-Я за М показниками. Цей феномен можна охарактеризувати як двоїсту реверсивну ідентичність. Ідентифікації такого плану можливі в сім'ях, де батько слабкий, або ж холодний і дистанційований.

Розглянемо особливості зв'язку образу себе з батьківськими фігурами дівчат з КГ.

Таблиця 2 демонструє наявність прямого (Фід – Фя; Мід – Мя) та перехресного (Фід – Мя; Мід – Фя) контролю реальних утворень М, Ф ідеальними утвореннями. У жодній з груп дівчат, що мають гінекологічну патологію, такого зв'язку не спостерігається. Як зауважив О.С. Кочарян [8, с. 43], даний факт вказує на інтегруючу роль ідеал-утворень, які міцно вкорінені у статево-рольовій структурі та мають значущий позитивний зв'язок як з Я-утвореннями, так і з батьківськими М, Ф утвореннями. Таким чином, ідеал-утворення у КГ дівчат стають стрижневими, такими, що визначають структуру особистості. На рівні статеворольової Я-концепції спостерігаємо, що фемінінність дівчат спирається на матернальную ідентичність, а маскулінність на патернальну ідентичність. Ця обставина свідчить про гармонійне становлення статеворольової ідентичності, коли дівчина успішно ідентифікується з матір'ю та безконфліктно набуває рис мужності (під час ідентифікації з батьком). Далі представлені дані групи дівчат з ВОМ.

Згідно з даними, наведеними у таблиці 3, молодші підлітки з ВОМ ідентифікують себе з обома батьками за М, Ф показникам, що було відзначено і в інших групах дівчат. Але водночас Яід має позитивний взаємозв'язок за маскулінністю з образом Я і материнською фігурою, а за фемінінністю з батьком, що ставить останнього у позицію «слабкого». Таким чином, у дівчат образ Я, ідеальні устремління і материнська фігура пов'язані з силою, ініціативністю, мужністю. У другій віковій групі також спостерігається позитивний зв'язок образу Я і Я ідеального за маскулінності, а також матернальна статеворольова ідентичність. Таким чином, мати представлена як домінантна, а батько слабкий. Відповідно, риси мужності дівчинка набуває під час ідентифікації з матір'ю, а не з батьком. Очевидно, що має місце розрив зв'язку між матір'ю і батьком. Це, зі свого боку, значно ускладнює ідентифікацію дівчини з матір'ю як з ідеал-образом жінки.

Н. Ейніш, К. Ельячефф [9, с. 126] описують два основних способи поведінки дівчат за домінантної/владної матері (на цім, за зауваженням авторів, владність може проявлятися і в гіперопіці, і в м'якому, але постійному контролі): 1) *злиття з матір'ю* – як свідоме чи несвідоме ототожнення,

Таблиця 2

Ступінь близькості образу себе з батьківськими фігурами у дівчат-підлітків КГ

Вікова група 13–14,5 років					
Показники М/Ф	Рівень зв'язку, τ				
	Я/Яід	Я/Мати	Я/Батько	Яід/Мати	Яід/Батько
М	0,45**	0,55**	0,64**	0,59**	0,55**
Ф	0,31**	0,37**	0,47**	0,32**	0,34**
Вікова група 15–17 років					
М	0,56**	0,12	0,25**	0,21*	0,27**
Ф	0,57**	0,39**	0,15	0,46**	0,21*

Примітка: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$; τ – коефіцієнт кореляції Кенделла; Я – реальний образ себе; Яід – ідеальний образ-Я

Таблиця 3

Ступінь близькості образу себе з батьківськими фігурами у дівчат-підлітків, які страждають на ВОМ

Вікова група 13–14,5 років					
Показники М/Ф	Рівень зв'язку, τ				
	Я/Яід	Я/Мати	Я/Батько	Яід/Мати	Яід/Батько
М	0,55**	0,67**	0,33**	0,23*	0,18
Ф	0,19	0,36**	0,87**	0,18	0,33**
Вікова група 15–17 років					
М	0,46**	0,34**	0,18	0,32**	0,15
Ф	0,20	0,29**	0,07	0,44**	0,09

Примітка: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$; τ – коефіцієнт кореляції Кенделла; Я – реальний образ себе; Яід – ідеальний образ-Я

слухняність, залежність від її установок і очікувань; 2) *протистояння* – боротьба за свою автономію і протест проти матері, ворожість до неї. Але і в першому, і в другому випадку донька залишається залежною.

Вище зазначалося, що у дівчат з ВОМ найвищий з усіх груп відсоток неповних сімей, які проживають без батька. Також було висунуто припущення, що батько відкидається сім'єю і дівчиною зокрема. Аналіз значущості батьківських фігур для дівчат, особливості їх статеворольової ідентичності підкріплює це припущення. Як зауважив О.С. Кочарян, дівчина, яка зростає без батька, повністю поглинається психологічним полем матері і не навчається диссоціюватися від неї, від її проблем та емоційних станів [8, с. 91]. Психоаналітична традиція вказує на те, що розвиток дівчини рухається від прихильності до матері у напряму ідеалізації батька. За відсутності батька такого руху не відбувається, оскільки орієнтири руху втрачені. І виявляється, що дитина не в змозі подолати вплив психічного поля матері. Навіть коли батько лає свою дружину, він тим самим сприяє сепарації дітей від психологічного поля матері, оскільки дозволяє поглянути на те, що відбувається під іншим кутом зору, змушуючи задуматися, а чи дійсно справа йде так, як каже мати [7, с. 89]. Сказане вище дозволяє зробити висновок, що у неповних сім'ях часто відбувається формування надзалежності між матір'ю і дитиною. Діти у таких сім'ях погано справляються з побудовою власного «Образу-Я». Як зауважив Н. Чодороу «... для цього необхідний об'єктивний процес сепарації-індивідуації у відносинах з матір'ю» [7, с. 84].

Також в роботі було здійснено визначення конотативного значення (несвідомого змістовного і емоційного наповнення) батьківських фігур. З цією метою була виконана така процедура: дівчатам були запропоновані такі конструкти: Мати, Батько, Любов, Ненависть, Радість, Гнів, Страх, які вони оцінили за методикою семантичного диференціала. Далі за середнім значенням, який отримав кожен конструкт в групі, були обчислені кореляційні зв'язки. Таким чином, ми можемо встановити з якими емоційно значущими почуттями і переживаннями асоціюються материнська та батьківська фігури. У нижче наведених таблицях (4-6) відображені дані щодо виявлених зв'язків.

Для наочності значущі зв'язки представлені у рисуночному вигляді (рис. 1).

Таблиця 4 та рисунок 1 в першій віковій групі дівчат з ПК демонструє значний рівень зв'язку батьківських фігур з «Любов'ю». Водночас з батьком пов'язана і емоція «Радості». Але водночас і мати, і батько позитивно корелюють у дівчат з «Гнівом». У другій віковій групі залишається значно позитивний зв'язок з «Любов'ю» та «Гнівом». Але місце

Таблиця 4

Конотативні значення батьківських фігур у дівчат-підлітків, які страждають на ПК

Батьківські фігури	Позитивне конотативне значення		Негативне конотативне значення		
	Любов	Радість	Ненависть	Гнів	Страх
	Рівень зв'язку (τ) у віковій групі 13–14,5 років				
Мати	0,28**	0,18	0,13	0,21*	0,09
Батько	0,21*	0,23*	0,20	0,35**	0,17
	Рівень зв'язку (τ) у віковій групі 15–17 років				
Мати	0,33**	0,17	0,18	0,38**	0,12
Батько	0,25**	0,19	0,29**	0,35**	0,08

Примітка: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$; τ – коефіцієнт кореляції Кенделла

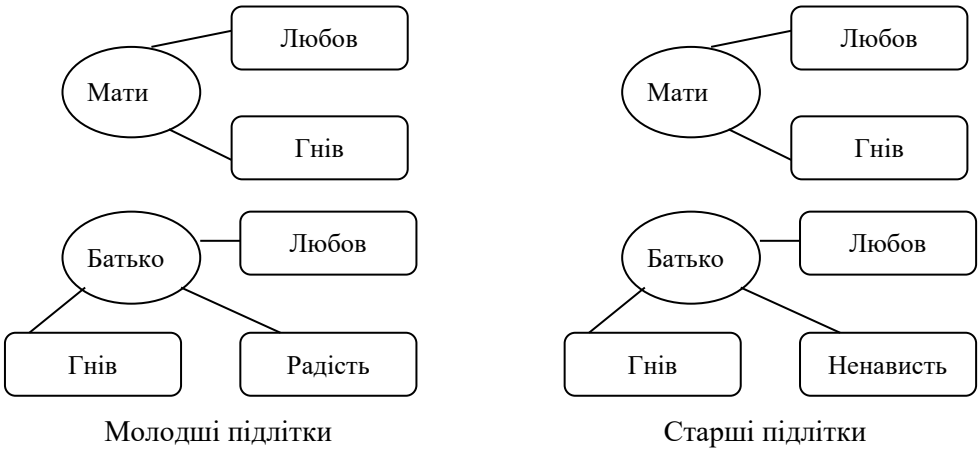

Рис. 1. Конотативне значення батьківських фігур у дівчат-підлітків з ПК

«Радості», пов'язаної з батьком у молодшій групі, займає «Ненависть». Інакше кажучи, дівчата з ПК відчувають суперечливі почуття щодо батьків. Але до батька водночас існує особливе ставлення – виражена любов до батька, очевидно у результаті травматичних відносин з ним, межує з ненавистю. Саме цим можна пояснити наявність в цій групі дівчат двоїстої реверсивної ідентичності. Так, дівчата з ПК, які є «глибинно» маскулінні ідентифікуються з М-характеристиками матері (образ якої не настільки травматичний, як батьківський) і Ф-характеристиками батька (його приймаючою частиною).

У відповідності з таблицею 5 та рисунком 2 у дівчат першої вікової групи, які страждають на ВОМ, відзначається значуща кореляція батьківських фігур з конструктом «Любов».

Мати також пов'язана з почуттям «Радості». Але одночасно спостерігається і зв'язок батьківських фігур з негативними емоціями – матері зі «Страхом», а батька з «Гнівом». Можна зробити висновок про наявність у дівчат амбівалентних почуттів щодо батьків. Але якщо з батьком зазначена амбівалентність не настільки виражена (дівчина любить, але гнівається), то щодо матері дівчата відчувають почуття глибокі, яскраво виражені та несумісні (дівчина любить, радіє й боїться матері). Мати виступає домінантною фігурою у сприйнятті дівчат з ВОМ. У другій віковій групі тенденція посилюється: в відносинах з матір'ю у дівчат втрачається «Радість», але додається «Гнів». Ймовірно він пов'язаний з усвідомленням причин «Страху», захистом від можливості бути «поглиненою» домінантною матір'ю, боротьбою за особисту автономність.

Що стосується батька, то конфлікт почуттів «люблю-гніваюся» відходить, і фігура батька взагалі не конотована емоційними значеннями. Швидше за все, дівчата просто винесли його за рамки значущих фігур в родині або відносини з ним трансформувалися з амбівалентних у холодні й дистанційні. Так дівчата залишаються в неадекватній, але тісній зв'язці з матір'ю.

Згідно з таблицею 6 та рисунком 3, в обох групах здорових дівчат спостерігається значуща кореляція батьківських фігур з такими позитивними емоціями як «Любов» і «Радість». У першій віковій групі відзначений зв'язок батька з емоцією «Страху», що, ймовірно, пов'язано з домінантною позицією батька у сімейній системі і може свідчити про патріархальну модель сім'ї. Для європейської культури це є нормою. Навіть більше, така позиція батька сприяє більш адекватній статеворольовій ідентифікації дівчини з матір'ю. О.С. Кочарян у своїх дослідженнях [8, с. 47] зазначав, що «<...> у психічно здорових жінок позитивне ставлення

Таблиця 5

Конотативні значення батьківських фігур у дівчат-підлітків, які страждають на ВОМ

Батьківські фігури	Позитивне конотативне значення		Негативне конотативне значення		
	Любов	Радість	Ненависть	Гнів	Страх
	Рівень зв'язку (τ) у віковій групі 13–14,5 років				
Мати	0,33**	0,28**	0,18	0,20	0,23**
Батько	0,25**	0,19	0,14	0,35**	0,10
	Рівень зв'язку (τ) у віковій групі 15–17 років				
Мати	0,28**	0,20	0,19	0,36**	0,24**
Батько	0,20	0,08	0,16	0,12	0,14

Примітка: * – p ≤ 0,05; ** – p ≤ 0,01; τ – коефіцієнт кореляції Кенделла

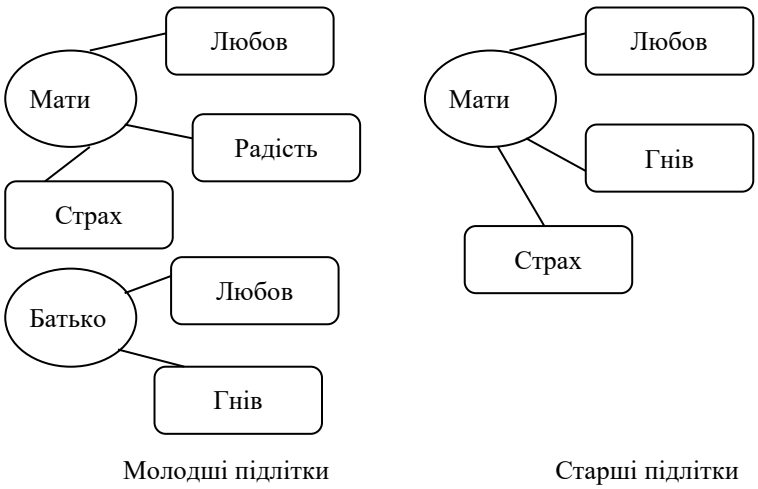

Рис. 2. Конотативне значення батьківських фігур у дівчат-підлітків з ВОМ

Таблиця 6

Конотативні значення батьківських фігур у дівчат-підлітків КГ

Батьківські фігури	Позитивне конотативне значення		Негативне конотативне значення		
	Любов	Радість	Ненависть	Гнів	Страх
	Рівень зв'язку (τ) у віковій групі 13–14,5 років				
Мати	0,42**	0,38**	0,03	0,18	-0,09
Батько	0,26**	0,24**	0,11	0,15	0,21*
	Рівень зв'язку (τ) у віковій групі 15–17 років				
Мати	0,33**	0,32**	0,09	0,20	0,18
Батько	0,24**	0,21*	0,05	0,11	0,10

Примітка: * – p ≤ 0,05; ** – p ≤ 0,01; τ – коефіцієнт кореляції Кенделла

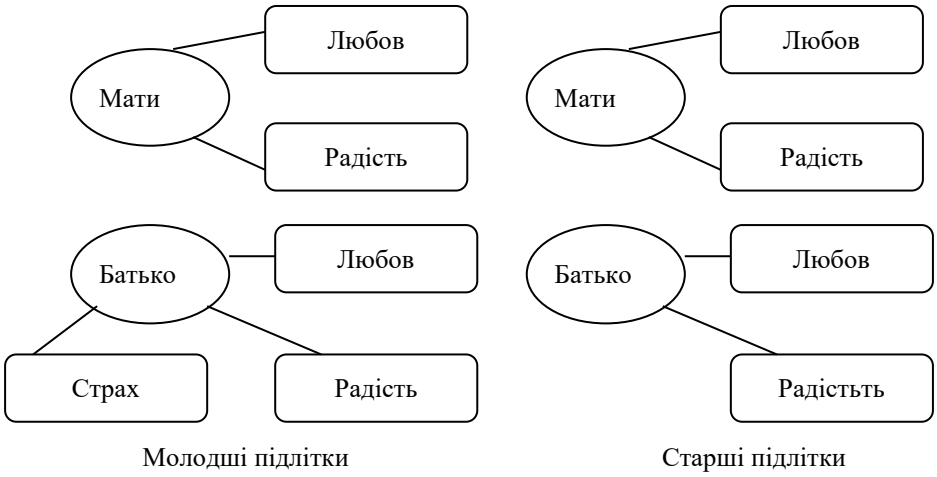

Рис. 3. Конотативне значення батьківських фігур у дівчат КГ

до матері значно вище, ніж до батька». В інших випадках виявляється порушення структури відносин, і, насамперед, страждають відносини з матір'ю, що спостерігається в групах дівчат-підлітків з порушеннями менструальної функції.

Висновки та пропозиції. Аналіз отриманих даних дозволяє припускати наявність у хворих дівчат патогенетичної та/або предиспонуючої ролі чинника сім'ї у виникненні таких порушень менструальної функції як ПК і ВОМ. Підводячи підсумки за викладеними вище даними слід зазначити, що:

1) в результаті порушення взаємодії у системі батьки-дитина страждає процес ідентифікації дівчат-підлітків з порушеннями менструальної функції з батьками, а саме:

а) у другій віковій групі дівчат з ПК відзначена двоїста реверсивна ідентичність, тобто матернальна ідентичність за маскулінністю і патернальна за фемінінністю, коли батько представлений слабким, або ж холодним та дистанційованим;

б) у другій віковій групі дівчат з ВОМ відзначена матернальна статеворольова ідентичність, де мати представлена домінантною, а батько слабким, і риси мужності дівчина набуває під час ідентифікації з матір'ю, в результаті чого пригнічується її жіноче начало;

2) образи батьків у дівчат носять суперечливий характер:

а) в групі з ПК в результаті травматичних відносин з батьком любов до нього межує з ненавистю;

б) в групі з ВОМ більш проблематичними є відносини з матір'ю – фігурою, яка «поглинає» і домінує;

3) в обох групах, в результаті домінантної позиції матері, має місце ефект відкидання батька, що значно ускладнює ідентифікацію дівчини з матір'ю як з ідеал-образом жінки.

Слід також зазначити, що будь-яке зближення з одним з батьків, яке шкодить відносинам з іншим, виявляється проблемним з точки зору статеворольового і, як наслідок, психосексуального розвитку.

Говорячи про складнощі у первинної соціалізації, яка відбувається в батьківській родині, слід враховувати, що батьки передають дітям певний тип поведінки, створюють свого роду рамки, згідно з якими дитина повинна рухатися і розвиватися. Такі поведінкові й ціннісні обмеження можна назвати сценарієм життя, який змушує дитину несвідомо реалізовувати закладену батьками програму поведінки, задовольняти їх, а не свої бажання. У зв'язку з цим будь-яка хвороба може бути реакцією на заданий батьківський план життя, а може ставати і «хорошим» стабілізатором, що забезпечує життєдіяльність сім'ї загалом.

Література:

1. Левенець С.О. Роль сімейного лікаря в виявленні і профілактиці порушень менструальної функції у дівчаток. *Східноєвропейський журнал внутрішньої та сімейної медицини* (Профілактика, діагностика та лікування в практиці сімейного лікаря : матеріали всеукраїнської наук.-практ. конф. м. Харків), 2016. № 1. С. 19–20.
2. Радзинский В.Е., Хамошина М.Б. Девушки-подростки : современные тенденции формирования репродуктивного потенциала. *Сибирский медицинский журнал*, 2010. Том 25. № 4. Выпуск 2. С. 43–51.
3. Нагорна А.М., Беспалько В.В. Репродуктивне здоров'я та статеве виховання молоді : монографія. Київ : Вид-во Європ. ун-ту, 2004. 407 с.
4. Исаев Д.М. Психосоматические расстройства у детей : руководство для врачей. СПб.: Издательство «Питер», 2000. 512 с.
5. Малкина-Пых И.Г. Семейная терапия : Справочник практического психолога. Москва : Эксмо, 2005. 992 с.
6. Яковлева А.В. Полоролевая идентификация и механизмы психологических защит у старших подростков. *Системная психология и социология : Всероссийское периодическое издание научно-практический журнал.* Москва : МГПУ, 2013. № 7 (I). С. 140–143.
7. Варга А.Я. Системная семейная психотерапия: краткий лекционный курс. СПб.: Речь, 2001. 144 с.
8. Кочарян А.С. Личность и половая роль. Харьков : «Основа», 1996. 127 с.
9. Эльячефф К., Эйниш Н. Дочки-матери : 3-й лишний? Москва : Институт Общегуманитарных исследований, 2008. 448 с.

Gryshko A. A. The importance of parental figures for adolescent girls with menstrual dysfunction

Numerous researches indicate high prevalence of menstrual disorders among adolescent girls. However, issues related to the pathogenesis, diagnosis and treatment of these diseases remain unresolved. Meanwhile, in the process of puberty, the selective sensitivity of the reproductive system to psychological factors increases. There are indications about the significant impact of child-parent relationships on reproductive health of adolescents.

The aim of the study was to analyze the significance of parental figures for adolescent girls with menstrual dysfunction.

The methods used in the study were the ACL scale of A.B. Heilbrun to identify the relationship between M/F formations of girls and their parents, a semantic differential technique to identify the connotative value of maternal and paternal figures in all research groups of girls. Correlation analysis was applied to data processing using Kendall's τ criterion.

The study involved 287 adolescent girls: girls with menstrual dysfunction – 187 people and somatically healthy girls as a control group – 100 people.

According to the results of the study, it was revealed that there was a disturbance of interaction in the system of parents-children, in particular, there is a process of pathogens identification of teenage girls suffering from menstrual dysfunction with their parents. Thus, in both groups, as a result of the dominant position of the mother, there is an effect of rejection of the father, which significantly complicates the identification of the girl with the mother as the ideal image of the woman. In general, the images of parents in girls are very contradictory, where love borders on hatred and a sense of "absorption".

The results of the research indicate that the peculiarities of the child's identification with parents and the quality of their relationships become a serious prognostic sign of psychosomatic functioning and personality development of the teenager. It has been suggested that girls with menstrual dysfunction and pathogenetic, predisptive role of family factor in the occurrence of both disorders of sexual development and menstrual function in particular.

Key words: *adolescent age, secondary oligomenorrhea, pubertal hemorrhages, family space, gender identity, pathogenic factors.*

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

УДК 316.6: 373.31
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.3-1.24

О. В. Карапетрова
кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології
Бердянський державний педагогічний університет

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ КЕРІВНИК – ДИТИНА В КОЛЕКТИВІ ПОЗАШКІЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ

У статті доведено актуальність проблеми усвідомлення суспільством ролі позашкільних закладів освіти збільшення кількості яких, останнім часом зумовлено модернізацією системи освіти в Україні, в якій позашкільним навчальним закладам відводиться не останнє місце. Проаналізовано наукову літературу з питання соціально-психологічних особливостей організації роботи позашкільних закладів освіти та визначено, що педагогічний процес відбувається на основі соціально-психологічної взаємодії, в якій найважливішу роль відіграють феномени співтворчості, емпатії, рефлексивної саморегуляції. Окреслено мету, завдання, та функції роботи творчих позашкільних закладів освіти які базуються на принципі індивідуалізації, добровільності, співтворчості єдності розвитку і саморозвитку, емоційної привабливості спілкування.

Розроблено програму емпіричного дослідження психологічних особливостей взаємодії керівник – дитина у колективі позашкільних навчальних закладів. Визначено критерії та схарактеризовано рівні прийняття дітей педагогом-творчим керівником. Представлено результати дослідження в яких висвітлено статистичні оцінки різниці між реальним і ідеальним учасником у керівників з різним типом взаємодії, результати розподілу керівників за рівнями прийняття, а також результати бесіди з представниками двох груп (високим та недостатнім рівнем прийняття), під час якої було створено психологічні портрети: «Реальний учасник», «Ідеальний учасник».

Зроблено висновок, що керівник з недостатнім рівнем прийняття, до дітей ставиться вимогливо, дисципліна в колективі для нього є запорукою успіху. Творчі досягнення колективу вважає головним результатом власної роботи, заради якого можна не зважати на деякі моральні цінності, слід розігрівати суперництво між дітьми й іноді не зважати на їх психологічний стан, керівник з достатнім рівнем прийняття свій колектив вважає другим життям, переживає, коли з колективу йде будь-яка дитина, стверджує, що діти мають особистісні якості та здібності, які тільки треба розвинути, і тоді дитина буде почувати себе комфортно, упевнений, що іноді дитина, яка не має успіхів у навчанні, має їх у діяльності, творчі досягнення він вважає необхідним результатом спільної діяльності, але розглядає її в контексті самореалізації особистості.

Ключові слова: *взаємодія, принципи роботи позашкільних колективів, функції управління, рівень прийняття, позашкільні заклади освіти.*

Постановка проблеми. Сучасна соціокультурна ситуація в Україні характеризується низкою негативних процесів, – втратою духовно-моральних орієнтирів, відчуженням від культури та мистецтва дітей, молоді, дорослих, істотним зменшенням фінансової забезпеченості установ культури, у тому числі й діяльності сучасних закладів позашкільної освіти. Збільшення кількості таких закладів, останнім часом, зумовлено модернізацією системи освіти в Україні, основною метою якої стало не тільки навчання, але і формування особистісних рис громадян нашої держави, пошук оптимальних шляхів розвитку дитини, виховання в них свідомого позитивного ставлення до світу й до самого себе [1, с. 211].

В нових умовах ринкових відносин, соціальних та економічних реформ, демократизації суспільства та гуманізації освіти підвищився попит дітей та їх батьків на додаткові освітні послуги, які можуть бути задоволені в результаті використання можливостей позашкільної освіти та виховання.

До позашкільних закладів освіти належать різноманітні клуби за інтересами наприклад клуб юних техніків, клуб юних моряків; різноманітні школи: музичні, спортивні, а, також центри дитячого і юнацької творчості які можуть поєднувати у своїй структурі роботу творчих колективів різної спрямованості (технічної, спортивної, краєзнавчої, зображувальної, еколого-натуралістичної та інші [2, с. 12].

© Карапетрова О. В., 2019

Створюючи для дітей «ситуацію успіху» (Л. Виготський), названі заклади допомагають дітям змінити свій статус, оскільки в процесі заняття різними видами діяльності, які дитина обрала самостійно відповідно до особистісних інтересів і потреб, вона вступає у рівноправний діалог з однолітками, педагогом. Дитина слабовстигаюча у школі, може досягти значних успіхів у творчій діяльності [3, с. 52; 4, с. 46].

Отже, принципом роботи позашкільних закладів освіти є індивідуалізація, добровільність, пріоритет виховання, співтворчість, єдність розвитку і саморозвитку, емоційна привабливість спілкування. В колективах цих закладів діти теж навчаються, але творчій справі за власним бажанням. Психолого-педагогічний процес в цих закладах вважається нерегламентованим. Він будується з урахуванням психічного стану і настрою дитини та залежить від конкретної ситуації.

Перед позашкільними закладами постають завдання: створення найбільш сприятливих умов для повноцінного самовираження дитини, задоволення духовних, моральних та інтелектуальних потреб особистості. через розвиток фізичної культури та спорту, опанування творчою діяльністю, різними видами мистецтва (хореографія, музика, театр, спів тощо) [5, с. 64].

Мета статті – висвітлення результатів емпіричного дослідження психологічних особливостей взаємодії керівник – дитина у колективі позашкільних закладів освіти.

Виклад основного матеріалу. Дитина розвивається в оточенні дорослих, діяльність яких має бути спрямованою на допомогу дітям в опануванні конструктивними формами самовираження та самоствердження. Така діяльність у різних умовах здійснюється по-різному; вона багатоманітна за змістом, характером, формами її організації. Але в будь-якому разі дорослий займає важливу позицію: він організує та структурує простір, у якому розвивається дитина. Незалежно від обмеженості цього простору, дитина входить до нього зі своєю діяльністю, у якій і формується її «Я», відбувається саморозвиток [5, с. 64].

Таким дорослим у колективі позашкільних закладах освіти є керівник, на якого покладено функції управління й організації діяльності в дитячому колективі. Прийняття кожної людини як особистості сприяє індивідуальному розвитку, розкутості, впевненості в собі. Нерідко дорослим важко зрозуміти дитину тільки тому, що вони сприймають її однобічно [6. с. 34].

Зважаючи на особливості організації роботи позашкільних колективів, його керівник виконує дві соціальні ролі: він є керівником дитячої групи та водночас педагогом, який повинен поступово навчити дитину діяльності.

Отже, педагог-творчий керівник у роботі поєднує керівництво процесом діяльності та педагогічну взаємодію з дітьми.

Ми припустили, що з допомогою з'ясування установок керівника, на поведінкові якості дитини, на відповідність дитини навчально-рольовим характеристикам, або направленість керівника на внутрішні, особистісні якості дитини, які не залежать від його навчально-рольових характеристик. Тобто за якостями, які цінить керівник в дітях-учасниках колективу, ми орієнтовно можемо віднести його до одного з рівнів ставлення.

У своєму дослідженні ми виходили з теоретичного припущення, що керівники, які цінують в учасниках адаптивну, рольову поведінку, виконання всіх вказівок, інструкцій, вимог і віддають перевагу, на неусвідомленому рівні, дисциплінованості, ретельності, успіху у творчій діяльності, не звертають увагу на особистість дитини, на перший план виносять дисциплінованість, досягнення у творчості, має рівень ставлення недостатнього прийняття дитини. Керівник орієнтований на рівень прийняття, цінить в дитині її позитивні особистісні якості – доброту, щирість та інші й віддає перевагу особистісним якостям дитини, приділяє увагу становленню позитивного «Я-образу» на занятті, не акцентує увагу на досягненнях дитини в діяльності, для нього творчі досягнення колективу стоять на другому місті, психологічний добробут дітей, такий керівник, висуває на перший план.

У процесі дослідницької роботи було обстежено 30 керівників різних колективів художньої самодіяльності Центру дитячої та юнацької творчості м. Бердянська. Для цього застосовувалися методики: «Особистісний диференціал» (Ч. Осгуд), «Кольоровий тест ставлення» (О. Еткінд, М. Люшер), модифікація тесту «Батьківського ставлення» (А. Варга, В. Столін), «Класифікація суджень» (М. Зеленовоа), бесіда, спостереження.

За допомогою методики особистісного диференціала, розробленого за принципом класичного семантичного диференціала, який запропоновано Ч. Осгундом, ми з'ясували, якими уявляють собі керівники «ідеального» «реального» учасника. Аналіз результатів дозволив віднести керівників, які за чинниками особистісного диференціала показують незначну різницю між «Реальним учасником» і «Ідеальним учасником» (0–1,5), до групи з високим рівнем прийняття (ВРП). Для них реальні діти є достатньо позитивними та не дуже віддаленими від ідеальних, тоді як керівників, котрі за чинниками особистісного диференціала ідеального учасника оцінюють значно вище, ніж реального, тобто різниця між «Реальним учасником» і «Ідеальним учасником» чітко виражена і складає від 2–3 і вище, ми віднесли до групи з недостатнім рівнем прийняття (НРП).

Серед керівників, які брали участь у дослідженні є й такі, що за різними чинниками мають різницю, за якою ми не можемо їх віднести до жодного з рівнів прийняття. Вони мають різницю між оцінками «Реального учасника» і «Ідеального учасника» від 1,5–2 – це може бути середнім рівнем прийняття. Тобто, оцінки за чинниками ОД «Реального учасника» та «Ідеального учасника» є зовсім різними, або ж керівники не за всіма чинниками дали оцінки.

За результатами методики особистісного диференціала керівники, віднесені нами до групи з високим рівнем прийняття – 46,6%, позитивно оцінюють як «Реального», так і «Ідеального» учасника колективу, мають невеликий розрив між їх оцінками за всіма чинниками особистісного диференціала.

Низький рівень прийняття мають 10% керівників, які недостатньо позитивно оцінюють «Реального учасника» колективу, мають суттєву різницю між оцінками «Реального» і «Ідеального» учасника за всіма чинниками особистісного диференціала.

Інші 43,4% мають середній рівень прийняття, тобто у своїх оцінках «Реального» і «Ідеального» учасника за чинниками мають різницю 1,5–2 одиниці.

Для подальшого вивчення особливостей ставлення керівника до дітей ми використали кольоровий тест ставлення А. Еткінда, М. Люшера сутність якого полягає в ранжуванні карток із зображенням певних кольорів у порядку їх переваги й уподобання, що дало змогу умовно визначити керівників з достатнім і недостатнім рівнем прийняття дітей.

Керівники виконували завдання тесту за такою схемою:

1) розкладіть картки за їх привабливістю для вас;

2) оберіть «Привабливі кольори»;

3) оберіть кольори, з якими у вас асоціюється «Мій учасник»;

4) оберіть кольори, з якими у вас асоціюється «Ідеальний учасник».

Під час інтерпретації результатів важливо було співвіднести кількість наявності у виборах однакових кольорів. Дані оброблялися за такими критеріями: 1) особистісна привабливість кольорів; 2) різниця між кількістю наявних у виборах однакових кольорів.

Інтерпретуючи дані, отримані за цією методикою, ми акцентували увагу на особистій привабливості певних кольорів для досліджуваного та наявності або відсутності їх у доборі кольорів, асоційованих з образом «Мій учасник», «Ідеальний учасник».

Якщо в завданні «Привабливі кольори» керівник на перші місця за привабливістю ставить не дуже позитивні кольори, це свідчить про його особистісні проблеми (тривожність, страх тощо), що може впливати на особливості ставлення його до дітей. Але в контексті нашого дослідження важливим є те, щоб обрані ним привабливі кольори були наявні в доборах «Мій учасник» та «Ідеальний учасник», різниця між добором кольорів була незначна, і тоді ми можемо стверджувати, що цей керівник має високий рівень прийняття дітей.

Навпаки, якщо керівник, виконуючи завдання, має велику різницю у кольорових виборах, асоційованих з групами «Привабливі кольори» і «Мій учасник», а також між виборами «Мій учасник» та «Ідеальний учасник», то такого керівника можна віднести до групи з недостатнім рівнем прийняття.

Керівників з низьким рівнем збігу відносимо до недостатнього рівня прийняття дітей – 6,6%, інші 46,6% – це керівники, які мають неоднозначні результати у виборі кольорів, і ми не могли остаточно віднести їх ні до жодного з рівнів прийняття (таблиця 2).

Тест опитувальник батьківського ставлення А. Варга, В. Століна, модифікований нами для виявлення ставлення керівника до учасників. З авторського тесту з п'яти шкал ми обрали для себе три: «Прийняття-відторгнення», «Кооперація» та «Симбіоз». Запропоновані судження які керівник повинен був або прийняти або відторгнути відповідали одній з трьох шкал.

За результатами тестування керівників, котрі набрали найбільшу кількість балів за шкалами «Відторгнення» і «Симбіоз», ми віднесли до групи з недостатнім рівнем прийняття 13,3%, а тих, які мають високий результат за шкалою «Кооперація» і низькі значення за шкалами «Відторгнення», «Симбіоз» – 63,3% – ми віднесли до групи з високим рівнем прийняття, 23,4% мають неординарні результати (проміжна група).

Узагальнені дані за використаними методиками в процесі визначення рівня прийняття керівником дітей – учасників колективу відбито в таблиці 1.

Таблиця 1

Результати розподілу керівників за рівнями прийняття

Співвідношення за методиками в середньому у відсотках			
Рівні прийняття / Методики	Особистісний диференціал	Кольоровий тест А. Еткінда	Тест А. Варга, В Століна
Високий рівень	46,6,%	53,3%	63,3%
Середній рівень	43,4%	46,6 %	23,4%
Низький рівень	10%	6,6%	13,3%

Отже, у процесі аналізу даних нами було виокремлено певний відсоток керівників, які за трьома методиками виявили високий рівень прийняття – 44,3%, недостатній – 6,6% інші – 48,8% мають середній рівень прийняття.

Надалі ми провели бесіди з представниками двох граничних груп (високим та недостатнім рівнем прийняття), під час яких досліджуваним було запропоновано створити психологічні портрети: «Реальний учасник», «Ідеальний учасник», а також дати відповідь на питання «Яким має бути ставлення керівника до дітей».

Керівники з високим рівнем прийняття дітей на питання «Яким має бути ставлення керівника до дітей?» стверджують, що керівник має бачити задатки, здібності дитини та прогнозувати зони їх розвитку, особливо ті, що стосуються творчої діяльності. Повинен допомогти дитині повірити в себе, зацікавити, стимулювати роботу над собою. Дитина не може реалізувати себе тільки в школі, треба їй допомогти розкритися в умовах творчого колективу, відчути радість подолання труднощів, успіху. Дитину треба підтримувати в плані індивідуальної еволюції, тобто порівнювати її теперішні досягнення з попередніми.

Створюючи психологічний портрет учасників колективу, вони зазначили: діти приходять до колективу з різними рівнями розвитку здібностей до діяльності. Деякі підготовлені інші – ні, однак це не може свідчити про їх нездатність займатися творчістю. Треба тільки пробудити бажання. Дитина може бути скутою, сором'язливою, і це не дає їй розкритись, а може бути надто імпульсивною, що теж заважає. Зацікавлена дитина займається із захопленням, відвідує кожне заняття і має хороші результати через певний час. Приємно бачити зростання дитини, діти несуть у собі творчий потенціал.

Характеризуючи «Ідеального учасника колективу», вони наголошували на складності завдання, оскільки діти всі різні й розвиваються по-різному, а ми для себе малюємо ідеал. Дитина повинна прийматися такою, як вона є, в ній завжди слід бачити потенціал, який педагог і керівник повинен розвинути. Іншого шляху немає, інакше колективу не буде, навчити творчої діяльності у такому разі неможливо.

Керівники з недостатнім рівнем прийняття дітей дає такі відповіді на питання «Яким має бути ставлення керівника до дітей?»

Ставлення до дітей має бути вимогливим, але справедливим. Передусім обов'язковою на занятті повинна бути дисципліна, а розважатися можна після занять. Батькам треба пояснити, що діти прийшли займатись, а не розважатись. Якщо дитина невихована, то її треба навчити поводитися пристойно на занятті, тактовно роблячи їй зауваження. Але часу на такі дрібниці на занятті немає, тому на дітей, які не реагують на зауваження краще не зважати. У колективі більше уваги треба приділяти дітям здібним, не лінивим.

Який психологічний портрет ви могли б дати вашим учасникам колективу? Діти в колектив приходять різні, з різними здібностями, але дисципліновані, організовані, вимогливі до себе, працьовиті, швидко досягають результатів. З такими дітьми цікаво працювати.

Питання схарактеризуйте «Ідеального учасника» вашого колективу.

Діти мають приходити до колективу більш підготовленими. Треба брати не всіх, а відбирати за здібностями. Тоді вони не будуть заважати один одному і результат буде кращим. Отже, хочеться бачити дітей більш організованих, зацікавлених діяльністю, працьовитих, завзятих.

Відповіді свідчать, що керівник з недостатнім рівнем прийняття, на відміну від керівника з високим рівнем прийняття, дитину сприймає критично у порівнянні з певним ідеальним образом. Увага акцентується не на особистісних, а на діяльнісних характеристиках дитини, тобто дитина таким керівником як приймається, так і відторгається, не приймається на цім як цілісна особистість.

З керівників які брали участь у дослідженні 72% мають рівень ставлення прийняття і 28% рівень ставлення недостатнього прийняття.

Висновки. Отже, за даними проведеного дослідження очевидним є те, що керівник з недостатнім рівнем прийняття, до дітей ставиться вимогливо, дисципліна в колективі для нього є запорукою успіху. Він стверджує, що діти, які мають успіхи в навчанні, мають їх і у творчості, тому що вони є дисциплінованими, здібними в усьому, вимогливими до себе. Такий керівник впевнений, що спільне заняття творчістю само собою сприяє нормальному психологічному клімату в колективі. Творчі досягнення колективу вважає головним результатом власної роботи, заради якого можна не зважати на деякі моральні цінності, слід розігрівати суперництво між дітьми й іноді не зважати на їх психологічний стан.

Керівник, налаштований на прийняття дітей, свій колектив вважає другим життям, переживає, коли з колективу йде будь-яка дитина, стверджує, що діти мають особистісні якості та здібності, які тільки треба розвинути, і тоді дитина буде почувати себе комфортно. Такий керівник упевнений, що іноді дитина, яка не має успіхів у навчанні, має їх у діяльності, творчі досягнення він вважає необхідним результатом спільної діяльності, але розглядає її в контексті самореалізації особистості, творчої еволюції, намагається знайти спільну мову з дітьми, батьками й керівництвом, однак перевагу надає доброзичливим взаєминам з учасниками колективу.

Література:

1. Про позашкільну освіту : Закон України. Освіта України Нормативно-правові документи. Київ 2018. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1841-14 (дата звернення 4.06.2019)

2. Збірник документів щодо організації дослідницько-експериментального напряму / Лихота С., Панчук Л., Шевченко І., Лісовий О. Київ : ТОВ «СІТІПРІНТ», 2013. 258 с.
3. Кардашов В.М. Художньо-творчий розвиток особистості : теоретичний та методичний вимір : монографія. Мелітополь : ТОВ «Видавничій будинок Мелітопольскої міської друкарні», 2007. 256 с.
4. Концепція позашкільної освіти та виховання : зб. документів про організацію позашкільної освіти. Київ, 2002. С. 64–73.
5. Оптимізація виховного потенціалу позашкільного навчального закладу : колективна монографія / Вербицький В.В., Литовченко О.В., Ковбасенко Л.І., Литовченко О.В. Київ : Педагогічна думка, 2012. 192 с.
6. Сорока Т.П. Позашкільна освіта : ретроспектива та виклики сьогодення. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Педагогіка».* 2016. № 1. С. 31–37.

Karapetrova O. V. The psychological peculiarities of the interaction "the leader – the child" within the collective of the extracurricular educational institutions

Within the article it is proved the actuality and importance of the problem of the recognizing and realizing by the society of the role of the extracurricular educational establishments; the increasing amount of such institutions nowadays takes place due to the modernization of the Ukraine's educational system, within which the extracurricular institutions are given not the last place. There was analyzed the scientific literature on the issue of the social-psychological peculiarities of the organization of the extracurricular educational establishments' work; there was determined that the pedagogical process takes place on the basis of the social-psychological interaction within which the phenomena of the co-creativity, empathy, reflexive self-regulation play the most important role. There is defined the goal, tasks and functions of the creative extracurricular institutions which are based on the principle of individualization, voluntary, co-creativity of development, emotional attractiveness of the cooperation.

There was created and developed the program of the empiric research of the psychological peculiarities of the interaction leader-child within the collective of the extracurricular institutions. There were determined the criteria and also there were characterized the levels of the accepting of children by the leader-pedagogue.

There are represented the results of the research within which there are highlighted the statistic evaluations of the difference between the real and ideal participant made by the leaders with different types of the interaction, results of the separation and differentiation of leaders according to the levels of their accepting of children, results of the conversations with the representatives of two groups (with the high and low levels of accepting), during this conversation there were created the psychological portraits "The real participant", "The ideal participant".

It was made the conclusion that the leader with the insufficient level of accepting treats children strictly; the discipline for him is the key to success. He considers that the creative achievements of the collective is the main result of his work, and there is no need to take into account certain moral values, he tries to support the competitiveness among the children, he does not pay the appropriate attention to the psychological condition of children. The leader with the sufficient level of accepting considers his collective as the second life, he worries when some children leave the collective, he states that children have personal qualities and abilities which have to be developed and in this case the kid will feel himself or herself comfortable; such leader is sure that the kid who is not very successful in education, is able to achieve the success in activity; such leader considers the creative achievements as the necessary result of the cooperative activity but he regards them within the context of the personality's self-realization.

Key words: *interaction, principles of work of out-of-school groups, functions of management, level of acceptance, out of school educational establishments.*

УДК 316.61:316.347–044.352
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.3-1.25

Л. М. Марчук
кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

ЕТНОКУЛЬТУРНА АСЕРТИВНІСТЬ ТА МІЖЕТНІЧНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Статтю спрямовано на теоретичне вивчення психологічних особливостей етнокультурної асертивності та міжетнічної толерантності в умовах глобалізації, масштабних змінах різних сфер життя суспільства, збільшенням міграційних процесів в Україні. Актуальність теми дослідження обумовлена наростанням міжетнічної напруженості, поширенням вербальної агресивності, жорстокості, нетерпимістю та інтолерантністю до представників певних меншин, мігрантів, переселенців, а також необхідністю аналізу і порівняння психологічних чинників, що забезпечують конструктивні стратегії поведінки у міжетнічній взаємодії в сучасному демократичному суспільстві.

У статті проаналізовано трактування сутності досліджуваних понять вітчизняними та закордонними дослідниками, а також демонструються ознаки відмінностей асертивності та толерантності. Зокрема, етнокультурна асертивність представлена як здатність людини впевнено і з гідністю відстоювати свої права, не принижувати при цьому прав інших; упевнений захист своїх інтересів чи свого погляду з урахуванням інтересів представників інших національностей. Розглядаються основні напрями дослідження даного феномену. Зазначено, що поняття «міжетнічна толерантність» може розглядатися в різних аспектах: як вид толерантності, в основі якого – прийняття «іншого», приналежного до відмінної етнічної групи, а також як риса особистості, що характеризує спектр особистісних проявів. Міжетнічна толерантність виступає як складне установче утворення особистості, що виражається в терпимості до чужого способу життя, чужих звичаїв, традицій, звичаїв, інших почуттів, думок та ідей.

З'ясовано, що при стійкій сформованій міжетнічній толерантності будь-яка навіть незначна ситуація, пов'язана з обмеженням почуття власної гідності в одних, спричинить ряд суперечностей конфліктного характеру, в інших – реакція буде менш болюча. Підкреслюється, що у разі наявності етнокультурної асертивності у кожного з'явиться можливість заявляти про свої права, не обмежуючи при цьому інтереси іншого.

Робиться висновок про необхідність формування доброзичливого і шанобливого ставлення до представників інших культур, розвитку етнічної та культурної грамотності.

Ключові слова: *культура, етнокультурна особистість, міжетнічна комунікація, асертивна поведінка, толерантність, інтолерантність.*

Постановка проблеми. Радикальні зміни, що відбулися в різних сферах (економіці, політиці, культурі, сфері міжетнічних відносин та інші) розвитку нашого суспільства привели до соціальної нестабільності. В останні роки в багатьох регіонах України з традиційним переважанням українського населення відбулися істотні зміни етносоціальної ситуації: підвищилося число іноземних громадян, які приїжджають на навчання або у зв'язку з військовими діями на сході країни, з'явилася така категорія громадян, як «вимушені переселенці», збільшився приплив трудових мігрантів з країн ближнього і далекого закордоння. У цій обстановці однією з важливих умов побудови позитивних відносин з представниками інших національностей є взаємодія на основі розуміння, поваги їхніх поглядів, думок, традицій. Разом з тим, відсутність достатньої практики міжкультурних та міжетнічних контактів у населення, а також певна ідеологічна діяльність ЗМІ сприяють формуванню негативних етнічних стереотипів, упередженості, що, найчастіше, приводить до поширення вербальної агресивності, жорстокості, насильства щодо тих чи інших етнічних груп.

Усі ці чинники вимагають ґрунтовного підходу до вивчення особливостей етнокультурної асертивності та міжетнічної толерантності, передбачають виявлення, аналіз та усунення потенційних недоліків, помилок у процесі комунікації з представниками інших культур. Це, на нашу думку, й визначає актуальність наукової розвідки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження наукових напрямів проблем розвитку асертивності та толерантності засвідчує недостатність вивчення даної проблеми у комплексному форматі. При цьому, окремі її аспекти представлені у нечисленних дослідженнях психологічного, соціологічного, педагогічного, етнологічного та філософського напрямів.

© Марчук Л. М., 2019

Вітчизняні й закордонні вчені у своїх працях вивчали теоретичні основи асертивності та толерантності, визначали понятійно-категоріальну структуризацію вказаного питання. Серед теоретичних концепцій необхідно визначити роботи таких дослідників, як Р. Абдєєв, К. Абульханова-Славська, Є. Балабанова, Г. Балл, Л. Бєляева, О. Бодальов, С. Герасіна, О. Киричук, Н. Костіна, Г. Ложкін, П. Лушин, С. Максименко, С. Медведєва, Л. Ніколаєв, О.Пилипенко, Л. Снігур, В. Шахрай, Т. Яценко та інших дослідників.

Дослідження різних аспектів асертивної поведінки особистості здійснено у працях Н. Ануфрієвої, Є. Головахи, О. Донченко, І. Кона, М. Савчина, Л. Сохань, В. Татенка, Т. Титаренко, О. Хохлової та ін. Окремі вчені розглядають її у відчутті внутрішньої потреби у свободі, адекватності оцінювання себе та інших учасників міжособистісної взаємодії (А. Андрінко, С. Медведєва); чіткому плануванні дій, висловлюванні почуттів, шанобливій співпраці з партнерами, доносячи до них свою позицію (В. Галицький, О. Мельник, В. Синявський). Проблеми міжетнічної толерантності досліджуються також у працях науковців: М. Баліашвілі, О. Грива, І. Данилюк, Л. Дробіжева, В. Євтух, Л. Залановська, І. Залєсова, М. Михайлова, Л. Орбан-Лембрик, М. Пірен, А. Погодіна, П.Дж. Роуз, Г. Солдатова, М. Уолцер, Д. Хейд, Р. Шермерхорн та ін.)

Мета статті. Мету пошуку спрямовано на демонстрацію відмінностей асертивності та толерантності, на прогнозування, виявлення та виправлення потенційних помилок у процесі етнокультурного спілкування.

Виклад основного матеріалу. Об'єктивною основою життя нації є потреба у взаємодії та спілкуванні між людьми у ході її економічного, політичного розвитку, обміну культурними досягненнями, продуктами та результатами праці. Існує тенденція: чим вище внутрішньо національна і внутригруппова інтеграція, тим помітніше досягнення в економіці та культурі, тим більш інтенсивні соціально-політичні та внутрішньо групові контакти та комунікативні зв'язки між людьми. Кожному, хто вступає у міжкультурний діалог, необхідно твердо засвоїти, що розуміння і прийняття іншої культури починається саме з оцінки самого себе і з прояву поваги щодо представників інших культур.

Термін «етнокультура», який є скороченим варіантом терміну «етнічна культура», став широко застосовуватися в кінці XX століття. Численні етнокультурні дослідження свідчать, що характер і зміст міжетнічної комунікації багато в чому залежить від здатності їх учасників розуміти один одного і досягати згоди. Останнє ж визначається, в основному, етнічною культурою кожної з взаємодіючих сторін, психологією етносів – учасників контактів. У визначенні етнокультури основою є її комунікативна феноменологія: етнокультура знаходить своє повне втілення тільки в рамках діалогу, в рамках міжкультурного спілкування і являє собою сукупність традиційних цінностей, норм поведінки людей і їх взаємин, що склалися в минулому, розвиваються в історичній соціодинаміці та постійно збагачують етнічною специфікою загальнолюдську культуру.

За дослідженнями Т. Іванової, етнокультура створює не тільки почуття кровної, а й духовної спорідненості, сягаючи найістотніших глибин міфологічної, естетичної та моральної етнічної чуттєвості. Етнокультура існує не поза людьми, а в людях, у їх здатності до розуміння і сприйняття навколишнього суспільства [3, с. 282]. Однією з найважливіших рис етнокультурної особистості є сформованість національної самосвідомості, яка є системою психологічних установок, якими визначаються уявлення, погляди, самооцінка і дії особистості в трьох основних площинах: етнічної самоідентифікації, спілкування, внутрішньо етичних взаємин і міжетнічних стосунків.

У вітчизняних і закордонних дослідженнях з етнопсихології, соціології та педагогіки були сформульовані поняття «етнічна толерантність», «міжетнічна толерантність», «етнокультурна асертивність».

Термін «етнокультурна асертивність», на відміну від терміну «міжетнічна толерантність», є відносно новим, а тому сучасна психологія, педагогіка і соціологія поступово активізують наукові та практичні дослідження даного феномена в наступних напрямах:

1. Установки, спонукання до діяльності – фіксовані в соціальному досвіді особистості (групи) сприймати та оцінювати соціально-значимі об'єкти.
2. Основні стратегії взаємодії людини та соціальних груп – сукупність домінуючих особливостей поведінки людини в стосунках з іншими людьми, що виявляються в тій чи іншій соціальній ситуації.
3. Позиція суб'єкта взаємодії – партнерська позиція учасників міжкультурної взаємодії як основа організації етнокультурного простору.
4. Процес прийняття рішень – раціональний або ірраціональний вибір альтернатив, що має на меті досягнення усвідомлюваного результату.
5. Способи поведінки у будь-якій, в тому числі конфліктній ситуації – реакція, яка очікується від людини, що займає певний статус.
6. Способи вирішення конфліктів (прямі/непрямі) – шляхи досягнення певних результатів [1, с. 231].

У сучасних довідкових психологічних джерелах можна знайти визначення терміну етнокультурна асертивність – здатність людини впевнено і з гідністю відстоювати свої права, не принижувати при цьому прав інших; упевнений захист

своїх позицій чи поглядів з урахуванням інтересів представників інших етносів. Асертивна особистість володіє здатністю домовлятися і знаходити компромісне розв'язання проблеми, такій людині властиве позитивне ставлення до оточення, виважене сприйняття проблемних ситуацій і адекватна самооцінка [9, с. 6].

Ідея асертивності передбачає формування в особистості визначеної якості поведінки, завдяки чому вона може володіти розумним проявом емоцій, вмінням прямо говорити про свої бажання і вимоги; здатна аргументовано висловлювати власну точку зору та не боїться заперечувати іншу, а також наполягати на своєму, коли будь-яка аргументація виявляється зайвою або недоречною; володіти тактиками задоволення власних вимог і відмови у відповідь на неприпустимі прагнення таким чином, щоб при цьому не порушувалися права інших людей [2, с. 118–124].

Специфіка поняття «міжетнічна толерантність» полягає в тому, по-перше, що вона трактується як вид толерантності, в основі якого – прийняття «іншого», обумовленого приналежністю до відмінної етнічної групи. Етнопсихолог Н. Лебедєва вважає, що міжетнічна толерантність це: «Відсутність негативного ставлення до іншої етнічної культури, а точніше – наявність позитивного образу іншої культури при збереженні позитивного сприйняття своєї власної» [5, с. 26].

Згідно з цим визначенням, етнічна толерантність не має на увазі відмови від власної культури, а є характеристикою позитивної міжетнічної взаємодії, в основі якої лежить рівність етнічних культур, а не переваги однієї культури над іншою. По-друге, толерантність може розглядатися як риса особистості, що характеризує спектр особистісних проявів, тоді як міжетнічна толерантність розуміється як комплекс установок щодо іншої (інших) етнічних груп. Виходячи з цього, толерантність як особистісна риса є більш стабільною характеристикою, а міжетнічна толерантність/інтолерантність, обумовлена як внутрішніми, так і зовнішніми факторами, а тому легше піддається зміні.

В. Крисько трактує поняття «міжетнічна толерантність» як «здатність людини проявляти терпимість до малознайомого способу життя представників інших етнічних спільнот, їх поведінки, національних традицій, звичаїв, почуттів <...>», що виражається у «витримці, самовладанні, здатності індивіда довго виносити незвичні (або неприємні) прояви впливу чужої культури без зниження його адаптивних можливостей» [4, с. 285–288].

У працях Є. Шлягіної міжетнічна толерантність розглядається як складне установче утворення особистості, що виражається в терпимості до чужих способу життя, звичаїв, традицій, почуттів, думок та ідей [10, с. 124–131].

Великий енциклопедичний словник визначає слово «толерантність» наступним чином: «Терпимість до чужих думок, вірувань, поведінки; походить від латинського tolerantia – «терпіння». При цьому, поняття «толерантність», в залежності від історичного досвіду народів, має різні смислові відтінки та не є універсальним. Саме на повагу і терпимість, без шкоди та з позиції «невтручання» більше орієнтовані англійські визначення терміну «толерантність». З французької – «повага свободи іншого, його способу мислення, поведінки, політичних і релігійних поглядів». У китайській мові бути толерантним означає «дозволяти, допускати, виявляти великодушність щодо інших»; в арабському світі толерантність – «прощення, поблажливість, м'якість, співчуття, терпіння ... прихильність до інших»; у перській культурі – «терпіння, терпимість, витривалість, готовність до примирення» [7, с. 7–25]. Об'єднують всі ці трактування, на наш погляд наступні ознаки: по-перше, пасивність; по-друге, позиція визнання іншої культури, не виключаючи знання і повагу своєї культури; по-третє, відсутність таких загальнолюдських цінностей, як любов, справедливість, доброта, без яких неможлива побудова гармонійних міжетнічних відносин. Отже, бути толерантним – означає бути терпимим до інакшості, до відмінностей. Тобі не подобаються ті чи інші специфічні особливості певного етносу або окремого представника даного етносу, але при цьому ти повинен себе стримувати, терпіти, перемагаючи позиви агресії. Стримувати агресію – гарна якість, але не можна весь час жити в суспільстві, в якому постійно доводиться себе стримувати, перемагати, долати негативні емоції. Пригнічена агресивність неминуче тягне за собою накопичення латентної конфліктогенності, готової прорватися назовні у будь-який момент. Ситуацію можуть загострити виклики з боку суб'єктів культури, яка здається чужою і незрозумілою, а тому розглядається, як потенційна загроза власній культурі. У таких обставинах толерантні установки не викликають нічого, крім роздратування та ще більше загострюють загальну конфліктну напруженість.

При стійкій сформованій етнічній толерантності будь-яка навіть незначна ситуація, пов'язана з обмеженням почуття власної гідності, в одних випадках спричинить ряд суперечностей конфліктного характеру, в інших реакція буде менш болюча. Натомість, асертивна особистість здатна захищати та відстоювати свої інтереси, не завдаючи шкоди отточенню, забезпечуючи на цім нормальну повноцінну взаємодію з останніми. Вона прагне вирішувати конфлікти та розбіжності конструктивним шляхом; передбачає готовність до співпраці на основі взаємоприйнятних цінностей; готовність до культурного обміну і самовдосконалення; установку на повагу у діалозі з метою

досягнення більшої інтеракції; вміння перетворювати партнерів по спілкуванню в друзів і союзників та завойовувати активну підтримку з їх боку.

Асертивність – завжди самоствердження через конструктивну діяльність, досягнення майстерності безконфліктного спілкування. Всі автори сходяться на тому, що асертивна поведінка є «золотою серединою» між агресивним та пасивним стилями поведінки. Асертивна поведінка спрямована на те, щоб реалізація власних інтересів була умовою реалізації інтересів суб'єктів взаємодії. Асертивна поведінка запобігає виникненню конфліктів, а у спірній ситуації допомагає знайти конструктивне вирішення. Асертивність – здатність і вміння особистості захищати свої права та інтереси, досягати особистих цілей, не принижуючи інших людей, а поважаючи та не порушуючи їх прав, інтересів і цілей. Етнокультурна асертивність полягає у здатності особистості будь-якої національності відстоювати й захищати свої інтереси, домагаючись своїх цілей, не заподіюючи шкоди іншій стороні. Навіть більше, асертивність особистості припускає, що реалізація інтересів будь-якої людини буде умовою реалізації інтересів інших людей, як це відбувається в стратегії співробітництва й компромісу [6, с. 68–72].

Проблема асертивної поведінки дуже тісно пов'язана з особистою відповідальністю. С. Стаут наводить визначення асертивної особистості: «асертивна людина – та, що відповідає за власну поведінку, демонструє самоповагу і повагу до інших людей, культур. позитивна, слухає, розуміє і намагається дійти до компромісу» [8, с. 48]. «За своєю суттю асертивність – це філософія особистісної відповідальності. Тобто ми відповідальні за власну поведінку й не маємо права винуватити інших людей за нашу реакцію на їхню поведінку». Для ефективного вирішення проблемних ситуацій, які можуть трапитися з кожною людиною, важливі такі складові асертивності, як упевненість та позитивна настанова, вміння уважно слухати та прагнення зрозуміти погляд іншої людини [8, с. 22].

Асертивна поведінка набагато складніше поведінки толерантної, якщо толерантна поведінка передбачає прояв довіри та поваги до іншої людини, очікування взаємоповаги, то асертивна поведінка вимагає не просто прояву поваги, але також і вміння захищатися від інтолерантної поведінки інших. Якщо очікування толерантності з боку оточення зазнали краху, то необхідно переходити до ассертивності.

Асертивна поведінка заснована на наступних прийомах:

1) наполягання на своїх правах, інтересах, думці, цінностях;

2) чіткий розподіл обов'язків між партнерами, що необхідно оформити в письмових домовленостях, інструкціях та ін.;

3) доброзичлива, щира, конструктивна, відкрита поведінка, яка може посприяти переходу до спілкування на повній довірі один до одного;

4) прояв готовності до співпраці, пошуку спільних інтересів і перспектив подальшої спільної роботи.

Висновки та пропозиції. Теоретичний аналіз проблеми етнокультурної асертивності та міжетнічної толерантності переконує в її багатоаспектності, актуальності та необхідності системного вивчення. Проявами етнокультурної асертивності є здатність особистості будь-якої національності відстоювати й захищати свої інтереси, домагаючись своїх цілей, не заподіюючи шкоди іншій стороні. Епоха асертивності приходить на зміну толерантності, що відкриває великі можливості для вдосконалення процесів міжкультурної комунікації та міжнаціональної взаємодії тавимагає від людини більш якісного рівня розвитку комунікативних здібностей. У разі наявності етнокультурної асертивності у кожного з'явиться можливість заявляти про свої права, не обмежуючи при цьому інтереси представника іншої національності. Консолідація відносин людей різних національностей залежить від їхніх інтересів, життєвих орієнтирів, загальної культури, конструктивної взаємодії, прагнення до співпраці. Проведене дослідження виявило необхідність вивчення розвитку ідеї етнокультурної асертивності на поліетнічних територіях держави, які знаходяться на транскордонних теренах України (на прикладі Закарпатської області), що є пріоритетним напрямом подальшої роботи над визначеною у статті проблемою.

Література:

1. Андриенко Е.В., Кондратьева Т.Н. Этнокультурная ассертивность в современном обществе и образовании. *Педагогический профессионализм в образовании* : сб. науч. трудов XII Междунар. науч. практ. конф. (Новосибирск, 18-19 февраля 2016 г.) : в 3 ч. Под ред. Е.В. Андриенко; Мин-во образования и науки РФ, Новосиб. гос. пед. ун-т. Новосибирск: Изд-во НГПУ, 2016. Часть 1. 231 с.
2. Дріга Т.Г. Психологічні особливості формування асертивності студентів вищого навчального закладу. *Теоретичні і прикладні проблеми психології.* № 3 (29) 2012. С. 118–124.
3. Иванова Т.В. Культурологическая подготовка будущего учителя : монография. Киев : ЦВП, 2005. 282 с.
4. Крысько В. Г. Этнопсихологический словарь. Москва : Моск. психол.-соц. ин-т, 1999. С. 285-288.
5. Лебедева Н. М. Теоретико-методологические основы исследования этнической идентичности и толерантности в поликультурных регионах России и СНГ. *Идентичность и толерантность* : под редакцией Н.М. Лебедевой. Москва, 2002. С. 26.

6. Маркова Н.Г. Формирование толерантности у молодежи как индикатора культуры межнациональных отношений. *Материалы 4-ой международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы современных наук – 2008».* Том 17. Психология и социология. София : «Бял ГРАД-БГ» ООД. С. 68–72.
7. Почебут Л.Г. Психология этнической толерантности. *Психологические аспекты межкультурной адаптации* : под общ. ред. В.В. Калиты. Владивосток : Дальнаука. 2015. С. 7–25.
8. Стаут С. Управленческий тренинг. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 153 с.
9. Соціально-психологічний словник : В.М. Галицкий, О.В. Мельник, В.В. Синівський. Київ, 2004. 250 с.
10. Шлягина Е.И. Этническая толерантность личности: опыт эмпирического исследования. *Век толерантности.* 2001. № 3-4. С. 124–131

Marchuk L. M. Ethnicular astermity and interactive tolerance: psychological aspect

The article is aimed at theoretical study of psychological peculiarities of ethnocultural assertivity and interethnic tolerance in the conditions of globalization, large-scale changes in various spheres of society's life, and an increase in migration processes in Ukraine. The relevance of the research is due to the increase in inter-ethnic tensions, the spread of verbal aggressiveness, cruelty, intolerance and intolerance to the representatives of certain minorities, migrants, migrants, as well as the need for analysis and comparison of psychological factors that provide constructive behavior strategies in interethnic interaction in a modern democratic society.

The article analyzes the interpretation of the essence of the concepts under study by domestic and foreign researchers, as well as signs of the difference between assertiveness and tolerance. In particular, ethnocultural assertiveness is represented as the ability of a person to confidently and with dignity to defend his rights, not to humiliate the rights of others; as a sure protection of their interests or their views, taking into account the interests of representatives of other nationalities. The main directions of research of this phenomenon are considered. It is noted that the concept of «interethnic tolerance» can be considered in various aspects: as a type of tolerance, based on which the adoption of «another» belonging to an excellent ethnic group, as well as a personality trait, characterizing the spectrum of personality manifestations. Interethnic tolerance acts as a complex establishment of personality, manifested in tolerance to someone else's way of life, alien customs, traditions, customs, other feelings, thoughts and ideas.

It is found out that in the case of stable established interethnic tolerance any even insignificant situation, connected with restriction of self-esteem in one, will lead to a number of conflicts of a conflict nature, in others – the reaction will be less painful. It is emphasized that in the case of ethnocultural assertiveness, everyone will have the opportunity to claim their rights, while not restricting the interests of another. The conclusion is made on the necessity of forming a friendly and respectful attitude towards representatives of other cultures, the development of ethnic and cultural literacy.

Key words: *culture, ethnocultural identity, interethnic communication, assertive behavior, tolerance, intolerance.*

УДК 316.614
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.3-1.26

Л. І. Мульована
асистент кафедри соціальної роботи
Чернігівський національний технологічний університет

ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ УЧАСНИКІВ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ

У статті наводяться результати дослідження індивідуально-психологічних якостей ветеранів війни (базові переконання особистості, система життєвих сенсів, особливості сприймання часових перспектив, особливості рефлексії та саморегуляції, тривожність і агресивність) та здійснюється їх порівняння з особами, що не брали участі в бойових діях. У процесії кластерного аналізу сформувалися дві групи серед ветеранів та дві в контрольній групі. Першу групу «Адаптивні» (89% ветеранів, 90% контрольної групи) складають особи, що можуть ефективно адаптуватись до мирних умов і досягати успіхів. До другої групи «Група ризику» (11% ветеранів, 10% контрольної групи) увійшли особи, що потребують психосоціальної підтримки фахівців для успішної ресоціалізації.

З'ясовано, що за індивідуально-психологічними характеристиками група ветеранів антитерористичної операції та група цивільних не мають суттєвих розбіжностей. Майже однаковий відсотковий розподіл на групи за кластерним аналізом (89% / 90% та 11% / 10%) дозволяє припустити, що на розвиток негативних тенденцій під час формування низки індивідуально-психологічних характеристик особистості колишніх комбатантів впливає не лише (або не стільки) їхня участь у бойових діях.

Отримані результати емпіричного дослідження свідчать про те, що рівень сформованості смисложиттєвих орієнтирів, життєстійкість, саморегуляція та рефлексія, позитивні когнітивні настанови; уміння приймати й аналізувати свій досвід, зокрема і негативний, та планувати своє майбутнє дозволяє ветеранам ефективно адаптуватися до мирних умов і досягати успіхів.

Отримані дані свідчать про те, що група ветеранів має більш виражені лідерські якості, які проявляються у прийнятті ризику, контролі, самостійності, справедливості тощо. Отже, переважна частина ветеранів антитерористичної операції може розглядатися як потужний ресурс громади.

Результати дослідження мають практичне значення для розробки програми психосоціальної підтримки ветеранів війни із числа групи ризику, з урахуванням діагностованих їхніх індивідуально-психологічних характеристик.

Ключові слова: *учасники антитерористичної операції, базові переконання особистості, система життєвих сенсів, особливості сприймання часових перспектив, рефлексія, саморегуляція, тривожність, ресоціалізація.*

Постановка проблеми. Одним зі значущих питань, якому приділяється особлива увага урядових комітетів, науковців, засобів масової інформації, є необхідність вирішення проблем психосоціальної підтримки та реабілітації учасників антитерористичної операції. Соціальна інтеграція ветеранів війни в суспільство є одним із пріоритетних напрямів соціальної політики держави. Багатогранність даної проблематики потребує ґрунтовного наукового дослідження та систематизації знань про соціально-психологічні особливості цієї категорії осіб.

За інформацією головного військового прокурора Анатолія Матіоса, за чотири роки бойових дій у Донбасі, із 2014 по 2018 рр., майже 14 000 військовослужбовців загинули або поранені не внаслідок бойових дій, з них 586 осіб скоїли суїцид [3]. Ось чому перед науковцями та практиками постає завдання з'ясувати ті соціально-психологічні чинники та причини, які призводять комбатантів до трагічних наслідків переживання бойового стресу, а також віднайти внутрішні ресурси, які дозволять їм сприймати набутий досвід як поштовх до внутрішнього росту.

Станом на 1 листопада 2018 р. статус учасника бойових дій надано 354 112 особам, які брали участь у проведенні антитерористичної операції. Варто зазначити, що травмуючі події впливають не лише на учасника війни, а й на його оточення, передусім родину. Отже, проблеми адаптації, емоційного та психологічного відновлення, пошук особистісних та соціальних ресурсів, які дозволяють подолати наслідки участі в бойових діях, нині є вкрай актуальними.

Аналіз останніх досліджень. Психологічні проблеми, з якими стикаються ветерани збройних конфліктів, зокрема психологічні переживання, зміна стилю поведінки, переоцінка ставлення до суспільно-політичних процесів, досліджували у своїх працях Р. Абдурахманов, С. Максименко, Н. Тарабрина, С. Яковенко й ін. [9]. Л. Божович, Б. Братусь, Б. Зейгарнік, О. Конопкін, Д. Ольшанский та ін. акцентували увагу на важливості реабілітаційних заходів для відновлення пси-

© Мульована Л. І., 2019

хічної рівноваги та комплексу психічних реакцій, адекватних вимогам навколишнього середовища.

Психологічні наслідки участі в бойових діях можуть призводити до соціальної дезорієнтації, неадекватності уявлень людини про світ і свою соціальну роль, порушення здатності підтримувати соціальні контакти, втрати цілісності «Я». Після повернення до мирного життя ветерани війни зазвичай стикаються з непорозумінням з боку оточення, труднощами в родині та на роботі, на що вказують дослідники [2]. Низка науковців [1; 4–7] висвітлюють різні аспекти надання психологічної допомоги учасникам антитерористичної операції.

У деяких роботах вітчизняних авторів [8] досліджено такі психологічні особливості комбатантів, як: ситуативна й особистісна тривожність, наявність депресивних розладів та проявів посттравматичних стресових розладів до та після участі в бойових діях. Встановлено, що більшість комбатантів (95%) добре адаптовані до умов військової служби.

Декілька наукових доробків [11; 10] присвячені вивченню індивідуально-психологічних чинників особистості, які забезпечують успішність переживання та подолання стресових ситуацій і є основою витривалості особистості.

Проте такі важливі індивідуальні психологічні характеристики учасників антитерористичної операції, як: базові переконання, система життєвих сенсів, особливості сприймання часових перспектив, особливості рефлексії та саморегуляції, тривожність і агресивність, недостатньо досліджені. Особливе значення дана інформація, на нашу думку, матиме в контексті порівняння цих характеристик в осіб, які мали досвід участі в бойових діях, із цивільними людьми, оскільки означені індивідуально-психологічні особливості великою мірою можуть пояснити ті зміни особистості, що відбуваються внаслідок впливу бойового стресу.

Саме тому **метою статті** є висвітлення результатів порівняльного дослідження низки психологічних особливостей учасників бойових дій та представників цивільного населення.

Методи та організація дослідження. У дослідженні взяло участь 130 осіб, із них: 100 чоловіків, які брали участь в антитерористичній операції та мають статус учасника бойових дій, віком від 21 до 50 років, 30 чоловіків контрольної групи, які не брали участі в бойових діях, віком від 22 до 48 років. Вибірка складалася з респондентів різного освітнього рівня, що мали та не мали шлюбних стосунків, представників різних професій і соціальних груп. Учасники дослідження були відібрані із жителів міста Чернігова та Чернігівського району.

Використані такі методики: Тест смисложиттєвих орієнтирів (Purpose-in-Life Test, PIL, James Crumbaugh, Leonard Maholic, адаптація Д. Леонтьєва); Тест життєстійкості (Hardiness Survey, Salvatore R. Maddi, адаптація Д. Леонтьєва, О. Расказової); Опитувальник часової перспективи Ф. Зімбардо (адаптація А. Сирцова, О. Мітіної); Опитувальник «Диференційний тип рефлексії» (Д. Леонтьєв, К. Лаптєва й ін.); Опитувальник «Стиль саморегуляції поведінки» (далі – ССПМ); Шкала тривоги Бека (The Beck Anxiety Inventory); Опитувальник рівня агресивності Баса – Пері (Buss – Perry Aggression Questionnaire, BPAQ, адаптація С. Еніколопова, М. Цибульського); Шкала базових переконань (World assumptions scale, WAS, адаптація М. Падун, А. Котельнікова). У цій публікації наведено результати статистичного аналізу даних за допомогою кластерного аналізу.

Тестування учасників антитерористичної операції проводилось на базі Центру психолого-соціальної допомоги «Ресурс» (м. Чернігів) під час первинного звернення, перед складанням індивідуального плану психосоціальної допомоги.

Результати емпіричного дослідження. Нині значна увага науковців та практиків приділяється дослідженню наслідків травмуючих подій, особливо військового характеру, на особистість та її адаптаційні можливості. Можна стверджувати, що частина учасників антитерористичної операції мають позитивні тенденції щодо використання бойового досвіду в мирному житті: використовують свої лідерські навички для підтримки побратимів, обстоювання власних прав, формування громадських і волонтерських організацій, відкриття власного бізнесу тощо. Проте багато учасників антитерористичної операції (далі – АТО) потребують психосоціальної підтримки фахівців для успішної ресоціалізації. У нашому дослідженні ми вирішили з'ясувати, які психологічні характеристики особистості дозволяють долати наслідки травмуючих подій та підвищують адаптаційні можливості. За гіпотезу ми припустили, що серед таких характеристик мають бути ціннісні орієнтації (зокрема, смисложиттєві орієнтири, базові переконання, часова перспектива), показники тривожності, агресивності, стресостійкості, особливості рефлексії та саморегуляції поведінки.

У процесі кластерного аналізу сформувалися дві групи серед учасників антитерористичної операції (Рис. 1) та дві в контрольній групі (Рис. 2). Для першої групи «Адаптивні» (89 осіб – 89% учасників антитерористичної операції, 27 осіб – 90% контрольної групи) характерні високі показники тих індивідуально-психологічних якостей, які дозволяють ефективно долати наслідки травмуючих подій. Друга група (11 осіб – 11% ветеранів, 3 особи – 10% контрольної групи) за своїми індивідуально-психологічними характеристиками належить до «Групи ризику».

Нас цікавили особливості індивідуально-психологічних якостей усіх чотирьох груп. У процесі аналізу результатів дослідження отримані такі дані (табл. 1).

Рис. 1. Результати кластерного аналізу групи учасників антитерористичної операції

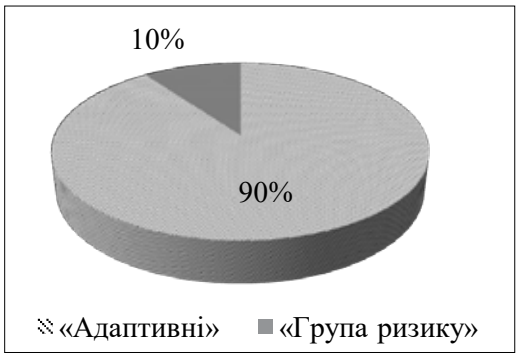

Рис. 2. Результати кластерного аналізу контрольної групи

Таблиця 1

Порівняльні показники груп*

Параметри	Учасники АТО		p	Контрольна група		p
	«Адаптивні»	«Група ризику»		«Адаптивні»	«Група ризику»	
Чоловіків (зі 100%)	89%	11%		90%	10%	
Смисложиттєві орієнтири:	116,11	78,36↓	0	116,89	71,67↓	0,017
Цілі в житті	34,36	25,18↓	0	35,81	22,33↓	0,023
Процес життя	33,26	21,73↓	0	33,26	21,33↓	0,012
Результативність життя	29,97↑	19↓	0	27,37	16,33↓	0,007
Локус контролю «Я»	23,49	16,73↓	0	22,44	16↓	0,043
Локус контролю життя	34,52	21,82↓	0	32,74	19,67↓	0,039
Життєстійкість:	98,96	52,45↓	0	93,15	43↓	0,044
Включення	40,75	20,27↓	0	43,81	17,67↓	0,041
Контроль	36,61	21,27	0	33,44	17↓	0,027
Прийняття ризику	21,6↑	10,91	0	15,89	8,33↓	–
Рівень тривоги (max – 63):	16,13↓	33	0	16,89↓	30,67	0
Рівень агресивності:						
Фізична агресія	24,33	22,55	–	22,85	20↓	0
Гнів	14,18↓	23,18	0	14,93	21,33	–
Ворожість	14,02↓	20,45	0,007	16,15↓	21,67	–
Часові перспективи:						
Негативне минуле	2,6697	3,7273↑	0,001	2,7037	4,3↑	0
Позитивне минуле	4,2716	3,4536	0	4,0644	3,2967	0,007
Гедоністичне теперішнє	3,6796	4,0182	–	3,7211	4,31↑	–
Фаталістичне теперішнє	2,0845	3,2655↑	0	2,2952	3,0033	–
Майбутнє	4,2351↑	3,3582	0,018	4,027	2,54↓	0
Диференціальний тип рефлексії:						
Інтроспекція	21,7	30,36	0	22,15	33,33↑	0
Системна рефлексія	41,57	30↓	0	40,22	32↓	0,004
Квазірефлексія	25,76	31,64	0,002	25,07	33,33↑	0
Загальний рівень саморегуляції:	29,85	22,09	0	29,78	19,67↓	0
Планування	6,42	5	0,027	6,7	5,33	–
Моделювання	5,73	3,09	0	5,67	2,33↓	0,001
Програмування	5,79	3,36↓	0	6,11	3,67↓	–
Оцінювання результатів	6,57	4,45	0,002	6,37	4,67	–
Гнучкість	7,17	3,91↓	0	7,52	3↓	0,006
Самостійність	7,55↑	6,91	–	6,74	6,33	–
Базові переконання:						
Доброзичливість навколишнього світу	5,87	2,73↓	0	5,63	3↓	0
Справедливість	8,29↑	3,55	0	7,56	2,67↓	0
Образ «Я»	8,18↑	4,36	0	7,22	4	0
Вдача	8,02↑	3,55	0	7,56	3↓	0,003
Переконання в контролі	8,26↑	3,45	0	7,04	3,33↓	0

*↓ – низькі показники; ↑ – високі показники.

За результатами нашого дослідження можемо зробити висновок, що перша група учасників антитерористичної операції (89%) має високі показники таких індивідуально-психологічних якостей, які дозволяють ефективно долати наслідки травмуючих подій. До неї увійшли особи, яким притаманний високий рівень засвоєння досвіду та його використання для власного розвитку, позитивна оцінка пройденого відрізку життя, визнання його продуктивним, вони планують своє майбутнє та мають чіткі плани; мають високий рівень автономії; переконані в тому, що події відбуваються не випадково, а підпорядковуються законам справедливості; переконані в цінності власного «Я»: високо оцінюють власну вдачу та впевнені у правильності своєї поведінки.

Отже, цю групу складають особи, які впевнені у власній спроможності контролювати події власного життя. Вони мають низький рівень тривоги, не готуються до агресії (низький показник гніву) та не переживають почуття несправедливості й образи (низький показник ворожості). У них сформована індивідуальна система саморегуляції. Представники цієї групи приймають та визнають своє минуле та націлені на майбутнє.

До другої групи учасників антитерористичної операції (11%) увійшли особи, схильні до фаталізму, вони незадоволені своїм теперішнім життям і живуть спогадами про минуле; вони не впевнені в собі та в тому, що здатні контролювати власне життя. Вони почуваються ізольованими та відстороненими від суспільства. Їхнє минуле викликає в них біль та розчарування, а майбутнє є заздалегідь визначеним, незалежно від їхніх зусиль. Здатність до системної рефлексії в цієї групи осіб розвинута недостатньо. До того ж вони віддають перевагу імпульсивним діям, не можуть самостійно формувати програму дій, діють шляхом проб і помилок. Представники цієї групи довго звикають до змін у житті, у них виникають труднощі у пристосуванні до нового оточення. Вони мають труднощі під час планування своєї діяльності й узгодження розбіжностей між зусиллями та результатами. Вони часто зазнають невдач у професійній діяльності. Для цієї групи характерні середній рівень тривоги, середні показники готовності до фізичної агресії, гніву та ворожості. Вони переконані в недоброзичливості навколишнього світу, у тому, що в житті більше зла, ніж добра.

Перша група осіб, які не брали участі в бойових діях (90%), має виражені індивідуально-психологічні якості, які сприяють ефективній життєдіяльності в суспільстві. Проте, на відміну від першої групи учасників бойових дій, вони мають середні показники за всіма характеристиками. Спільним із першою групою учасників бойових дій є низький рівень тривоги та відсутність почуття образи та несправедливості.

Друга група, яка сформувалася із цивільних осіб (10%), має показники, які перешкоджають активному й ефективному функціонуванню в суспільстві. Вони схильні до фаталізму, невдоволені сьогоденням, не контролюють своє власне життя та пливуть за течією. До цієї групи увійшли особи, які відчувають себе аутсайдерами, минуле та майбутнє сприймається ними в негативному світлі. Вони безпорадні перед труднощами та не використовують власний досвід як основу для подальшого зростання. Вони мають низький рівень рефлексії, схильні до самокопання, занурюються у внутрішні переживання й емоції, не можуть фокусуватися на актуальній життєвій ситуації, натомість вони розмірковують про минуле, майбутнє, про те, «що було б, якби <…>». На тлі загальної пасивності вони мають низький рівень готовності до фізичної агресії, що пояснюється власною безпорадністю та неготовністю обстоювати власні принципи й інтереси. Для цієї групи характерний середній рівень тривоги, середні показники гніву та ворожості. Також характерне розчарування у прожитому відрізку часу, відсутність планів і сподівань на майбутнє.

Цю групу характеризує низький рівень сформованості системи свідомої саморегуляції власної активності. Вони неадекватно оцінюють значущі внутрішні умови та зовнішні обставини, що призводить до фантазування, яке може супроводжуватись різкими змінами ставлення до ситуації й оцінки власних дій. Часто в них виникають труднощі у визначенні мети та програми дій, які були б адекватні поточній ситуації, вони не завжди помічають зміну ситуації, що часто призводить до невдач. Представники цієї групи почуваються невпевнено, довго звикають до змін у житті та способу життя. Вони не здатні адекватно реагувати на ситуацію, швидко та вчасно планувати діяльність та поведінку, розробляти програму дій, виділяти значущі умови, оцінити розбіжності отриманих результатів із метою діяльності та внести корективи. Унаслідок чого їх неминуче спіткають невдачі в діяльності.

До цієї групи увійшли особи, які переконані в недоброзичливості навколишнього світу, у тому, що в житті більше зла, ніж добра, які вважають, що успіх не на їхньому боці. Життя, на їхню думку, несправедливе, усі події в ньому трапляються випадково.

Висновки. Отже, можемо зробити висновок, що за індивідуально-психологічними характеристиками група учасників антитерористичної операції та група цивільних не мають суттєвих розбіжностей. Майже однаковий відсотковий розподіл на групи за кластерним аналізом (89% / 90% та 11% / 10%) дозволяє припустити, що на розвиток негативних тенденцій під час формування низки індивідуально-психологічних характеристик

особистості учасників антитерористичної операції впливає не лише (або не стільки) їхня участь у бойових діях.

Підтвердженням цього можуть також бути отримані нами дані про те, що група учасників бойових дій має більш виражені лідерські якості, які проявляються у прийнятті ризику, контролі, самостійності, справедливості тощо. Отже, переважна частина учасників антитерористичної операції може розглядатися як потужний ресурс громади.

У процесі емпіричного дослідження виявлено, що рівень сформованості смисложиттєвих орієнтирів, життєстійкість, саморегуляція та рефлексія, позитивні когнітивні настанови; уміння приймати й аналізувати свій досвід, зокрема і негативний, та планувати своє майбутнє дозволяють учасникам антитерористичної операції ефективно адаптуватися до мирних умов та досягати успіхів.

Подальші перспективи дослідження вбачаємо у визначенні, ідентифікації та класифікації чинників, які впливають на механізм адаптації учасників антитерористичної операції до мирного життя, встановленні причинно-наслідкових зв'язків. Перспективною із практичного погляду може також бути розроблення програми психосоціальної підтримки ветеранів війни із числа групи ризику з урахуванням діагностованих їхніх індивідуально-психологічних характеристик.

Література:

1. Збірник методик для діагностики негативних психічних станів військовослужбовців : методичний посібник / Н. Агаєв. Київ : НДЦ ГП ЗСУ, 2016. 234 с.
2. Зеленова М. Особенности «Я-концепции» и успешность социально-психологической адаптации участников военных действий. *Социальная психология и общество.* 2011. № 1. URL: http://psyjournals.ru/social_psy/2011/n1/39733_full.shtml.
3. Інтернет-видання. URL: https://dt.ua/UKRAINE/za-chotiri-roki-viyni-vsu-zaznali-neboyovih-vtrat-u-14-tisyach-osib-matios-282253_.html.
4. Психологічна робота з військовослужбовцями-учасниками АТО на етапі відновлення : методичний посібник / О. Кокун. Київ : НДЦ ГП ЗСУ, 2017. 282 с.
5. Особливості надання психологічної допомоги учасникам антитерористичної операції : науково-практичний посібник / С. Кобець ; за ред. В. Криволапчука. Київ : ДНДІ МВС України, 2017. 180 с.
6. Кирієнко Л., Кушнарьов С. Психологічне забезпечення працівників ОВС та військовослужбовців Національної гвардії – учасників антитерористичної операції : монографія /за ред. В. Криволапчука. Київ : ДНДІ МВС України, 2015. 123 с.
7. Мушкевич М., Федоренко Р., Мельник А. Психологічна допомога учасникам АТО та їх сім'ям : колективна монографія / за заг. ред. М. Мушкевич. Луцьк : Вежа-Друк, 2015. 260 с.
8. Попелюшко Р. Результати дослідження психологічних особливостей комбатантів до та після участі у бойових діях. *Innovative solutions in modern science* : scientific journal. 2017.Vol.5.№14.P.78–91.URL:http://elar.khnu.km.ua/jspui/bitstream/123456789/5583/3/1239-4890-1-PB.pdf.
9. Тарабрина Н. Психология посттравматического стресса: теория и практика. Москва, 2009. 304 с.
10. Bartone P. Hardiness protects against war-related stress in Army Reserve forces. *Consulting psychology journal: practice and research.* 1999. № 51. P. 72–82. URL: http://www.hardiness-resilience.com/docs/Har-guard-CPJ-1999.pdf.
11. Kryvokon N. Development of ukrainians' hardiness by means of empowerment. European humanities studies: state and society. 2015. № 1. P. 146–155.

Mulovana L. I. Individual-psychological characteristics of participants of anti-terrorist operation

The article presents the results of research on the individual and psychological qualities of veterans of war (basic beliefs of the person, system of vital senses, peculiarities of perception of time perspectives, peculiarities of reflection and self-regulation, anxiety and aggressiveness) and their comparison with non-combatants.

During the cluster analysis, two groups were formed among veterans and two in the control group. For the first group, "adaptive" (89% of veterans and 90% of the control group) are characterized by high rates of individual psychological qualities that allow to effectively overcome the consequences of traumatic events. The second group (11% of veterans and 10% of the control group), according to their individual-psychological characteristics, belongs to the "risk group".

It was determined that the group of veterans of the antiterrorist operation and the group of civilians do not have significant differences according to individual psychological characteristics. Was found that the level of the formation of semisilient landmarks, viability, self-regulation and reflection, positive cognitive settings. The ability to take and analyze their experience, including negative ones, and plan their future, enables veterans to adapt effectively to peaceful conditions and to succeed.

The results of the research are of practical importance for the development of a program of psychosocial support for war veterans from the group of risk taking into account the diagnosis of their individual psychological characteristics.

Key words: *participants in antiterrorist operation, basic beliefs of individual, system of vital senses, peculiarities of perception of time perspectives, reflection, self-regulation, anxiety, resocialization.*

УДК 316.663.5
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.3-1.27

О. В. Петяк
аспірант кафедри психології та педагогіки
Хмельницький національний університет

ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ РЕВНОЩІВ ТА АГРЕСІЇ У ШЛЮБНИХ ПАРТНЕРІВ

Стаття присвячена вивченню психологічних характеристик ревнощів у шлюбних стосунках у партнерів із різним рівнем агресивності і ворожості. Такий феномен закоханої людини, як ревнощі, є дуже складним для вивчення засобами психології та соціології. Зазвичай ревнощі розглядають або з теоретично-умоглядних позицій, або з позицій психотерапії. Особливість актуальності вивчення ревнощів як чинника любовних стосунків для сучасної психології полягає в тому, що ревнощі – це складне, суперечливе почуття. У розумних межах ревнощі природні, пояснювальні й навіть доцільні, вони є ознакою небайдужості, свідченням сильних почуттів і живих людських емоцій. Підсвідомо багато з людей уважають їх одним із доказів любові й нерідко сприймають позитивно. Ревнощі також здатні як набувати природних форм (побутові подружні ревнощі), так і доходити до афекту, перетворюватися на справжню хворобу (марення ревнощів). Шкідливо не саме почуття ревнощів, а крайні форми їх проявів, що виходять за межі норми (високий рівень агресії, підозрілість, образи, бажання помсти). Ревнощі призводять до проблем, розривів близьких стосунків, тому їх дослідження може послужити основою для розроблення методів надання психологічної допомоги. У статті розглядається поняття ревнощів, механізм виникнення, компонентна структура ревнощів. Як зазначає П. Куттер, прояв агресії за ревнощів залежить від пасивності або активності кохання. Чоловік, якщо він сподівався, що, залишаючись пасивним, буде оточений коханням жінки, агресивно ставиться саме до неї, а не до суперника. Якщо ж він кохає жінку активно, тобто його кохання є яскраво вираженим почуттям, а не бажанням бути коханим, то він переслідує суперника. У результаті проведеного дослідження виявлено, що реакції чоловіків і жінок із високим рівнем агресивності схожі й характеризуються проявом негативної афективної експресії, дистрибутивної комунікації, насильницькими погрозами, а також компенсацією чи заміщенням і маніпуляцією. Для жінок із високим рівнем ворожості характерні емоційний і поведінковий компоненти ревнощів.

Ключові слова: *ревнощі, романтичні стосунки, афективна експресія, комунікативні реакції на ревнощі, агресивність, поведінковий компонент ревнощів, ворожість.*

Постановка проблеми. Одним із найбільш руйнівних феноменів, пов'язаних зі сферою сімейних відносин, є ревнощі, які супроводжують людство протягом його багатовікової історії. Ревнощі асоціювалися із заздрістю, жадібністю, завзяттям, запальністю, параноєю, егоїзмом і навіть любов'ю. Амбівалентність і невизначеність ревнощів глибоко вкорінена в суспільній свідомості багатьох народів і відображена в деяких біблійських фрагментах.

Констатуючи поширення ревнощів на певних етапах розвитку людства, дослідники дійшли висновку, що вони проявляють себе в культурах, які заохочують сексуальний поділ.

Ревнощі характеризуються як сукупність негативних емоційних станів, відчутних у разі втрати можливості володіти чимось або кимось. Вони мають історично зумовлене коріння, оскільки кожна культура містить нормативні приписи щодо того, що повинно бути у виключній власності людини, що має бути розділене. Тому причини, які змушують людину однієї культури відчути ревнощі, не обов'язково будуть викликати ревнощі у представників інших культур [1, с. 15].

В архаїчній культурі, як відомо, не було почуття ревнощів. Звичай надавати дружин гостям існував на всіх континентах. У деяких культурах існувала традиція «права першої ночі». Поява ревнощів за таких умов була малоймовірною і не підтримувалася оточенням. Навіть більше, у полігамних культурах дружини заохочували своїх чоловіків до шлюбу з іншими жінками. Вигода полягала в тому, що це сприяло підвищенню престижу першої дружини і давало можливість поділу домашньої роботи, турбот про виховання і здоров'я дітей, побутових обов'язків.

К. Девіс порівняв культури, що підкреслюють сексуальну відданість і одношлюбність, і ті, які не надають цьому чиннику особливого значення. Ним виявлено значно меншу кількість прикладів виникнення проблем ревнощів у суспільствах тієї формації, яка допускає багатоженство.

Поступово ревнощі набули статусу типового і масового психологічного феномену, який має широкий діапазон проявів у приватному житті людини і досить рано входить у зміст її особистого досвіду. Незважаючи на поширення, у вітчизняній і закордонній психології немає однозначного розу-

© Петяк О. В., 2019

міння сутнісної природи ревнощів, її предикторів, детермінант, видів і патернів [14, с. 64].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Можливо, вивчення ревнощів утруднено у зв'язку з тим, що їх виникнення і прояв людина не здатна одразу відрефлексувати. З. Фрейд, К. Юнг, А. Адлер, Е. Фромм, К. Хорні вважають, що в багатьох ситуаціях люди приховують і маскують ревнощі не тільки від інших, але і від самих себе. Треба мати певну соціальну сміливість і психологічну компетентність, щоби зізнатися або зрозуміти, що за спалахами агресії, невдоволенням собою й іншими, тривожністю, нудьгою, заздрістю, афективністю стоять ревнощі.

В. Шекспір називав ревнощі «зеленооким чудовиськом», проте використовував їх як цікаву і пікантну тему для багатьох своїх п'єс і показав, що вони проявляються у великій кількості «облич». Дискомфорт, що виникає через ревнощі, посилюється залежно від суб'єктивної цінності об'єкта ревнощів. Поширення ревнощів є результатом укоріненості в соціальній свідомості стереотипних, найчастіше міфологічних уявлень про даний феномен. Ідея, що ревнощі є показником кохання, наполегливо зберігалася протягом багатьох століть. М. Мід уважала, що ревнощі – це барометр, який показує, наскільки високий ступінь любові, що вони просто показують ступінь ненадійності коханого. Схожої думки дотримувався О. Фенічел, який уважав, що ревниві люди – це ті, хто не здатні любити, але потребують того, щоб їх любили. Він говорив про те, що побутує уявлення, що можна відчувати ревнощі навіть до того, кого ви не любите, і навіть до того, кого ви всім серцем ненавидите [2, с. 61].

А. Маслоу говорив про негативну кореляцію між ступенем ревнощів і наявністю любові: що більше ревнивий чоловік, то менше ймовірність любові. Ним виділені два види любові: любов, заснована на залежності, і любов, заснована на любові. На його думку, ці два типи любові можуть співіснувати в одній людині.

Ревнощі не є винятковим атрибутом подружніх відносин. Ревнивими бувають не тільки закохані і відкинуті партнери, а й сиблінги, які можуть боротися за лідерство і домінування в родині.

Деякі психологи схильні бачити в ревнощах інстинкт, називаючи його «територіальним імперативом» (К. Бейкер). У працях І. Кона, М. Обозова, І. Котової, Я. Коломинського, І. Коваленко, В. Мясищева, І. Хмарука, О. Васильєвої, А. Тащевої, І. Шкрябко виявлено, що спектр причинного поля виникнення ревнощів досить широкий. Найбільш часто предикторами ревнощів виступають: переваги одних людей і зневага іншими; незрозуміла частота дружніх зустрічей; тривалість часу, що витрачається на неформальне спілкування; увага вчителя до одного учня на шкоду іншим; ласкаве і дбайливе ставлення батьків до «улюбленця»; флірт із подругами дружини або із друзями чоловіка; прояв особливої цікавості до нових людей; наявність або придбання нових речей, предметів, які недоступні для інших; отримання високих соціальних статусів і нагород; можливість вести світський, куртуазний спосіб життя; кращі умови роботи; наявність елітного житла, автомашини й ін. У низці досліджень установлено, що найчастіше ревнує один із членів діади – подружньої, дитячо-батьківської, дружньої тощо.

Метою статті є діагностика та вивчення структурних характеристик ревнощів залежно від рівнів агресії та ворожості членів подружжя.

Виклад основного матеріалу. У найзагальнішому вигляді ревнощі можна визначити як демонстративно або приховано пережитий суб'єктом складний стан, що інтегрує позитивне і негативне ставлення референтної особи, яка віддає очевидну або уявну перевагу іншим людям.

У низці досліджень установлено, що найчастіше ревнує один із членів діади – подружньої, дитячо-батьківської, дружньої тощо. Предметом ревнощів можуть бути такі цінності, як робота, просування по службі, майно, захоплене ставлення оточення до значущих людей. Ревнощі також може викликати зовнішній вигляд, соціальний стан, професійний статус, висока мобільність, затребуваність, публічність людей із близького (і навіть з далекого, але бажаного) кола спілкування. Найчастіше ревнивих людей турбують: недолік задоволення потреби у визнанні, престижі або любові, усвідомлення того, що інші мають щось краще або більше.

Ревнощі можуть виникати через суперництво, прагнення до самоствердження, бажання мати високий престиж або особливий імідж (О. Степанов, Є. Титова). Втрата любові, дружби і поваги, можливо, є найчастішою причиною ревнощів, які досить часто становлять «подвійний симбіоз» із заздрістю. У низці робіт остання розглядається як одна з форм ревнощів. Однак варто вказати на відмінності, які є між ревнощами і заздрістю. Заздрість заснована на сильному бажанні суб'єкта мати що-небудь, що належить іншій людині, ревнощі засновані на бажанні утримати що-небудь, не ділитися з іншою людиною.

Цілком імовірно, нормальні ревнощі – це своєрідний прояв або продовження заздрості, тому що вона може змусити відчути потенційну загрозу і загострити пильність. Заздрість призводить до образ, скарг або до визнання права людини на власність, тоді як нормальні ревнощі насторожують і посилюють недовіру. Заздрість більше пов'язана з активністю щодо матеріального майна або персональних талантів, а ревнощі більше спрямовані на наслідки прихильності, уваги, визнання інших і любові. Ревнощі частіше виникають навколо символічних речей, тоді як заздрість більше зайнята речами безпосередніми. Звичайно, людина може

бути заздрісною і ревнивою одночасно, оскільки обидва почуття розвиваються через особистісну незрілість, від страху позбавлення, від конфліктів щодо зон поділу і володіння.

Ревниві люди стежать за тим, щоб їхні партнери або кохані не мали можливостей для саморозвитку або більшої, ніж у них, успішності, реагуючи невдоволенням на їхні спроби вчитися, отримати просування по службі або робити що-небудь, що забезпечує більший ступінь незалежності. Для ревнивих людей типово, що, отримуючи вигоди від їхніх досягнень, вони не довіряють їм, пред'являють ультиматуми і звинувачення, які можуть супроводжуватися допитами, погрозами і навіть зловживанням силою. Ревнощі призводять до погіршення якості життя партнерів у шлюбі або бізнесі, до припинення відносин, до переходу в інші родини або організації [13, с. 37].

Сім'ї розпадаються через ревниві нападки одного з подружжя, батьків або інших членів сім'ї. Фірми, виробничі та наукові колективи припиняють існування або погіршують свої показники через наявність незкінченних конфліктів, пліток, боротьби за фаворитизм начальників, коханців. Ревнощі породжують злість, заздрість, відкидання, розрив відносин між найближчими друзями і люблячими людьми.

Важко передбачити, що викличе ревниву реакцію в того чи іншого члена сім'ї. І однаково важко передбачити, якою буде реакція, навіть після того, як ревнощі вже проявилися і «заявили» про себе. Поведінкові «відповіді» ревнивців у багатьох ситуаціях можуть бути наслідком етнокультурних традицій, норм, настанов, а також стратегій, які найбільш часто використовувалися у процесі їхнього виховання і навчання.

Суб'єкти, схильні до ревнощів, виявляють специфічні стратегії поведінки щодо об'єктів своїх ревнощів. Вони намагаються тримати їх в ізоляції від соціуму і взаємодій із «підозрілими» партнерами, стежать за тим, щоб їхні партнери або кохані не мали можливостей для саморозвитку, обмежують особистісний простір, контролюють формальні і неформальні зв'язки й ін.

Ревниві реакції на ті загрози можуть проявлятися в різних формах відвертої чи прихованої поведінки, в усних звинуваченнях, нападах, в агресивних діях і навіть у насильстві. Вони також можуть містити елементи провокації, які не помітні для сторонніх, але є типовими для конкретної особистості. Реакції ревнощів у кожної людини досить унікальні. Вони відображаються і фіксуються в особистому досвіді переживань, настроїв і бажань людини, резонуючи в її свідомості вже на ранніх стадіях онтогенетичного розвитку.

Варто враховувати і те, що ревнощі можуть бути наслідком деякого соціального навчання. Найбільш часто спостерігаються поведінкові реакції у близьких людей, які стають звичними і допустимими. Особистість, що зростає, маркує їхню модальність у своїй свідомості, вносить до свого рольового і поведінкового репертуару, а потім використовує в подібних ситуаціях без особливого контролю й оцінки [3, с. 29].

У вітчизняній і закордонній психології існують діаметрально протилежні погляду на ґендерну зумовленість ревнощів. Одні дослідники стверджують, що більш ревниві чоловіки, інші – що жінки.

Деякі дослідники говорять про гормональний або генний чинники як основну причину типово чоловічої або типово жіночої поведінки. Деякі психологі слідом за З. Фрейдом говорять про «анатомічне призначення» статі.

Дослідники робили неодноразові спроби виявити, чи змінюються ревнощі з віком. Існує думка, що ревнощі характерні передусім для людей молодого віку. В одному з лонгітюдних досліджень виявлено, що двадцятирічні подружжя проявляли великі ревнощі один до одного, які значно зменшувалися з кожним наступним десятиліттям спільного життя. Підставою для зменшення ревнощів із віком служить поступова втрата сексуальності. Це справедливо для випадків, коли ревнощі спричинені сексуальним суперництвом. Згідно з даними, отриманими в багатьох дослідженнях, високий відсоток ревнощів зберігається у віці до тридцяти років. Існують вагомі підстави говорити про взаємозв'язок між процесом старіння і публічним проявом ревнощів [12, с. 43].

У нашому дослідженні використовувалися такі методики: «Шкала ворожості» Басса-Дарки [4, с. 18], «Багатовимірна шкала ревнощів» С. Файффер [11, с. 45] і П. Вонг в адаптації І. Фурманова й А. Вергейчик [3, с. 97].

Вибірка для даного дослідження складалася з респондентів віком від 18 до 58 років, загальною кількістю 137 осіб, серед яких 87 жінок і 50 чоловіків.

Отже, у результаті проведеного дослідження отримані дані про статеві відмінності в характеристиках ревнощів залежно від рівня агресивності і ворожості. Жінки з високим рівнем агресивності, на відміну від жінок із низьким рівнем агресивності, частіше в ревнивих стосунках відкрито демонструють свої переживання, пов'язані з наявністю суперниці, звинувачують партнера в ситуації, що склалася, і сваряться з ним, можуть проявляти агресію і насильство щодо нього. Крім цього, вони використовують маніпуляцію, спрямовану на привернення уваги партнера, демонструють свою любов через турботу і залицяння до нього.

Водночас жінки з високим рівнем агресивності характеризуються більшою підозрілістю щодо свого партнера, сумнівами в його вірності, влаштовують перевірки партнеру на наявність зради, а також характеризуються більш інтенсивними емоційними переживаннями, пов'язаними з наявністю суперниці.

Серед чоловіків також виявлені значущі відмінності в характеристиках переживання ревнощів. Чоловіки з високим рівнем агресивності порівняно із чоловіками з низьким рівнем агресивності значно частіше демонструють такі комунікативні реакції на ревнощі: негативну афективну експресію ($p \leq 0,05$), дистрибутивну комунікацію ($p \leq 0,05$), уникнення або заперечення ($p \leq 0,01$), маніпуляцію ($p \leq 0,05$). Також для них характерне переважання емоційного компонента ревнощів ($p \leq 0,01$).

Отже, для чоловіків із високим рівнем агресивності в ревнивих відносинах характерні демонстрування негативних переживань, пов'язаних із ревнощами, уникнення та заперечення наявності проблем, пов'язаних із ситуацією, що викликає ревнощі, вони схильні звинувачувати, сваритися з партнеркою, використовують маніпуляції у взаєминах, які спрямовані на привернення уваги партнерки, а також демонструють більш інтенсивні емоційні реакції на ситуації, що провокують ревнощі.

Отже, можна помітити, що реакції чоловіків і жінок із високим рівнем агресивності в ситуації ревнощів відрізняються. Жінки, на відміну від чоловіків, у ревнивих відносинах, з одного боку, можуть проявляти агресію щодо партнера, з іншого – прагнуть догодити йому, зробити щось приємне, щоб виглядати кращими в очах партнера. Чоловіки відрізняються тим, що заперечують наявність проблеми й уникають розмов про неї. Водночас у ситуації ревнощів жінки більш підозрілі, більш емоційно реагують на можливу суперницю і схильні проявляти контроль щодо партнера. Чоловіки в ситуації ревнощів характеризуються більш інтенсивним емоційним переживанням, пов'язаним із наявністю суперника.

Жінки з високим рівнем ворожості в ситуації ревнощів значно частіше виявляють негативну афективну експресію ($p \leq 0,05$) і маніпуляцію ($p \leq 0,05$) щодо партнера, ніж жінки з низьким рівнем ворожості. Також існують відмінності у вираженні компонентів ревнощів. Так, у жінок із високим рівнем ворожості когнітивний ($p \leq 0,01$), емоційний ($p \leq 0,01$) і поведінковий ($p \leq 0,01$) компоненти ревнощів проявляються більше, ніж у жінок із низьким рівнем ворожості.

Отже, жінки з високим рівнем ворожості, на відміну від жінок із низьким рівнем ворожості, у ревних відносинах частіше використовують маніпуляцію щодо партнера, а також більш підозрілі. Крім цього, вони інтенсивніше реагують на ситуації, що провокують ревнощі, схильні перевіряти партнера на наявність зради, наприклад, відстежуючи його дзвінки або місцезнаходження, перевіряючи його речі тощо.

У чоловіків із високим і низьким рівнем ворожості значущих відмінностей у комунікативних реакціях на ревнощі і компонентах ревнощів виявлено не було.

Висновки. Існує припущення, що особистісна, емоційна й інтелектуальна зрілість людини зменшують негативні прояви ревнощів. Отриманий досвід особистих відносин дає матеріал для більш об'єктивних оцінок себе й інших, що робить людей більш терпимими до відмінностей в їхній індивідуальній поведінці [6, с. 23].

Дослідження показали, що в основі появи ревнощів лежить низька самооцінка, недовіра до близьких людей, незадоволеність потреби у визнанні, любові, престижі, соціальному статусі тощо. До прояву ревнощів схильні також особи, які страждають від почуття неадекватності або залежного становища. Упевнені в собі люди, які мають хорошу самооцінку й емоційну безпеку, рідко бувають вразливими для ревнощів.

Будучи інтегративним психологічним феноменом, ревнощі охоплюють багато патернів, як-от: любов, ненависть, амбітність, недовіра, марнославство, радість, гордість, почуття власності, прагнення, трепет, страх та ін. Співвідношення цих складників ревнощів у різних людей змінюється залежно від досвіду, ціннісних пріоритетів і обставин життя. Тому можна говорити про те, що структура і прояви ревнощів індивідуальні та мінливі.

Задоволення від ревнивої поведінки можна пояснити тим, що вона надає можливість дати волю стримуваним емоціям, які не можуть знайти більш конструктивних шляхів для виходу [7, с. 79]. Іноді ревнощі є засобом захисту, що забезпечує контроль за більш болючими емоційними переживаннями. У Біблії (пісня 8:6) сказано, що «ревнощі жорстокі, як могила».

Однією з найбільш поширених підстав для виникнення ревнощів у сфері шлюбної взаємодії є подружня невірність, що позначається також термінами «зрада», «адюльтер» або «перелюб».

З огляду на значущість для особистості речей, пов'язаних із проявами ревнощів, дослідники давно прагнуть з'ясувати детермінанти і механізми їх виникнення і функціонування. Під час вивчення ревнощів важливі виявлення діапазону їхнього прояву, пошук конструктивних способів зняття напруженості, симптомів підозрілості та тривожності в ревнивих партнерів, сприяння їм у виборі таких форм поведінки і спілкування, які не викликатимуть у них почуття ревнощів [8, с. 47].

Отже, на підставі проведеного дослідження можна зробити такі висновки:

– жінки з високим рівнем агресивності частіше, ніж жінки з низьким рівнем агресивності, у ревнивих відносинах відкрито демонструють переживання, пов'язані із ситуацією ревнощів, сваряться з партнером і звинувачують його в ситуації, що склалася, можуть проявляти агресію і насильство щодо нього, використовують маніпуляцію, щоби привернути увагу до себе, або демонструють свою любов до нього, прагнучи зробити для нього щось приємне;

– чоловіки з високим рівнем агресивності частіше за чоловіків із низьким рівнем агресив-

ності в ревних відносинах відкрито демонструють переживання, пов'язані з ревнощами, висловлюють звинувачення на адресу партнерки, сваряться з нею, використовують маніпуляцію, заперечують наявність проблеми;

– жінки з високим рівнем ворожості частіше використовують маніпуляцію, ніж жінки з низьким рівнем ворожості. Крім цього, вони більш підозрілі, для них характерно переважання емоційного компонента ревнощів, а також схильність перевіряти партнера на наявність зради;

– у чоловіків із високим і низьким рівнем ворожості значущих відмінностей у реакціях на ревнощі і компонентах ревнощів виявлено не було.

Для адекватних і науково обґрунтованих відповідей на багато запитань потрібно виявити роль різних предикторів у перебігу і тривалості процесів, пов'язаних із ревнощами, а також визначити основні психологічні патерни, що утворюють її змістовність і специфіку проявів, як складного, унікального і провокаційного психологічного феномену.

Література:

1. Антонов А., Медков В. Социология семьи. Москва : МГУ, 1996. 303 с.
2. Бейкер К. Теория семейных систем М. Боуэна. Вопросы психологии. 1991. № 6. 155–164 с.
3. Взаимосвязь агрессивности и ревности в романтических и брачных отношениях / под ред. А. Вергейчик. Минск, 2013.
4. Волкова А. Опыт исследования супружеской неверности. *Вопросы психологии.* 1998. С. 57–59.
5. Ильин Е. Дифференциальная психология мужчины и женщины. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 544 с.
6. Кришталь В. Сексуальная гармония супружеской пары. *Сексуальная дисгармония супружеской пары.* Харьков, 1996. С. 89–97.
7. Куттер П. Любовь, ненависть, зависть, ревность. Психоанализ страстей. Санкт-Петербург : Б.С.К., 1998. С. 38.
8. Обозов Н. Семейно-брачные и родственные отношения. Психология семьи : хрестоматия. Самара, 2002. 239 с.
9. Роджерс К. Брак и его альтернативы. Позитивная психология семейных отношений. Москва : Этерна, 2006. 320 с.
10. Терентьев Е. Бред ревности. Москва : Медицина, 1990. 318 с.
11. Фурманов И. Агрессия и насилие: диагностика, профилактика, коррекция. Санкт-Петербург, 2007.
12. Фурманов И. Тактики поведения в ситуации переживания ревности: адаптация методики «Коммуникативные реакции на ревность». *Психологический журнал.* 2012. № № 1–2. С. 67–68.
13. Хмарук И. Социально-психологические корреляты выбора способа реагирования в ситуации измены супруга. Ростов-на-Дону : РГУ, 2000. 378 с.
14. Gurrero L. The Communicative Responses to Jealousy Scale: Revision, Empirical Validation, and Associations with Relational Satisfaction. *Communication Methods and Measure.* 2011. Vol. 5. № 3. P. 223–249.

Petiak O. V. Investigation the features of the interaction of the interaction of the jealousy and aggressions in marriage partners

The article is devoted to the study of psychological characteristics of jealousy in marital relations with partners with different levels of aggression and hostility. Such a phenomenon of amorous person, as jealousy, is very difficult to study by means of psychology and sociology. As a rule, usually jealousy is considered either from theoretical-speculative positions, or from the standpoint of psychotherapy. The peculiarity of the relevance of the study of jealousy as a factor of love affairs for modern psychology is that jealousy is a complex, contradictory feeling. In reasonable limits, jealousy is natural, explanatory and even advisable; they are a sign of partial, a testimony of strong feelings and living humane motions. Subconsciously, many people consider them one of the proofs of love and are often perceived positively. Jealousy is also able to accept as natural forms (domestic marital jealousy), and can reach the passion and become a real illness (delusions of jealousy). It is not harmful the very feeling of jealousy, but extreme forms of their manifestations that go beyond the norm (high level of aggression, suspicion, insults, desire for revenge). Jealousy leads to problems, breakup of close relationships, so their research can serve as the basis for developing methods for providing psychological care. The article deals with the concept of jealousy, the mechanism of its occurrence, the component structure of jealousy. As P. Kutter notes, the manifestation of aggression in jealousy depends on the passivity or activity love. A man, if he hoped that, remaining passive, would be surrounded by the love of a woman, he would be aggressive towards her, not to an opponent. If he loves a woman actively, that is, if his love is a pronounced feeling, and not a desire to be loved, then he pursues an opponent. As a result of the study, it was found that the reactions of men and women with a high degree of aggressiveness are similar and characterized by manifestation of negative affective expression, distributive communication, violent threats, as well as compensation or substitution and manipulation. For women with a high level of hostility, emotional and behavioral components of jealousy are characteristic.

Key words: *jealousy, romantic relationships, affective expression, communicative reactions to jealousy, aggressiveness, behavioral component of jealousy, hostility.*

УДК 159.9.072,316.61
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.3-1.28

М. С. Фатєєва
магістр психології,
аспірант кафедри практичної психології
Київський університет імені Бориса Грінченка

ІНТУЇТИВНЕ ХАРЧУВАННЯ У СВІТЛІ НАУКОВИХ ВІТЧИЗНЯНИХ ТА ЗАРУБІЖНИХ РОЗШУКУВАНЬ

У статті розглядається проблема порушень харчової поведінки (орторексія), яка останнім часом в Україні привертає все більше уваги фахівців різних галузей. Тема харчових порушень у наукових колах Західної Європи та Сполучених Штатів Америки висвітлюється із середини минулого століття, водночас в Україні ця тематика лише проходить становлення. У спектрі вітчизняних наукових розробок цього напряму матеріал статті є одним із перших кроків, розгляд проблеми здійснено з позицій біосоціальної моделі розладів харчової поведінки (є порушення біологічних процесів, психологічних процесів, розвитку, які під впливом стресових чинників середовища призводять до порушень когнітивних функцій, емоційної регуляції та поведінки). Емпіричне дослідження, яке проводилося із 2016 по 2018 роки в Києві, Мінську, Одесі, Харкові й інших містах, розширює уявлення про інтуїтивне харчування в системі корекції порушень харчової поведінки. Вибіркою охоплено 326 досліджуваних, чоловіків і жінок, віком від 18 до 68 років. 77 осіб чоловічої статі, жіночої – 249. Середній вік становить 30,64 років, стандартне відхилення – 11,61. З метою дослідження харчової інтуїції респондентів і усвідомлення типу харчування використано Шкалу інтуїтивного харчування-2 Т. Тілки у вітчизняній адаптації. За допомогою Римського опитувальнику нервової орторексії вибірку розділено на групи з наявною та відсутньою орторексією. Одним із результатів дослідження стало визначення кореляції між інтуїтивністю харчування та ступенем вираженості орторексії – порівняння результатів значень шкал «Інтуїтивність харчування» та «Нервова орторексія» показало статистично значущий обернений зв'язок. Чим більш вираженою є орторексія, тим менше особа прислуховується до власного організму та більше прагне орієнтуватися на соціальні норми й уявлення про якість їжі, що сприяє розвитку обмежувальної харчової поведінки й укорінює «дієтичне мислення». Важливо, що дослідження проводилося з урахуванням досвіду сучасної світової наукової думки, однак тема потребує більш глибокого подальшого вивчення.

Ключові слова: *порушення харчової поведінки, орторексія, харчова інтуїція, кореляційні зв'язки, шкала інтуїтивного харчування-2.*

Постановка проблеми. Останнім часом тема психології харчування, особливо порушень харчової поведінки, привертає все більше уваги фахівців – психологів і психотерапевтів. Активну участь у міждисциплінарних дослідженнях цього напряму беруть спеціалісти з інших галузей: лікарі, біологи, генетики й інші. Оскільки харчування серйозно впливає на якість життя, суспільство жваво реагує на проблеми, які пов'язані з особливостями харчової поведінки, й спонукає вчених до їх розгляду. Сучасний медійний простір заполонили програми, шоу, конкурси, безпосередньо пов'язані із приготуванням або смакуванням їжі, отже, це відповідає широкому суспільному запиту. Тому психологія харчової поведінки сьогодні у світі досліджується вченими на матеріалі різних вікових і соціальних груп, а її порушення та засоби корекції розглядаються в біологічній, медичній та психологічній парадигмах.

Мета статті – поширити інформацію про результати та висновки емпіричного дослідження харчової інтуїції, яке проводилося із 2016 по 2018 рр. в містах України та за її межами, беручи до уваги сучасні дослідження вітчизняних та закордонних авторів у сфері порушень харчової поведінки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні розпочато дослідження теми психології харчування у світлі сучасних світових запитів. Так, в актуальних працях О. Мойзріст аналізуються підходи до діагностики порушень харчової поведінки в підлітків, проблеми потребово-мотиваційної сфери осіб з орторексією (так називають фіксацію на правильності та чистоті їжі) висвітлено О. Лозовою, М. Фатєєвою [14, с. 105]. О. Лазаренко розглядає симптоматику розладів харчової поведінки з позицій гештальт-терапії [13, с. 87]. Ю. Ящишиною представлено результати адаптації опитувальника "Intuitive Eating Scale-2" Т. Тілки (Сполучені Штати Америки) в Україні [17, с. 100].

Однією з перших вітчизняних учених ґрунтовно дослідила феноменологію харчової поведінки В. Шебанова в низці своїх робіт і фундаментальній монографії «Феноменологія харчової поведінки у континуумі «норма – патологія»», де розширено уявлення про причини виникнення й розвитку порушеної харчової поведінки, у спек-

© Фатєєва М. С., 2019

трі «переїдання – обмеження в їжі», надано розробки з їхньої корекції [16]. Авторка надала теоретико-емпіричне обґрунтування та представила власну оригінальну концептуальну модель біо-психо-соціо-духовного розвитку харчової поведінки. Варто зазначити, що саме біо-психо-соціальна (або біосоціальна) модель розладу харчової поведінки останніми роками домінує у висновках закордонних спеціалістів [2], тоді як модель залежності відходить у минуле [12]. Початок наукових розшукувань біосоціальної моделі розладу харчової поведінки знаходимо в роботах К. Ферберна ще з 90-х рр. минулого століття. Пізніше ці погляди розвинули С. Бьюлік, П. де Олавіде, С. Мунро, М. Пробст і Дж. Діденс, багато інших. Вітчизняна психологічна наука порівняно із закордонною робить у психології харчування лише перші кроки, оскільки більшість публікацій із теми розглядає порушення харчової поведінки з медичного, а не психологічного погляду. Логічно, що українські науковці можуть і повинні скористатися цінним досвідом іноземних колег, насамперед із Західної Європи та Сполучених Штатів Америки, які цьому питанню почали приділяти велику увагу ще з кінця минулого століття.

Назва «інтуїтивне харчування» виникла в 1995 р. у працях американських учених [7], а в 1998 цей термін уперше з'явився в рецензованому виданні. З того часу інтуїтивне харчування розглядається як адаптивна форма споживання їжі, що має сильний взаємозв'язок із внутрішніми сигналами голоду та насичення [9, с. 137–153]. До того ж у 2006 р. з'являється «модель прийняття» в інтуїтивному харчуванні (acceptance model), де розкривається взаємозв'язок інтуїтивного харчування та прийняття тіла нейтрально, без негативного контексту [1, с. 486]. Пізніше іншими вченими досліджено зв'язок харчової інтуїції та фізичної активності – ті респонденти крос-секційного дослідження, що харчувалися інтуїтивно, частіше займалися спортом для власного задоволення та розглядали фізичну активність як частину концепції життя [4, с. 94]. Більшість авторів зазначають, що у процесі вивчення респондентів із різними типами харчової поведінки відновлення зв'язку з харчовою інтуїцією приводить до: поліпшення якості життя (зокрема, прийняття себе без самокритики); ліпшого розуміння своїх потреб; можливості впоратися з негативними станами й емоціями без допомоги їжі; розвитку позитивного погляду на життя, стійкості, самоповаги. Усе вищезазначене дозволяє надалі уникати порушень харчової поведінки.

Н. ван Дайк та Е. Дринквотер зробили потужний аналіз усіх наявних на той час світових публікацій із питань інтуїтивного харчування та харчової інтуїції [11, с. 1757–1766]. Автори розглядали статті, на які посилалися PubMed, PsycInfo та ScienceDirect, опубліковані в рецензованих журналах і тезах. Усі знайдені матеріали містили термін «інтуїтивне харчування» або пов'язані з ним поняття в назві або резюме, а також ті, що перевіряли взаємозв'язки між інтуїтивним харчуванням і фізичним (або психічним) здоров'ям. Усього проаналізовано сімнадцять крос-секційних і дев'ять клінічних досліджень, вісім з яких були рандомізованими контрольованими випробуваннями. За результатами аналізу автори дійшли висновків, що інтуїтивне харчування має негативну кореляцію з індексом маси тіла (ІМТ) і позитивну кореляцію з різними показниками психологічного здоров'я. Із клінічних досліджень автори дійшли до конклюзії, що впровадження інтуїтивного прийому їжі призводить до стабілізації ваги, поліпшення психологічного здоров'я, а також можливого поліпшення показників фізичного здоров'я, відмінних від ІМТ (наприклад, збалансування артеріального тиску, рівня холестерину). Подальші дослідження повідомляли про міцні зв'язки між інтуїтивним прийомом їжі та такими показниками психологічного і фізичного здоров'я, як: самооцінка, внутрішня орієнтація тіла, глікемічний контроль для цукрового діабету першого типу [6, с. 493].

Виклад основного матеріалу. У 2016–2018 рр. в Україні проведено емпіричне дослідження (М. Фатєєва), завданням якого було виявлення ознак харчової інтуїції в осіб з орторексією та без неї. Орторексія розглядалася як нав'язливе прагнення до «здорового і правильного харчування», що призводить до значних обмежень у виборі продуктів харчування [5, с. 385].

Вибірка охопила 326 досліджуваних, чоловіків та жінок, віком від 18 до 68 років. Загальна кількість респондентів становить 326 осіб, що відповідає 100%, 77 осіб чоловічої статі, що становить 24% від вибірки, та 76% жінок, що становить 249 осіб. Середній вік становив 30,64 років, стандартне відхилення – 11,61. Показники засвідчили достатню репрезентативність вибірки та необхідний віковий діапазон досліджуваних. Емпіричне дослідження проводилося в таких містах України: Київ, Краматорськ, Запоріжжя, Одеса, Харків, інших країн: Москва, Санкт-Петербург, Мінськ. За допомогою методики ORTO-15 (Римський опитувальник нервової орторексії) вибірку розділено на дві групи – з наявною та відсутньою орторексією. Римський опитувальник нервової орторексії складається з 15 пунктів, за кожним з яких респондент міг обрати один із чотирьох варіантів відповіді: «завжди», «часто», «іноді» та «ніколи». Бали за всіма пунктами підсумовувалися, за всією шкалою підраховувалося одне значення. Структура опитувальника і його зміст базувалися на розширеному й переробленому опитувальнику С. Бретмена. За результатами цієї методики 64% вибірки мали ті чи інші орторексичні патерни поведінки.

З метою дослідження харчової інтуїції респондентів і усвідомлення типу харчування – обмежувального, екстернального й інтуїтивного – використано Шкалу інтуїтивного харчування-2 Т. Тілки (адаптація Ящишиної-Фатєєвої). Шкала розроблена як первинний інструмент для проведення досліджень і демонструє взаємозв'язок між психологічним благополуччям та якістю життя [9, с. 137–153]. Опитувальник складається із 23 запитань, які включають у себе 4 субшкали: «Інтуїтивне харчування», «Їжа для фізіологічного голоду, а не емоційного», «Покладання на сигнали голоду та насичення», «Гармонія їжі та тіла». За кожним питанням необхідно оцінити ступінь згоди або незгоди за 5-бальною шкалою, після чого підрахувати середній бал за кожною із субшкал. Дослідник з університету Огайо (Сполучені Штати Америки) Трейсі Тілка розробила опитувальник Інтуїтивного харчування, який дозволяє встановити, наскільки інтуїтивно особа харчується. Шкали відображають оцінки в п'ятибальній шкалі, що відповідає різним рівням інтуїтивного харчування (далі – ІХ):

– Низький рівень ІХ становить від 2,3 до 3,13.
– Середній рівень ІХ – 3,14–3,7.
– Рівень ІХ вище середнього – 3,71–4,6.
– Високий рівень ІХ – 4,7–5.

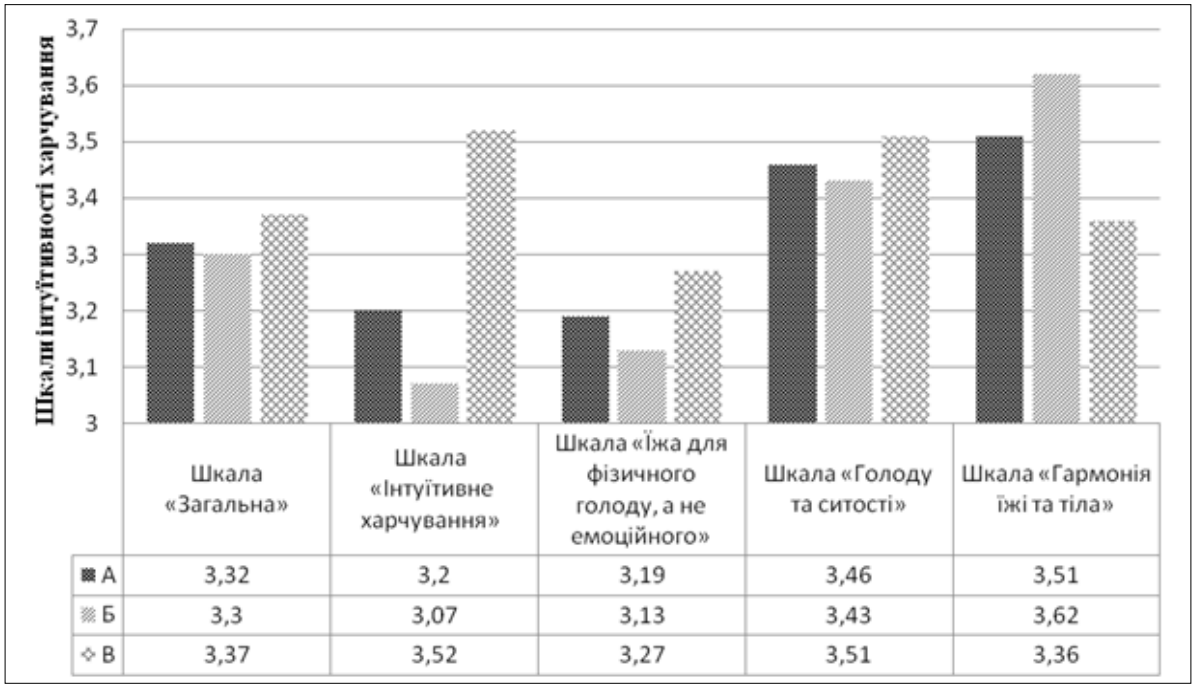

	Шкала «Загальна»	Шкала «Інтуїтивне харчування»	Шкала «Їжа для фізичного голоду, а не емоційного»	Шкала «Голоду та ситості»	Шкала «Гармонія їжі та тіла»
А	3,32	3,2	3,19	3,46	3,51
Б	3,3	3,07	3,13	3,43	3,62
В	3,37	3,52	3,27	3,51	3,36

Рис. 1. Шкали інтуїтивності харчування в осіб із наявною та відсутньою орторексією

Примітка: А – уся вибірка, Б – досліджувані, у яких наявна нервова орторексія, В – досліджувані, у яких відсутня нервова орторексія.

За «Загальною» шкалою, яка вимірює інтегральний показник ІХ, можна помітити, що загальна вибірка має показник 3,32, що може свідчити про середній рівень ІХ. Особи з орторексією мають 3,30, що також трохи нижчій показник, проте все ще входить у середній рівень значень. Особи, які не мають ознак орторексії, демонструють дещо вищі показники, ніж загалом за вибіркою, що може свідчити про наявний середній рівень інтуїтивності харчування.

За шкалою «Інтуїтивність харчування», яка вимірює схильність осіб до інтуїтивного споживання їжі, можна спостерігати, що середнє значення за вибіркою становить 3,2, а в досліджуваних, у яких наявна орторексія, дещо нижчий показник – 3,07, що відповідає низькому рівню інтуїтивності харчування. Досліджувані, у яких відсутня орторексія, мають значно вищий бал – 3,52, що може свідчити про середній рівень інтуїтивності харчування. Досліджувані особи з орторексією не схильні до інтуїтивного харчування, а їм притаманні орторексичні ознаки під час прийому їжі. Натомість досліджувані, які не мають ознак орторексії, схильні до інтуїтивного харчування.

За шкалою «Їжа для фізичного голоду, а не емоційного» вимірюється їжа відповідно до почуття голоду, середнє значення за загальною вибіркою – 3,19% (середній рівень). Особи з орторексією мають занижені показники, які становлять 3,17%, водночас особи, у яких немає даного порушення харчової поведінки, – 3,19%, що свідчить про нижню межу, та все-таки становить середній рівень оцінок. Визначені результати відображають тенденцію, що менша частина опитаних осіб схиляються в повсякденному житті до інтуїтивного харчування, спираючись на відчуття фізичного голоду, тоді як більша частина осіб (64% вибірки), які мають ознаки орторексії, спромагаються вирі-

шувати свої внутрішні конфлікти за допомогою споживання їжі.

За шкалою «Голоду та ситості» можна визначити здатність зупинитися в момент, коли особа відчуває насичення, середнє значення за загальній вибірці становить 3,46% та показує середній рівень. Особи, які виказують ознаки орторексії, мають трохи знижені показники, що становить 3,43%, а особи, у яких немає проявів орторексії, – 3,51%, що свідчить про середній рівень оцінок у всіх досліджуваних незалежно від наявності чи відсутності ознак орторексії. Дані результати дають підстави стверджувати, що сигнали голоду та ситості краще розпізнають особи, які не мають проявів орторексії, проте варто визнати, що загалом у більшості досліджуваних наявна здатність розпізнавати сигнали голоду та насичення.

За шкалою «Гармонія їжі та тіла», яка демонструє суб'єктивну оцінку досліджуваними задоволеності тілом, середнє значення за загальною вибіркою становить 3,51%, тобто середній рівень. Особи з орторексією мають більш завищені показники, які становлять 3,62%, ніж особи, у яких немає даного порушення харчової поведінки, – 3,36%, що свідчить про середній рівень оцінок. Дані результати демонструють, що особи з орторексією схильні до переоцінки власного бачення гармонійного ставлення до їжі та тілу, проте загалом перебуває в межах норми.

Таблиця 1

Кореляційний зв'язок між шкалою «нервової орторексії» та шкалами інтуїтивності харчування

№	Шкали інтуїтивності харчування	Орторексія
1.	Шкала «Інтуїтивне харчування»	– 0, 328**
2.	Шкала «Гармонія їжі та тіла»	0,163**

Примітка: * – значущий коефіцієнт кореляції Спірмена за $p < 0,05$; ** – значущий коефіцієнт кореляції Спірмена за $p < 0,01$.

Висновки. Дані кореляційні зв'язки свідчать про те, що між результатами шкал «Інтуїтивність харчування» та «Нервова орторексія» виявлено таку залежність: статистично значущий обернений зв'язок на рівні значущості ($p < 0,01$) та прямий зв'язок зі шкалою «Гармонія їжі та тіла» на рівні значущості ($p < 0,05$). Вищезгадані результати доцільно було б зіставити з результатами схожих досліджень інших вітчизняних і закордонних авторів, але подібних наукових розшукувань на сьогодні не виявлено. Це може бути пов'язано з тим, що орторексія досі не входить до реєстру DSM-5 (Діагностичний і статистичний довідник ментальних захворювань, що видається Американською психіатричною асоціацією).

Інтуїтивність вибору продуктів харчування самим фактом свого існування показує ставлення індивіда до внутрішнього наповнення, що виражається в намаганні суб'єкта обирати продукти харчування, орієнтуючись не на об'єктивну калорійну цінність, а на суб'єктивну потребу у змістовому наповненні та бажанні спожити певний продукт.

Отже, вищевказані дані дозволяють констатувати наявність кореляції інтуїтивності харчування та ступеня вираженості орторексії. Проведена робота доводить, чим більше особа спирається на суб'єктивно значущий інтуїтивний вибір їжі, тим менший ризик порушення харчової поведінки, і навпаки. Особа може жити повноцінним життям, без надмірної концентрації на правильності обраної їжі, без фіксації на калорійності та чистоті. Оскільки людина залежить від загальноприйнятих культурно-естетичних правил країни, у якій проживає, неможливо цілком абстрагуватися від невротизуючих особистість ідеалів «правильного харчування». Натомість, чим більш виражена орторексія, тим менше особа прислуховується до власного організму та більше прагне орієнтуватися на соціальні норми й уявлення про якість їжі, що сприяє розвитку обмежувальної харчової поведінки й укорінює «дієтичне мислення».

Література:

1. Avalos L., Tylka, T. Exploring a model of intuitive eating with college women. *Journal of Counseling Psychology.* 2006. № 53 (4). P. 486.
2. Frank G. The perfect storm-a bio-psycho-social risk model for developing and maintaining eating disorders. *Frontiers in behavioral neuroscience.* 2016. T. 10. P. 44.
3. Gast J., Hawks S. Weight loss education: the challenge of a new paradigm. *Health Education & Behavior.* 1998. № 25. P. 464–473.
4. Intuitive eating: associations with physical activity motivation and BMI / J. Gast et al. *American Journal of Health Promotion.* 2015. № 29 (3) P. 91–99.
5. Koven N., Abry A. The clinical basis of orthorexia nervosa: emerging perspectives. *National Institutes of Health.* 2015. V. 11. P. 385–394.
6. Schoenefeld S., Webb J. Self-compassion and intuitive eating in college women: Examining the contributions of distress tolerance and body image acceptance and action. *Eating Behavior.* 2013. № 14 (4). P. 493–496.
7. Tribole E., Resch E. Intuitive Eating: A Revolutionary Program that Works. New York : St. Martin's Press, 1995.
8. Tylka T. Development and psychometric evaluation of a measure of intuitive eating. *Journal of Counseling Psychology.* 2006. Vol. 53. P. 226–242.
9. Tylka T., Kroon Van Diest. The Intuitive Eating Scale-2: Item refinement and psychometric

evaluation with college women and men. *Journal of Counseling Psychology.* 2013. Vol. 60. P. 137–153.
10. Tylka T., Wilcox J. Are intuitive eating and eating disorder symptomatology opposite poles of the same construct? *Journal of Counseling Psychology.* 2006. № 53 (4). P. 474–485.
11. Van Dyke N., Drinkwater E. Review Article Relationships between intuitive eating and health indicators: literature review. *Public Health Nutrition.* 2013. № 17 (08). P. 1757–1766.
12. Wilson G. The addiction model of eating disorders : A critical analysis. *Advances in Behaviour Research and Therapy.* 1991. № 13 (1). P. 27–72.
13. Лазаренко О. Теоретико-методологічний аналіз симптомів розладів харчової поведінки з позиції гештальт-терапії. *Актуальні питання психотерапії та психології* : збірник матеріалів XXIV Науково-практичної конференції з міжнародною участю. Чернівці, 2018. С. 87–92.
14. Лозова О., Фатєєва М. Парадокси потребово-мотиваційної сфери осіб з нервовою орторексією. *Врачебное дело (Лікарська справа).* 2017. № 7. С. 104–110.
15. Мойзріст О. Діагностика порушень харчової поведінки у підлітків. Тест ставлення до прийому їжі. Практичний психолог : *Школа* : щомісячний спеціалізований журнал. 2012. № 5. С. 25–32.
16. Шебанова В. Психологія харчової поведінки : автореф. дис. ... докт. психол. наук. Київ, 2017.
17. Ящишина Ю. Intuitive eating scale-2 T. Tylka: результати адаптації опитувальника в Україні. *Міжнародний журнал загальної та медичної психології.* 2019. № 2. С. 100.

Fatieieva M. S. Intuitive eating in the light of national and foreign researches

The article deals with the problem of eating disorders (orthorexia), which has recently attracted more and more attention of specialists from various industries in Ukraine. The topic of eating disorders in the scientific circles of Western Europe and the USA has been covered since the middle of the last century. In the spectrum of national scientific developments in this direction, the article's material is one of the first steps, the consideration of the problem is carried out from the standpoint of a biosocial model of eating disorders (it is a violation of biological processes, psychological processes, development, that, under the influence of stressful environmental factors, lead to impaired cognitive functions, emotional regulation, and behavior). Empirical research, which was conducted from 2016 to 2018 in Kyiv, Minsk, Odesa, Kharkiv, and other cities, expands the idea of intuitive eating in the system for correcting eating disorders. The sample covered 326 subjects, men and women aged 18 to 68 years. There were 77 males and 249 females. The average age was 30,64 years, the standard deviation of 11,61. In order to investigate the food intuition of respondents and understand the type of nutrition, there was used the Intuitive Eating Scale-2 by T. Tylka (Ukrainian adaptation). The ORTO-15 questionnaire was used to divide the sample into groups with orthorexia present and absent. One of the results of the study of intuitive eating was the determination of the correlation between the intuitiveness of eating and the severity of orthorexia – the comparison of results of the scales "Total IES-2 Scale Score" and "Orthorexia nervosa" values showed a statistically significant inverse correlation. The more severe is orthorexia, the less person tends to be attentive to his/her own organism's needs, but tends to focus more on social norms and ideas about the quality of food, which promotes the development of restrictive eating behavior and entails "dietary thinking". It is important that the study was conducted, taking into account the experience of modern world scientific thought, but the topic requires a more in-depth further study.

Key words: *eating disorder, orthorexia, intuitive eating, correlation, Intuitive eating scale-2.*

НОТАТКИ